

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№5 (536)
вересень-жовтень
2017

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №11 від 28.09.2017 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2855
Підписано до друку 26.10.2017 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoli. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Русина О.В. Політико-конфесійні орієнтири православних канцеляристів рубежу XV–XVI ст. 4

Ніколайчук Д.О. Київське губернське правління: організація діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) 24

Вронська Т.В., Лисенко О.Є., Шандра В.С. Режими воєнного та надзвичайного стану на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.: ретроспективний аналіз російського імперського законодавства 40

Федьков О.М. (Кам'янець-Подільський). Становище осередків Української соціал-демократичної спілки на початку столипінської реакції 55

Панич О.І. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів в умовах радянської політики державного атеїзму (1960–1980-ті рр.) 72

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Федорук Я.О. Англійські газети про Україну на початку московсько-польської війни в 1654 р. 91

Таїрова-Яковлева Т.Г. (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Книги з бібліотеки Самійла Величка, канцеляриста Війська Запорозького 103

ДИСКУСІЇ

Марочко В.І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс 112

ПУБЛІКАЦІЇ

Листи Альфреда Енсена до Михайла Грушевського (*вступна стаття й публікація В.В.Тельвака та І.Б.Гирича*) 133

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Гула Р.В. (Полтава), Передерій І.Г. (Полтава). Політичні ідеї консерватизму в контексті розвитку історичного процесу в Україні 1900–1917 рр. 146

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Максимович М.А. О малороссийских народных песнях (*вступна стаття О.В.Яся*) 166

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Дашкевич Я. Україна і Схід (*О.В.Ясь*) 180

Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) <i>(Л.В.Войтович, Львів; А.Є.Стасюк, Галич)</i>	188
Листування гетьманів Лівобережної України з Москвою та Санкт-Петербургом 1654–1764 рр. – Т.І: Гетьманство Богдана Хмельницького 1654–1657 рр. <i>(Ю.А.Мицик)</i>	192
Шаповал Ю. Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи <i>(С.В.Кульчицький)</i>	195
Чорнобиль: Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988) <i>(Н.П.Барановська)</i>	208

ХРОНІКА

Черкас Б.В. VII Міжнародна наукова конференція в рамках проекту “Colloquia Russica” «Русь і світ кочівників (друга половина IX–XVI ст.)»	214
Ващук Д.П. (Київ), Юга О.А. (Кам'янець-Подільський). V Міжнародна наукова конференція «Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»	216
Патриляк І.К. V Міжнародна наукова конференція «Проблеми дослідження українського визвольного руху 1920–1950-х рр.» (до 75-річчя створення Української повстанської армії)	219
Ясь О.В. IX методологічний семінар «Глобальна історія, національні наративи та професія історика з перспективи теорії й практики»	222

ЮВІЛЕЇ

Реєнт О.П. До 80-річчя доктора історичних наук, професора Я.С.Калакури	224
Матях В.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора В.С.Степанкова	232

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 236

“

ШАНОВНІ АВТОРИ!

Редакція «Українського історичного журналу» повідомляє про зміни умов оформлення публікацій.

Докладно ознайомитися з ними можна на веб-сайті Інституту історії України НАНУ:

<http://www.history.org.ua/>

”

УДК 94(477)

О.В.РУСИНА *

ПОЛІТИКО-КОНФЕСІЙНІ ОРІЄНТИРИ ПРАВОСЛАВНИХ КАНЦЕЛЯРИСТІВ РУБЕЖУ XV–XVI ст.

Досліджується вкрай недостатньо вивчений аспект історії державної канцелярії Великого князівства Литовського. Акцентується роль, яку відіграв її персонал у розвитку культури кінця XV – початку XVI ст. Розглядаються випадки, коли писці самі виступали як письменники або ж сприяли тогочасному літературному процесові. Також аналізується світогляд, уявлений в їхніх працях і культурних починаннях.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, державна канцелярія, писці, книгописання, Супрасльський монастир.

Діяльність канцелярії Литовської держави в долюблінську добу не раз ставала об'єктом наукових студій, однак її культурогенний потенціал лише порівняно нещодавно привернув увагу істориків. Заледве не першим, хто акцентував цю проблему, був польський русист І.Ґраля, котрий звернувся до неї в порівняльному контексті. Поштовхом до цього стала книга М.Бичкової¹, в якій дослідниця, зіставляючи соціально-політичну еволюцію Російської та Литовської держав, зупинилася на трьох аспектах проблеми: владних інститутах, структурі суспільної верхівки й ідеологічному оформленні влади². Праця М.Бичкової дістала досить стримані оцінки

---

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Бичкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – Москва, 1996. – 176 с.

² Зауважимо, що піонером у справі компаративного вивчення двох соціополітичних моделей, які розвинулися на східнослов'янській основі, був американський дослідник Я.Пеленський, чия праця пройшла практично непоміченою в історіографії – у ній за головний об'єкт порівняння обрано статус монархічної влади та нобілітету (див.: *Pelenski J. Muscovite Russia and Poland-Lithuania, 1450–1600: State and Society – Some Comparisons in Socio-Political Developments // State and Society in Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Century: Proceedings of the First Conference of Polish and American Historians (May 27–29, 1974). – Warsaw, 1985. – P.93–120.*

фахівців. Так, М.Кром, резюмуючи, відзначив у своїй рецензії: «Ідея порівняння політичних систем двох сусідніх східноєвропейських країн має вітатись і заслуговує на цілковиту підтримку. Однак ця відважна спроба реалізувати такий амбітний проект навряд чи може бути розцінена як успішна»³. Утім попри численні вади книги та брак ґрунтовних авторських спостережень (які, за словами самої М.Бичкової, «не претендують на остаточне розв'язання проблем», натомість «мають радше постановочний характер»), вона, поза сумнівом, виконала своє головне призначення – стимулювала подальші наукові дослідження.

Свідченням цього стали стаття М.Крома⁴ та пошукове («ескізне») дослідження І.Ґралі, присвячене «дякам і писарям» – апарату влади в Московській державі й Великому князівстві Литовському ранньомодерних часів (XVI – початок XVII ст.)⁵. При цьому обидва автори прямо апелювали до книги М.Бичкової. Якщо у М.Крома об'єктом дослідження стали «основні віхи у взаєминах двох сусідніх держав упродовж кількох століть», то у І.Ґралі компаративний аналіз було здійснено на мікрорівні (це, однак, аж ніяк не позначилося на глибині спостережень польського фахівця).

І.Ґраля, зокрема, зупинився на «культурній чи, власне, навіть культуротворчій ролі» литовських писарів і московських дяків, скоригувавши тези М.Бичкової про доволі низький інтелектуальний рівень останніх та мізерність їхнього внеску в розвиток місцевого письменства. І.Ґраля також занотував факт культурних контактів між віленськими й московськими посадовцями, а також сформулював низку інших цікавих зауваг. Утім, резюмуючи, дослідник доволі скептично висловився щодо можливості глибоких узагальнень у поточній історіографічній ситуації: «Наші знання про апарат влади Великого князівства Литовського ще й дотепер менш, ніж достатні [...] Литовська канцелярія та група господарських писарів, що становила її серцевину, і досі – на відміну від московських дяків – очікує на свого відкривача штибу М.П.Лихачова, С.Б.Веселовського чи В.І.Савви»⁶.

За декілька років цю історіографічну лакуну до певної міри заповнила монографія білоруського дослідника О.Груші⁷. Утім автора більше цікавила організація діловодства в канцелярії, аніж персоналії її працівників (хоча книга й містить їх короткі біографи⁸). Історикові залишилася невідомою зга-

³ Lithuanian Historical Studies. – 1998. – Vol.3. – P.161.

⁴ Кром М.М. Россия и Великое княжество Литовское: два пути в истории // Английская набережная, 4: Ежегодник Санкт-Петербургского научного общества историков и архивистов: 2000 г. – Санкт-Петербург, 2000. – С.73–100.

⁵ Grala H. Diacy i pisarze: wczesnonowożytny aparat władzy w Państwie Moskiewskim i Wielkim Księstwie Litewskim (XVI – pocz. XVII w.) // Modernizacja struktur władzy w warunkach opóźnienia. – Warszawa, 1999. – S.73–91.

⁶ Ibid. – S.91.

⁷ Груша А.І. Канцелярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. – Мінск, 2006. – 216 с.

⁸ Там жа. – С.138–165. За своєю інформативністю вони, однак, поступаються тим, які містяться у праці К.Петкевича (шкода, що ті стосуються тільки періоду правління великого князя Александра) (див.: Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka: Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI w. – Poznań, 1995. – S.18–28).

дана нами стаття І.Гралі й, відповідно, у його дослідженні немає рефлексій з приводу питань, порушених польським фахівцем⁹. О.Груша лише доволі побіжно характеризує освітній рівень великокнязівських писарів та їхні духовні горизонти¹⁰, і при цьому його працю завершує фундаментальний висновок про те, що віленська державна канцелярія являла собою центр політичної думки країни та «місце, де зосередилася плеяда одних із найосвіченіших людей ВКЛ і Польщі»¹¹.

Залишаючи ці неаргументовані заяви на совісті автора, спробуємо проаналізувати конкретні факти, які виявляють креативний потенціал працівників канцелярії та їхній світогляд, уявлений у літературних творах. При цьому не зупинятимемося на контроверсійному питанні про генезу білорусько-литовських літописів XV ст., котре потребує спеціального розгляду. Занотуємо хіба що гіпотезу, нещодавно висловлену авторитетною білоруською дослідницею А.Семянчук на підставі вивчення «придворної» історіографії XVI ст.: «Напрошується аналогія з ранішими часами, коли основною формою історичного письменства були хроніки чи літописи. Імовірно, авторів цих анонімних середньовічних творів варто шукати серед писарів (або, як називав їх М.Стрийковський, дяків) великого князя»¹². Гіпотетичним є й питання про непряний внесок у розвиток культури, який зробив хтось із великокнязівських писарів, підтримавши починання Матвія Десятого – одного з найвидатніших православних книжників, що працювали на теренах Литовської держави¹³.

Відомо, що впродовж 1502–1507 рр. М.Десятий створив місцевий аналог Геннадіївської Біблії, який згодом одержав, за прізвиськом автора, назву «Десятоглава» (див. ілюстр.1). Цей розкішно ілюмінований біблійний звід (щоправда, неповний¹⁴) містить розлогу автобіографічну післямову «о написавшем книги сия»¹⁵, яка вважається зразком оригінальної церковнослов'янської

⁹ Така сама ситуація спостерігається й у пізнішій статті: *Hruša A. Problemy badań kancelarii Wielkiego Księstwa Litewskiego lat 40. XV wieku – pierwszej ćwierci XVI wieku // Belliculum diplomaticum IV Thorunense: Dyplomatyka staropolska – stan obecny i perspektywy badań.* – Toruń, 2011. – S.75–94.

¹⁰ *Груша А.І.* Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.78–79, 136–137. Ідеться про наявність університетської освіти у восьми латинських писарів, декілька особистих книгозбірень і трактати пера Лаврина Медзильського (про політичне та військове становище Туреччини) й Венцлава Миколайовича, якого останнім часом прийнято ототожнювати з Михалом Литвином.

¹¹ *Груша А.І.* Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.200.

¹² *Семянчук А.* Магнацкія двары як цэнтры гістарыяграфіі ў Вялікім княстве Літоўскім у XVI ст. // *Магнацкі двор і сацыяльнае ўзаемадзеянне (XV–XVIII ст.)* – Мінск, 2014. – С.157.

¹³ Докл. див.: *Темчин С.* Роль Матвея Десятого в православной культуре Великого Княжества Литовского // *Litopisy Akademii Supraskiej.* – Vol.1: *Prawosławni w dziejach Rzeczypospolitej.* – Białystok, 2010. – S.27–35; *Его же.* Матвей Десятый и составление третьей (литовской) редакции Измарагда // *Slavistica Vilnensis.* 2005–2009 (Kalbotyra. – №54 (2)). – Vilnius, 2009. – P.169–178.

¹⁴ Щодо його структури див.: *Алексеев А.А., Лихачёва О.П.* Супрасльський сборник 1507 г. // *Материалы и сообщения по фондам Отдела рукописной и редкой книги БАН СССР / Под ред. М.В.Кукушкиной.* – Ленинград, 1978. – С.34–58; *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.201.

¹⁵ Див. її публікацію: *Филарет.* Библиейские книги 1507 г. // *Известия по русскому языку и словесности Императорской академии наук.* – Т.8 (1859–1860 гг.). – Ч.2. – Ст.146–149. Частково її відтворено у вид.: *Кукушкина М.В.* Книга в России в XVI в. – Санкт-Петербург, 1999. – С.146–147. Варто занотувати, що вираз із післямови до «Десятоглава» повторив у післямові до львівського «Апостола» 1574 р. першодрукар Іван Федоров (див.: *Немировский Е.Л.* Франциск Скорина: Жизнь и деятельность белорусского просветителя. – Минск, 1990. – С.116). Зауважимо також,

літератури з теренів Литовської держави. З її тексту випливає, що автор, уродженець Тороща, десятий син у дуже набожній родині, на відміну від родичів обрав світську кар'єру¹⁶, однак «обещахся церкви Божии послужити» і згодом вирішив «написати своєю рукою книгу», аби заповісти її «на память своей души и своих родителей».

За цими позірно скромними намірами крився масштабний задум зі створення біблійного кодексу, реалізуючи який М.Десятый виступив в іпостасі археографа, текстолога, писця, каліграфа й художника. На допомогу майстрові прийшов «вельможа», якому він служив – «Феодор, писарем бывый в Великом княжестве Литовском». Цей «христоробец», звільнивши Матвія від виконання безпосередніх обов'язків, надав йому можливість «благополучно» працювати. Діставши «от службы впокой», той розпочав свою роботу у Вільні, а скінчив у щойно заснованому Олександром Ходкевичем Супрасльському Благовіщенському монастирі, заклавши підвалини тамтешнього скрипторію.

Стосовно особи Матвієвого добродинця усталилася гіпотеза, що цим вельможею-«христоробцем» був Федір Янушкович (Янушевич), котрий перебував на писарському уряді на рубежі XV–XVI ст., десь від кінця 1480-х до 1505–1506 рр.¹⁷ Однак паралельно в канцелярії працював Федір Григорович, котрий видається нам кращою кандидатурою на роль покровителя М.Десятого. Справа в тому, що він пішов із життя перед кінцем травня 1503 р.¹⁸, і його смерть правдоподібно пояснює те, чому Матвій покинув Вільно й перебрався у Супрасль, «державу благовернаго христоробиваго вельможи Александра Ходкевича»¹⁹. До того ж ця дата узгоджується з розрахунками С.Темчина, котрий, аналізуючи джерела «Десятоглава», дійшов висновку, що «переїзд Матвія зі столиці ВКЛ до монастиря слід датувати 1503–1504 рр.»²⁰.

що Л.Щавинська додала до топографії цього твору Київ (див.: *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.27–28), очевидно, не зрозумівши, що в тексті йдеться не про київський Поділ, а про «поділ» у сенсі «низ» (батько Матвія постригся в ченці в торопецькому монастирі «святого Николы на горе», а мати стала черницею «в монастыри женstem на подоле, в святого Иоанна Предтечи» в «своем отечестве, в граде Торощи»).

¹⁶ До речі, у цьому контексті ніхто з дослідників не зауважив архаїчних увялень про те, що «бути десятим чи десятою у сім'ї – до нещастя». Це також уважалося ознакою певної відмінності, «інакшості» (див.: *Новичкова Т.А.* Эпос и миф. – Санкт-Петербург, 2001. – С.93–94). Можливо, однак, що виняткова набожність родини Десятого (чиї батьки, брати та сестри прийняли постриг) мала в основі якісь кризові явища – скажімо, есхатологічні очікування напередодні 1492 р. чи збройну боротьбу за Торопець, яка увінчалася перемогою Москви у ході війни 1500–1503 рр.

¹⁷ *Нікалаеў М.* Палата кнігапісна: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII ст. – Мінск, 1993. – С.74; *Темчин С.Ю.* Матвей Десятый... – Р.174, 176. Точні дати його перебування на писарській посаді в літературі варіюються – зокрема через те, що на початку своєї кар'єри він підписувався іменем батька, також великокнязівського писаря.

¹⁸ *Груша А.І.* Канцелярля Вялікага княства Літоўскага... – С.144. Зауважимо, що на особу Федора Григоровича звертав увагу ще Філарет (Гумілевський), однак він плував його з іншою людиною – Федором Святошею (див.: *Філарет.* Библейские книги 1507 г. – Ст.147), котрий перебував на писарській посаді в 1506–1516 рр. (див.: *Груша А.І.* Канцелярля Вялікага княства Літоўскага... – С.148–149).

¹⁹ Вочевидь, Матвія приваблювали наявні у Супраслі книги, адже на той час його рідний брат Свфимій був ігуменом одного з полоцьких монастирів; у 1509 р. він узив участь у роботі собору, скликаного у Вільні мітрополитом Йосифом Солтаном (див.: *Макарий.* История русской церкви. – Кн.5. – Москва, 1996. – С.107).

²⁰ *Темчин С.* Роль Матвея Десятого... – С.32; *Его же.* Матвей Десятый... – Р.174.

Утім слід занотувати, що обидва Федори мали високе суспільне становище й можуть без застережень потрактовуватись як «вельможі»²¹. Син писаря Федір Янушкович, пов'язаний походженням із Волиню, піднявся до рівня «найвищого» писаря та зрештою став старостою луцьким і маршалком Волинської землі (тож «був першою особою в історії Литви, котра завдяки праці в канцелярії досягла рангу воеводи»²²). Його тезко Федір Григорович також мав статус «найвищого» писаря, виконував дипломатичні доручення й обіймав низку посад; натомість питання про його «отечество»²³ нам видається нероз'ясненим. К.Петкевич виводить Федорове коріння з Сіверщини, покликаючись на твердження С.М.Кучинського про його належність до тамтешніх бояр Григоровичів і, зокрема, про родинний зв'язок із чернігівським боярином Іваном Григоровичем²⁴. Однак останній мав прізвище – Циб²⁵, що суттєво підважує ці генеалогічні побудови.

Як би там не було, сановний «христолюбец» Федір навряд чи ініціював створення «Десятоглава» (як це подеколи стверджується в літературі). Однак, сприяючи М.Десятому, не міг не розуміти значення його роботи. Уже згодом до цього починання долучився співктитор Супрасльського монастиря митрополит Йосиф Солтан. За його велінням у пандан до «Десятоглава» у Вільні 1514 р. було переписано П'ятикнижжя Мойсееве, якого бракує в «Десятоглаві». Тоді ж, вочевидь, переписали й історичні книги Біблії, також відсутні в «Десятоглаві» (Ісус Навин, Судді, Царства, Руф, Есфір). І обидва рукописи зрештою опинились у Супраслі, поряд з витвором М.Десятого.

Відзначимо, що переписуванням книг займався і слуга сучасника й колеги «писаря Феодора» – Івана Семеновича Сопіги, котрий зробив блискучу кар'єру при дворі Александра Ягеллончика, обравши за «стартовий майданчик» великокнязівську канцелярію. До нашого часу зберігся примірник «Поучень» Феодора Студита, скопійований «повелением» І.Сопіги його «служкой» Іванчиком (1500 р.) (див. ілюстр.2)²⁶. Уточнюючи датуван-

²¹ При цьому вони були, у певному сенсі, «взаємозамінними»: за відсутності Федька Григоровича «при великом князи» залишався його тезко, який і виконував функції свого колеги – фіксував надання й рішення «господаря» (див.: Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве министерства юстиции. – Т.21. – Москва, 1915. – С.12, 45 (1496 р.)). Щодо місця писарів у соціальній ієрархії див.: *Grala H. Diacy i pisarze...* – S.84–85.

²² *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...* – S.21. Занотуємо також, що Федір Янушкович по-християнськи подбав про своїх близьких, унісши імена померлих до пом'яника Києво-Печерського монастиря (див.: *Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.38*). Із його численних «коле» по канцелярії такою можливістю скористалися лише Копоть і Богуш Боговитинович, а також абсолютно невідомий фахівцем «Олехно Василевич Резанцов, дяк королёв» (див.: *Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры...* – С.56, 60, 65–66).

²³ Користуємося терміном, який М.Десятий тричі вживав щодо своєї «малой батьківщини» – Торопця. Він також зустрічається в наративних пам'ятках XV ст. (у «Похвалі Вітовту» та Волинському короткому літопису, де під «отечеством» розуміються, відповідно, Литва й Волинь).

²⁴ *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie...* – S.20; *Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S.367* (у К.Петкевича помилково вказано с.357).

²⁵ *Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.214* (прим.5).

²⁶ *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А. Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – Т.2. – Kraków, 1997. – S.50–62.*

ня рукопису, Н.Морозова припустила, що він призначався дружині великого князя Александра – дочці Івана III Олені (канцлером якої І.Сопіга став не пізніше 1503 р.)²⁷. Утім у світлі того, що згодом (за часів настоятеля Сергія Кимбаря, деє між 1532–1557 рр.)²⁸ «Поучення» Студита були подаровані кимось із Сопіг (імовірно, сином Івана Семеновича – Павлом) Супрасльському монастиреві²⁹, стає очевидним, що первісно ця книга створювалася для особистих потреб писаря, котрий, напевно, мав власне бібліотечне зібрання.

Звісно, переписування «Поучень» у культурно-історичному сенсі було явищем несумірним зі створенням «Десятоглава» – хай і важливим з огляду на те, що ця праця Студита не мала широкого розповсюдження у слов'янській писемній традиції. Натомість для нас наведений факт цікавий передусім тим, що ілюструє духовні запити І.Сопіги, та ще й у той момент, коли його конфесійні вподобання обернулися доволі неочікуваними наслідками. Справа в тому, що у травні 1500 р., коли було переписано «Поучення», спалахнула московсько-литовська війна, приводом для якої стали гадані утиски православних у Литовській державі. Вони нібито й змусили перейти «під руку» Івана III чільних репрезентантів порубіжної Сіверщини – князів Семена Можайського та Василя Шем'ячича, чий батьки втекли до Литви з Московського князівства, зазнавши поразки в міжусобній війні другої чверті XV ст.³⁰

Чутки про насильне покатоличення «Русі» були для московської сторони вповні легітимним приводом для розірвання укладеного 1494 р. «вечного докончання» з Литвою, яким передбачалася обопільна відмова від прийому «служилих» князів з їхніми землями. Нині ж не варто й доводити, що інвективи Івана III з приводу того, що в Литовській державі «жены от мужей и детей от отцов с животы (тобто майном – *О.Р.*) отнимаючи, силой покщают в римской закон (обертають на католиків – *О.Р.*)», були цілком голосливими. Відстань між реальними подіями кінця XV–XVI ст. та їх інтерпретацією в Москві добре характеризують закиди Александрові Ягеллончику, нібито він «велел поставляти божниц[ы] римского закона в русских городах, в Полоцку и в иных местах». Єдиною підставою для цих дорікань, за спостереженнями

²⁷ Морозова Н.А. К вопросу о датировке «Поучений огласительных» Феодора Студита (БАН Литвы F 21-798) // Slavistica Vilnensis. 1995 (Kalbotyra. – №45 (2)). – Vilnius, 1997. – Р.48.

²⁸ Останнім часом це датування було переглянуто. На думку С.Темчина, нижню хронологічну межу перебування С.Кимбаря у статусі супрасльського архімандрита слід пересунути принаймні на 1527 р. (див.: Темчин С.Ю. Супрасльський ієромонах Арсеній и его Лествица 1530 г., ныне хранящаяся в Хиландарском монастыре на Афоне (№185) // Афон и славянский мир. – Сб.3. – Афон, 2016. – С.365–366).

²⁹ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Т.9. – Вильна, 1870. – С.54; Темчин С. Рукописи кимбаровского собрания Супрасльского Благовещенского монастыря (1532–1557 гг.) // Knugotyra. – Т.54. – Vilnius, 2010. – Р.176–177, 181. Можливо, це був поминальний внесок – принаймні в Києво-Печерському монастирі як «вклад» на спомин душі подеколи фігурували книги («род [...] вписан за устав за харатийный»; «за Евангелие»; «за Студит книгу 4 души») (див.: Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры... – С.ХІ).

³⁰ Докл. див.: Русина О. Сіверська земля... – С.184–192; Її ж. Шем'ячичі та Можайські // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.275–279.

М.Крома, була поява бернардинського костелу в Полоцьку³¹. Схильність Івана III до подібних «узагальнень» застерігає від спроб убачати в окремому факті типове явище й тим більше поширювати його на всі «руські міста» Литовської держави.

Насправді на теренах Литовської Русі на рубежі XV–XVI ст. не спостерігалося міжконфесійної конфронтації. Ішлося хіба що про спроби проунійно налаштованого митрополита Йосифа Болгариновича (1498–1501 рр.) налагодити діалог із Римом, та аж ніяк не про конкретні кроки в напрямі унії з католицькою церквою (чи принаймні такі, які могли б спричинити незадоволення сіверських князів).

І.Сопіга був родичем та однодумцем митрополита. Він ще в 1491 р., перебуваючи у Ватикані, перейшов у католицтво, а згодом усіляко сприяв контактам Йосифа Болгариновича з папою. Це й було зафіксовано московським інформатором, який у травні 1499 р. сповістив Івана III про те, що митрополит із Сопігою розгорнули наступ на православ'я³².

Фактично ж І.Сопіга виступав у ролі кур'єра й довіреної особи митрополита. Зокрема в 1500 р. він вирушив до Рима з посланням Йосифа до папи Александра VI і з конфіденційним дорученням від митрополита. Ця місія не мала успіху – понтифік не став відповідати Йосифові, а той невдовзі пішов із життя. Але це звернення мало цікавий прецедент у вигляді листа, адресованого 1476 р. папі Сиксту IV київським митрополитом Мисаїлом і групою його однодумців – архімандритами Києво-Печерського й віленського Свято-Троїцького монастирів, князями Михайлом Олельковичем і Федором Бельським (знаними як організатори «змови князів» 1480–1481 рр.) та низкою інших світських достойників³³.

Фахівці відзначали близький текстуальний зв'язок між цими посланнями, що їх об'єднує визнання Флорентійської унії та католицького догмату «філіокве»³⁴. Нам невідомо, хто фактично склав Йосифів лист. Натомість так зване Мисаїлове послання безпосередньо пов'язане з особою «найвишшого писаря Великого князства Литовского» Якуба (Якова). Він разом із «книголюбцем» Іваном Солтаном, знавцем «божественных писаний», згадується у цьому листі як його творець. Щоправда, авторство тут чітко не окреслене: І.Солтан замикає перелік підписантів послання як «послуживый верне духом в посланнии сем» – і майже так само (без слів «верне духом», які, у принципі, могли

³¹ Кром М.М. Меж Русью и Литвой: Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. – Москва, 1995. – С.166–167.

³² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею (далі – Акты ЗР). – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – №155. – С.176–177; Сборник Императорского русского исторического общества (далі – Сборник РИО). – Т.35. – Санкт-Петербург, 1892. – С.273–274.

³³ Див. його публікації за різними списками: Monumenta Ucrainae Historica. –Vol.IX/X (1075–1632). – Romae, 1971. – №4. – Р.5–30; Русина О. Мисаїлове послання Сиксту IV за Синодальним списком // Український археографічний щорічник. – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.281–296; Заторський Н. «Послання Мисаїла» за Смоленським списком // Там само. – Вип.18. – К., 2013. – С.401–428.

³⁴ З огляду на їхню схожість постала навіть гіпотеза, що «так звана грамота Мисаїла» вишла з-під пера митрополита Йосифа Болгариновича на рубежі XV–XVI ст. (див.: Бучинський Б. Змагання до унії руської церкви з Римом в роках 1498–1506 // Записки Українського наукового товариства. – Кн.IV. – К., 1909. – С.106, 119, 132 (прим.3)).

бути випущені при копіюванні) характеризується в документі «благоразумный в законе Божиим» Якуб³⁵.

Участь писаря Якуба у створенні тексту листа, на нашу думку, може пояснити деякі його лексичні особливості, зокрема послідовне використання в документі терміна «російський» замість «руський», що було нетиповим для тогочасних східнослов'янських теренів Великого князівства Литовського³⁶. Варто звернути увагу на те, що писар Якуб активно спілкувався з московськими «книголюбцами», свідченням чого стало виявлене в 1920-х рр. у складі митрополичого формулярника із Синодального зібрання «Послання від друга до друга»³⁷ – лист відомого московського архітектора-підрядника та книжника Василя Дмитровича Єрмоліна у відповідь на прохання Якуба придбати для нього декілька книжок (зокрема «Пролог», «Октоїх» і книгу з описом життій дванадцяти апостолів)³⁸. Скаржачись на неможливість виконати це прохання, В.Єрмолін радив Якубові надіслати йому до Москви гроші й папір, «а яз многим доброписцем велю таковы книги сделать по твоему приказу с добрых списков, по твоему обычаю, как любит воля твоя [...] А наряду ти, пане, все по твоей мысли и по твоей охоте, как любишь».

Ця добра обізнаність В.Єрмоліна з літературними смаками Якуба цілком виразно унаочнює інтенсивність їхніх контактів³⁹. Можливо, В.Єрмолін мав також зв'язки з київськими «книголюбцами»: фахівці вже акцентували той факт, що його ім'я внесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря⁴⁰. Як слушно відзначалось у літературі⁴¹, В.Єрмолін міг познайомитися з Якубом

³⁵ Щодо діяльності останнього у великокнязівській канцелярії див.: Ясинські А. Спроба крытычнага вивучэння Книгі данін вялікага князя Казіміра // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. – Кн.3: Працы класы гісторыі. – Т.2. – Менск, 1928. – С.204–205.

³⁶ Зауваження щодо цього див.: Бучинський Б. «Грамота Мисаїла» і «грамота Ніфонта» // Записки Українського наукового товариства. – Кн. XIII. – К., 1914. – С.11–12. Форма «Росія» постала в Північно-Східній Русі за часів Івана III, наприкінці XV ст., і набула поширення в межах Литовської держави століттям пізніше (див.: Вопросы формирования русской народности и нации. – Москва; Ленинград, 1958. – С.88).

³⁷ Уперше інформацію про це послання було вміщено в додатку до статті А.Ясинського про книгу «данин» Казимира: Седельніков А. Паведамленьне аб пісару Якубе // Запіскі Аддзелу гуманітарных навук. – Кн.3: Працы класы гісторыі. – Т.2. – С.207–208. Невдовзі постала спеціальна публікація: Седельніков А.Д. «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV в. // Известия АН СССР. – Сер. VII. – Отд. гуманитарных наук. – Москва, 1930. – №4. – С.223–238.

³⁸ Ідентифікація деяких із книжок, з огляду на uszkodження тексту «Послання», проблематична. Див. щодо цього його новітню публікацію й коментарі фахівців: Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI в. – Ч.1. – Москва, 1986. – №56. – С.196–197; Ч.5. – Москва, 1992. – №56. – С.1007–1008; Турилов А.А. Южнославянские памятники в литературе и книжности Литовской и Московской Руси XV – первой половины XVI в.: парадоксы истории и географии культурных связей // Славянский альманах: 2000. – Москва, 2001. – С.257–258, 277–278.

³⁹ Зацитований лист датується щонайпізніше початком 1470-х рр. Це дещо коригує висловлений у літературі погляд стосовно початків практики замовлення книжок для особистого користування (з кінця XV ст.): Циценене Р. Рукописная книга и её рецепция в Великом княжестве Литовском XIV – середины XVI вв. // Slavistica Vilnensis. 2013 (Kalbotuga. – №58 (2)). – Vilnius, 2013. – P.62.

⁴⁰ Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры... – С.50; Пашуто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.147, 152. Зауважимо також можливість його знайомства з Мисаїлом, коли той був смоленським владикою, адже існує припущення про наявність у В.Єрмоліна чисельної рідні на Смоленщині (див.: Седельніков А.Д. «Послание от друга к другу» и западнорусская книжность XV в. – С.230).

⁴¹ Русский феодальный архив... – Ч.5. – С.1007.

під час його приїздів до Москви, і це могло статися як у 1468⁴², так і в 1459 рр., коли той намагався переконати Василя II прийняти як митрополита учня і ставленика уніата Ісидора – Григорія Болгарина⁴³. Власне й у 1468 р. його місія, скоріш за все, полягала в обстоюванні митрополичих прав Григорія, які в лютому 1467 р. визнав константинопольський патріарх Діонісій⁴⁴.

Як би там не було, для нас принципово інше – те, що культурні орієнтири впливового «Якуба-писаря» мали двоїтий характер: у його духовні горизонти вписувались і Рим, і Москва. Те саме можна сказати й про його сина Адама, котрий здобув освіту в Ягеллонському університеті коштом віленського каноніка князя Андрія Свирського та зрештою сам став віленським каноніком. Початки його кар'єри пов'язані з великокнязівською канцелярією, де він служив латинським писарем і високо цінувався як людина, котра поєднує католицьке визнання з володінням «руською» мовою й письмом. Саме тому в 1494 р. його відрядили до Москви з гарантіями для княжни Олени щодо збереження нею православ'я у шлюбі з Александром⁴⁵.

Подібною широтою поглядів не відрізнявся інший писар литовської великокнязівської канцелярії – Василь Нікольський, чий непростий життєвий шлях нам удалося частково реконструювати. Поштовхом до цього стало знайомство зі «Сказанием о исхождении Святого Духа», написаним у 1511 р. за повелінням воеводи Стефана Якшича «многогрешным и хуждъшим в християнех Василием презвитером Никольским от Дольняя Руси». Повністю видрукував цей твір, адресований «некому латинскому архиепископу сопротивляющуся», Ф.Покровський у 1908 р.⁴⁶ Згодом стало відомо, що зберігся сербський список послання середини XVI ст.⁴⁷ У цьому варіанті, який доволі точно передає оригінал, Василь згадується

⁴² Московский летописный свод конца XV в. // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.25. – Москва; Ленинград, 1949. – С.280.

⁴³ Про цю місію Якуба згадує в 1459 р. митрополит Іона у листі до смоленського єпископа Мисаїла (остання публікація: Русский феодальный архив... – Ч.1. – №24. – С.124–127), котрий, однак, у супереччю з закликом Іони підтримав уніата Григорія, а згодом, як його наступник, звернувся до Сікста IV зі згаданим вище посланням. Викликає заперечення позиція Н.Синициної, котра, розглядаючи лист Іони, ідентифікувала добре відомого за джерелами 1440–1460-х рр. писаря Якуба як папського нунція Миколая Якуба (Якубі, Загупіті), котрий дістав «почесну посаду (чи звання) королівського писаря [...] задля надання авторитетності його посольству до Москви» (див.: Синицына Н.В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.) – Москва, 1998. – С.97).

⁴⁴ Синицына Н.В. Третий Рим... – С.112.

⁴⁵ Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.26; Груша А.І. Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.152. Між іншим, Адам Якубович мав власну бібліотеку, успадковану, вочевидь, від батька-бібліофіла. До нашого часу дійшов автобіографічний запис в одній з його книжок, зроблений «руською» мовою (див.: Wisłocki W. Incunabula typographica bibliothecae Universitatis Jagellonicae Cracoviensis. – Cracoviae, 1900. – P.308, 568; Ochmański J. Najdawniejsze księgozbiory na Litwie od końca XIV do połowy XVI w. // Europa Orientalis: Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza po współczesność. – Toruń, 1996. – S.76; Груша А.І. Канцелярія Вялікага княства Літоўскага... – С.79–80, 137).

⁴⁶ Покровский Ф.И. Послание Василия, пресвитера Никольского из Дольней Руси, об исхождении Св. Духа // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук. – Т.13. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1908. – С.86–126.

⁴⁷ Радојичић Ђ.Сп. Руски и српски текст Василија Никольског из Донје Русије // Радојичић Ђ.Сп. Књижевна збивања и стварања код срба у средњем веку и у турско доба. – Нови Сад, 1967. – С.273–281.

не як «презвитер», а як «прозываемый» Нікольським⁴⁸. Ця кон'єктура, очевидно, первинна, оскільки слово «презвитер» фігурує в пізньому, рубежу XVII–XVIII ст., списку послання, похідному з бібліотеки Соловецького монастиря, який містить численні текстуальні похибки. У респіт списків цей фрагмент відсутній⁴⁹.

В основу своєї публікації Ф.Покровський поклав список «Сказання» з рукопису, який належав єпископові Павлові Доброхотову (нині – у Бібліотеці РАН у Петербурзі, ф.37, №31). Ідеться про конволют середини XVI ст., похідний із Жировицького монастиря. Окрім іншого, він містить «Повість» про Ксиропотамський монастир⁵⁰ із заувагою, що 1546 р. її було принесено з Афона до Супрасльської обителі, «и в то же лето в сию книгу вписана». З огляду на цей запис Ф.Покровський припустив, що «Жировицький рукопис був написаний у Супрасльському монастирі й у ньому ж, можливо, спочатку перебував»⁵¹.

На користь наявності тексту «Сказання» В.Нікольського у Супраслі свідчить і те, що витяги з нього містяться у Супрасльській полемічній збірці 1580 р., яка вийшла з-під пера тамтешнього архідиякона Євстафія⁵². Маємо і згадку про дві «книги» В.Нікольського в описах супрасльської монастирської бібліотеки середини XVII ст.⁵³

Намагаючись атрибутувати «Сказання», Ф.Покровський зауважив, що про його автора, «окрім тих небагатьох відомостей, котрі він сам подає про себе в передмові та післямові до послання, нічого не відомо». Однак, виходячи з імені замовника (й не знаючи, що той був сербом), способу датування послання та наявного в ньому переліку тодішніх монархів («В лето 7019, индиктиона 14, по летех Христова Рождьства римленом пишоуцим 1511, скиптродръжавным же: в Оугрех и Чесех Владиславу, в Ленденех Жигимонтоу, в Роусии Василию, великаго Иоанна сыноу, гръком же страждующим под страхом Баазит соултана»)⁵⁴, він припустив, що Василь був уродженцем Угорської Русі, де під назвою «Дольней земли» відома Угорська низина, а «долинянами» називали «угро-руське населення відрогів Карпат, котрі спускаються до згаданої низини»⁵⁵. Ця, далеко не беззаперечна думка, міцно ствердилась у літературознавстві⁵⁶.

⁴⁸ *Радојичић Ђ.Сп.* Руски и српски текст Василија Никольског из Донье Русије. – С.279. За паралель тут може правити інший книжник – Іван Чорний, який подеколи підписувався «Ио[анн] Чръны званьем» (див.: Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып.2. – Ч.1. – Ленинград, 1988. – С.393). Згаданий вище Матвій, упорядник «Десятоглава», занотував у своїй автобіографічній післямові, що Десятим був «прозван от матери своея» (див.: *Филарет.* Библийские книги 1507 года. – Ст.148).

⁴⁹ Цей нюанс не врахував О.Груша, котрий зауважив із приводу нашої доповіді на одній із мінських конференцій, що Нікольський – «це не ім'я й не прізвище, а визначення церкви, де служив Василь (Св. Ніколи)» (див.: *Груша А.І.* Канцелярляры Вялікага княства Літоўскага... – С.161).

⁵⁰ Див.: *Турилов А.А.* Малоизвестный источник по истории идеи «Третьего Рима» у южных славян (Повесть о Ксиропотамском монастыре) // Римско-константинопольское наследие на Руси: Идея власти и политическая практика. – Москва, 1995. – С.137–139.

⁵¹ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.86 (прим.1), 87 (прим.1).

⁵² Там же. – С.88, 115–123.

⁵³ Археографический сборник документов... – Т.9. – С.205.

⁵⁴ Аналогічний принцип синхронізації подій застосовано у сербській «Александрії» (див.: *Александрія: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в.* – Москва; Ленинград, 1965. – С.7, 218–219).

⁵⁵ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.88–89.

⁵⁶ *Радојичић Ђ.Сп.* Стари српски писци украјинске народности (од краја XV до краја XVII века) // *Радојичић Ђ.Сп.* Књижевна збивања... – С.261; *Радојичић Ђ.Сп.* Руски и српски текст... – Стр.279; *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози

Вразливість такої гіпотези полягає в тому, що термін «Дольняя (Нижняя) Русь» ніколи не прикладався до Закарпаття, виступаючи, натомість, традиційною назвою Середнього й Нижнього Подніпров'я.

Відомо, що вже давньоруські книжники ділили східнослов'янські землі на «нижні» та «верхні»⁵⁷. Архаїчне й аморфне словосполучення «Нижня Русь» проіснувало до XVI ст.⁵⁸, подеколи потрапляючи до офіційної документації (наприклад, у 1558 р. Сигізмунд Август адресував один зі своїх «безмытных листов» (актів на звільнення від сплати мита) «панству нашому Великому князству Литовскому и всему Понизовью и земле Волынской»⁵⁹).

Відповідно відкоригувавши «район пошуків» В.Нікольського, ми досить швидко натрапляємо на його сліди у синхронній документації. В акті пожалування Чернігова⁶⁰ князеві Семенові Можайському (1 липня 1496 р.) великий князь литовський Александр Казимирович вилучив із-під його юрисдикції («вынял на себя») кількох бояр, котрі перебували на великокнязівській службі («тые нам мають служити с тых именей своих, што в Черниговском повете мають») – і серед них якогось Андрія Павловича з «братаничами» (племінниками з боку брата) Халецьким і Микольським⁶¹.

Знаючи ім'я діда Микольського по лінії батька – Павло – і те, що він служив безпосередньо великому князеві литовському, ми маємо вагомі підстави ототожнити його з писарем великокнязівської канцелярії «Никольским Васильевичем Павловича», котрому в березні 1505 р. Александр Казимирович видав «лист», яким закріпив за ним володіння його батька Василя Павловича⁶².

кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.10–11; *Мишанич О.* Давня українська література в загалнослов'янському контексті // *Медієвістика*. – Вип.1. – Одеса, 1998. – С.8.

⁵⁷ *Ипатьевская летопись* // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1962. – Ст.112, 359, 369, 645. Див. також: *Чекин Л.С.* О географических терминах «Понизье», «верх» и «низ» в древнейших восточнославянских летописях // *Язык. Культура. Взаимопонимание: Материалы международной конференции*. – Л., 1997. – С.111–115.

⁵⁸ У літературі можна зустріти твердження, що поділ Русі на Верхню та Нижню фіксував існування в XV–XVI ст. «двох етноісторичних реальностей» – Росії й України (див.: *Наливайко Д.* Україна в рецепції західних гуманістів XV–XVI ст. // *Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст.* – К., 1993. – С.7–8; *Його ж.* Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.91), хоч це підкріплюється посиланнями на А.Контаріні, котрий розміщував Київ за межами Нижньої Русі (див.: Барбаро и Контарини о России: К истории итало-русских связей в XV в. – Ленинград, 1971. – С.188–189), і Ж. де Ланнуа, який, наприклад, відзначав, що він прибув до Кам'янка-Подільського «зі Львова, проїхавши Верхню Русь» (див.: *Путешествия Гильбера де-Ланноа в восточные земли Европы в 1413–1414 и 1421 гг.* // *Университетские известия*. – Вип.8. – К., 1873. – С.39). Уже цих двох прикладів досить, аби застерегти дослідників від надмірної довіри до відомостей іноземців-подорожників. З іншого боку, слід урахувати, що перебування Верхньої та Нижньої Русі у складі різних державних утворень із часом привносило у цю термінологію політичні акценти. Більше того, за умов, коли в Московській державі відкинули Флорентійську унію, термінологічне розчленування Русі набуло рис церковно-адміністративного поділу: відомо, що учень Ісидора Григорій Болгарин виряджався в Русь як митрополит «київський, литовський та всієї Нижньої Русі» («*tota Russia inferior*») (див.: *Gudziak B.* *Crisis and Reform*. – Cambridge (Mass.), 1998. – P.46).

⁵⁹ Торгівля на Україні: XIV – середина XVII ст.: Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С.86. – №59.

⁶⁰ Нагадаємо, що до 1500 р. місто, як і вся Сіверщина, перебувало у складі Великого князівства Литовського. Унаслідок московсько-литовської війни 1500–1503 рр. відбулася інкорпорація Сіверської землі Московією, юридично оформлена 1508 р.

⁶¹ Акты ЗР. – Т.1. – С.163. – №139.

⁶² Акты Литовской Метрики (далі – Акты ЛМ). – Т.1. – Вип.2 – Варшава, 1897. – С.170–171. – №728.

Останній, як ми дізнаємося зі вказаного документа, також був «господарским» писарем, вірно служив «з молодых лет» Казимирові та навіть «положил свою голову» на цій службі. Заслуги Василя Павловича було відзначено пожалуванням йому маєтку Деречин (Слонімський повіт), де він став господарем, одружившись з удовою його колишнього власника Богдана Васьковича Дромутевича⁶³ (це сталося після 1468 р., коли той ще був при здоров'ї⁶⁴).

Право на спадкове володіння цим маєтком і підтвердив своєму «шляхетне вроженому писарю Никольскому Васильевича» Александр, «бачачи [...] перво сего к отцу нашему, славное памяти королю Казимиру, и потом к нам верную а справедливую, николи не замешканую и пильную службу». Таким чином, писар Нікольський з'явився при дворі «господаря» ще за часів Казимира (1440–1492 рр.) і, певно, на зламі XV–XVI ст. мав близько тридцяти років. Що ж до Василя Павловича, то, виходячи з того, що запис, двічі зроблений ним у Литовській метриці («А писал Васко Павлович») ⁶⁵, можна датувати 1448 р. ⁶⁶, доходимо висновку, що він з'явився на світ щонайпізніше на рубежі 1420–1430-х рр.

Крім «листа» на Деречин, десь між 1500–1506 рр. син Василя Павловича отримав від Александра ще одну «данину» (двір Вакиніки у Троцькому повіті), покликану компенсувати втрату Нікольським його чернігівської «отчины», захопленої московськими військами. Це надання дійшло до нас у формі його підтвердження Сигізмундом I (1506 р.), котрий не втрачав надії «сполна очистить» Сіверщину від ворога (хоча документом не виключалося, що цього не станеться, та «имения» Нікольського і його земляків «отпшугут в вечном миру за границу»⁶⁷, що, власне, і відбулося 1508 р.).

Однак сплигло декілька років і Нікольський, котрий вірно служив Казимирові та Александрові, знехтував інтересами їхнього наступника Сигізмунда (і, відповідно, власними кар'єрними перспективами), приєднавшись до повстання Михайла Глинського. Складно сказати, що саме вплинуло на це рішення – амбіції, придворні інтриги, затаєні кривди або ж

⁶³ Власне, Василеві Павловичу дістався не весь Деречин, а тільки частина Деречинської волості – ті 10 «служб», які в 1416 р. Вітовт виділив жмудському бояринові Дромуту (Дремуту) і з часом вони склали село Кочин (див.: *Topolska M.B. Dobra dereczyńskie od XV do połowy XVII w. // Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. №74: Historia. – Zesz.11: Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII w. – Poznań, 1971. – S.45–49*). Слід, щоправда, зауважити, що, розглядаючи питання про власників Кочина, авторка не подала жодної інформації про Василя Павловича, а згадуючи про Нікольського, припустилася низки помилок в тексті та примітках. Точнішими є дані К.Петкевича (див.: *Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.23*). У новітній довідці про Деречин серед його співвласників фігурує «писар королівський Олександр Нікольський» (див.: Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск, 2009. – С.135).

⁶⁴ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T.3. – Lwów, 1890. – S.13. – №XVII.*

⁶⁵ *Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою археографическою комиссией (далі – РИБ). – Т.27. – Санкт-Петербург, 1910. – Стб.60.*

⁶⁶ Він міститься серед записів, датованих січнем і березнем 11 індикта, у складі так званої «книги данин» Казимира, що охоплює 1440–1455 рр., поряд із записом про надання, санкціоноване князем Олельком (помер 1455 р.).

⁶⁷ *Lietuvos Metrika. – Knyga №8 (далі – LM-8). – Vilnius, 1995. – P.196. – №206.*

просто зв'язки родини Глинських із Черніговом⁶⁸, але, починаючи з 1508 р., Нікольський фігурує в документах віленського двору з постійним визначенням «зрадця» (зрадник). Так, на рубежі літа – осені того року Сигізмунд інформував кримського хана Менгілі Гірея, що дяк Нікольський був одним із двох «зрадець», виряджених Глинським до Василя III, «жадаючи его, абы ему своих воевод з людьми прислал и хотячи ему вси наши граничныи города, добывши, подати»⁶⁹. Але роль Нікольського у заколоті не обмежилася функціями посланця: збереглася глуха звістка про те, що якийсь Курбака «держал» Чечерськ (котрий належав до комплексу так званих «подніпровських волостей») «от зрадци Никольского»; улітку 1508 р., виконуючи наказ Сигізмунда («того наместника поимати»), чечеряни вчинили над ним самосуд⁷⁰.

Очевидно, не краще майбуття очікувало й на самого Нікольського після того, як М.Глинський зазнав поразки. Навряд чи він міг розраховувати на поблажливість Сигізмунда, як деякі інші фігуранти цієї справи (наприклад, Богуш Заранкович, котрий «ездил зрадцою з Никольским», що його «господарь» вибачив у липні 1508 р., повернувши вже поділену між його братами «отчину», «статки домовые [...] и кони, и иные речи»⁷¹).

Майно Нікольського також було конфісковане. За даними Литовської метрики, уже у серпні 1508 р. його будинок у Вільні, що був «против Святого Яна», виклопотав собі у Сигізмунда князь Василь Полубенський⁷²; успадкований Нікольським від батька «Кочин, то есть Деречин» у лютому 1509 р. дістався овруцькому намісникові Семенові Федоровичу Полозовичу (до речі, як і «имения» князя Івана Глинського на Київщині)⁷³; двір Вакініки було

⁶⁸ На Чернігівщині Глинським належали Хоробор, Домислин, Смолин. Князь Іван Борисович Глинський упродовж 1492–1496 рр. був чернігівським намісником, із чим, очевидно, пов'язана передача його родичеві Андрієві Дрожчі кількох сіл у Чернігівському повіті, які раніше становили власність князя Петра Михайловича Мосальського (відповідно, «дворянин Андрей Дрожжич» згадується в Александровій грамоті Семенові Можайському 1496 р.; після поразки повстання М.Глинського він разом із братом Петром знайшов притулок у Москві) (див.: *Бычкова М.Е.* Состав класса феодалов России в XVI в.: Историко-генеалогическое исследование. – Москва, 1986. – С.62–63).

⁶⁹ Акты ЗР. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1848. – С.49. – №41; LM-8. – Р.112. – №69. Зберігся й текст послання, переданого Глинським до Москви через «пана Никольского» (див.: Акты ЗР. – Т.2. – С.22–23. – №20; LM-8. – Р.117–119. – №72).

⁷⁰ LM-8. – №416. – Р.312–313. Відзначимо, що цей факт до певної міри коригує уявлення про повстання М.Глинського: зазвичай стверджується, що заколотники здобули лише одне місто – Мозир, зазнавши поразки при облозі Мінська, Слуцька, Орші, Мстиславля і Кричова (див.: *Кром М.М.* Православные князья в Великом княжестве Литовском в начале XVI в. (К вопросу о социальной базе восстания Глинских) // *Отечественная история.* – 1992. – №4. – С.150; *Его же.* Меж Русью и Литвой... – С.124–125). Однак із тексту цитованого документа випливає, що поряд зі Мстиславлем і Кричовом, у Чечерську й, можливо, Пропойську прибічники М.Глинського досягли успіху, хай і доволі короткочасного. Воднораз перебування в лавах заколотників людини, котра у своєму «Сказанні» ревно обстоювала православний догмат Трійці, підкріплює репутацію М.Глинського як оборонця «грецької віри» (хоча у працях останніх десятиліть версію про обумовленість його повстання міжконфесійною напругою у Великому князівстві Литовському переконливо спростовано).

⁷¹ LM-8. – Р.270. – №339.

⁷² Ibid. – Р.277. – №356.

⁷³ Ibid. – Р.315–316. – №424. Зауважимо, що наявність у документі імені князя Глинського стала причиною описки метриканта, котрий помилково озглавив цей акт як «привилей пану Семену Федоровичу Полозовича на именья по князю Василю Николском, зрадць». В.Нікольським, зрозуміло, не належав до титулованої знаті. У синхронній документації він

передано у «заставу», а потім він і повністю перейшов до князя Гліба Юрійовича Пронського (1510 р.)⁷⁴.

Ці останні записи в метриці, де фігурує «зрадця» Нікольський (у документі 1510, як і в акті 1496 рр., – Микольський), цікаві тим, що в них, нарешті, називається його ім'я – Василь, котре, як бачимо, збігається з іменем автора «Сказання о исхождении Святого Духа»⁷⁵. При цьому відповідь на питання, яким чином колишній писар віленської великокнязівської канцелярії, котрий на рубежі 1508–1509 рр. разом із Глинськими емігрував до Московії⁷⁶, згодом опинився при дворі Стефана Якшича, досить очевидна: сестра останнього Анна була дружиною Василя Глинського⁷⁷, який виїхав до Москви разом із братами Іваном і Михайлом. Залишається припустити, що й на чужині В.Нікольський контактував із кланом Глинських і продовжував користуватися їхньою особливою довірою, виконуючи доволі відповідальні місії.

Установивши особу Нікольського, зупинимось на питанні про середовище, яке його висунуло. Не підлягає сумніву, що рід Нікольського мав тісні зв'язки з Чернігівщиною. Щоправда, ми дуже мало знаємо про батька Василя. Інформація Литовської метрики мізерна, а наявне у сучасній літературі отожднення писаря Васька Павловича з дяком великокнязівської канцелярії «менянином» (мінчанином) Васьком (Васильцем) Любичем⁷⁸ помилкове: як свідчать документи, той помер «безпотомно», а належні йому землі успадкували його племінники (один з яких, Петрашко Фоминич Любича, також став «господарским» писарем)⁷⁹. Життєвий шлях Василя Любича докладно дослі-

---

фігурує тільки як «пан» і «дворянин» (див.: Сборник РИО. – Т.35. – С.172; Акты ЗР. – Т.2. – С.22. – №20; LM-8. – Р.117. – №72).

⁷⁴ LM-8. – Р.353–354. – №487.

⁷⁵ О.Груші його ім'я чомусь залишилося невідомим, і він послідовно називає Нікольського – «Нікольським Васильовичем Павловича», та ще й робить закид, що я плутаю патронім зі власним іменем писаря (див.: *Груша А.І.* Канцелярські Вялікага княства Літоўскага... – С.160–161).

⁷⁶ «Русский временник» (за Румянцевським списком) згадує його серед «княжат и панов», котрі виїхали на службу до Василя III, як «дияк королевской Никольской» (див.: *Зимин А.А.* Новое о восстании Михаила Глинского в 1508 г. // Советские архивы. – 1970. – №5. – С.72). У тому, що в цій літописній пам'ятці (проаналізованій також у польській історіографії: *Krupska A.* Przekaz Rumiancewski Ruskiego wriemiennika jako źródło do genezy buntu Michała Glińskiego // Historia i współczesność. – Т.6. – Katowice, 1982. – С.111–129) Нікольський зветься «дяком», немає нічого дивного, оскільки це слово було російським відповідником західноруського терміна «писар», який прикладається до Нікольського в документах 1505–1506 рр. Цікаво інше: те, що й у листі Сигізмунда Менґлі Гіреєві (1508 р.) його названо «дяком» (тобто, за місцевою ієрархією, людиною нижчого рангу), що можна пояснити як намаганням понизити статус «зрадць» в листуванні з кримським ханом, так і певною неусталеністю тогочасної канцелярської термінології (див.: *Grala H.* Diacu i pisarze... – С.78, 80; *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.: Spisy / Oprac. H.Lulewicz, A.Rachuba (= Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII w.: Spisy. – Т.ХІ). – Kórnik, 1994. – С.118).* У книзі О.Груші Нікольського взагалі «розжалувано» в дяки (№87 (29) за їх загальним списком на с.160).

⁷⁷ Відзначимо, що брата Анни слід відрізнити від двох інших Якшичів на ім'я Стефан: її батька, котрий помер у 1489 р., та її племінника, сина Марка Якшича, котрий помер між 1530 і 1537 рр. (див.: *Радювичіш Т.Сп.* Доба постанка и развој старих српских родослова // *Радювичіш Т.Сп.* Књижевна збивања... – С.175–176; *Радювичіш Т.Сп.* Стари српски писци... – С.261; *Радювичіш Т.Сп.* Руски и српски текст... – С.276, 278).

⁷⁸ *Urzednicy centralni i dygnitarze Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVIII w.* – С.121. – №868.

⁷⁹ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie.* – Т.1. – Lwów, 1887. – С.90. – №ХСІV. Див. також позов сина Петрашка Фоминича – Михайла стосовно його «дідизни» (РИБ. – Т.20. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб.709–711).

див А.Ясинський⁸⁰, котрий, однак, припустився прикрої помилки, звівши докупи документальні згадки про «Васка писаря», «Васка Павловича» й «Васка Любича». Тож під його пером постав гібридний персонаж – Василь Павлович Любич із біографією вповні реального Василя Любича, котрий підписувався в метриці лише як «Васко» або «Васко писарь»⁸¹. Крім того, скрупульозно відтворюючи кар'єру В.Любича, А.Ясинський не міг скористатися опублікованим двома десятиріччями пізніше документом, з якого випливає, що десь між 1477–1483 рр. той був ще й любецьким намісником⁸² (таке поєднання писарського та намісницького урядів було цілком у традиціях віленської великокнязівської канцелярії й розглядалось як форма «кормління»⁸³). Не мав він у своєму розпорядженні й тексту Московського зводу 1479–1480 рр., де В.Любич згадується як посол Казимира до Івана III у 1476 р.⁸⁴

На тлі браку даних про Василя Павловича зростає вага джерельних відомостей про найближчих родичів Нікольського – передусім про братів батька. Так, згаданий у грамоті 1496 р. Андрій Павлович у 1480–1490-х рр. був троцьким підключим. У 1502 р. він отримав від Александра на три роки у «хлебокормление» двір Красне, що, очевидно, являло собою компенсацію за втрату земель на Чернігівщині⁸⁵. Інший дядько Нікольського, Богдан Павлович, наприкінці XV–XVI ст. обіймав посаду віленського підключого⁸⁶. У серпні 1496 р., безпосередньо після передачі Чернігова Можайському (й, очевидно, у зв'язку із цією подією) він звернувся до Александра, аби той підтвердив своїм актом «отчину и дедину его» у Чернігівському повіті: «имения» Свibriж (нині Сибереж) і Заболовісся, селище Ргощ (суч. Рогощі, колишнє давньоруське місто Оргощ), а також ловище й бортну землю Замглай⁸⁷. Документ, виданий із цього приводу Александром, заслуговує на увагу не лише через точну локалізацію володінь Богдана Павловича (де були чернігівські «имения» його братів Василя та Андрія – залишається тільки гадати), а й через указівку на те, що ці землі належали його батькові та дідові. Таким чином, з урахуванням зроблених вище хронологічних розрахунків, можна стверджувати, що предки Нікольського осіли на Чернігівщині щонайпізніше наприкінці XIV ст. Відповідно, немає підстав

⁸⁰ Ясинські А. Писар вялікага князя Казіміра Василь Паўлавіч Любiч, як прадстаўнік буйнага зямляўладання XV ст.: (Нарыс да гісторыі буйнага зямляўласнасці на Беларусі) // Запіскі Адзелу гуманітарных навук. – Кн.8: Працы клясы гісторыі. – Т.3. – Менск, 1929. – С.65–80.

⁸¹ Це наше спостереження чомусь фігурує у книзі О.Груші як його власне напрацювання (див.: Груша А.І. Канцьялярыя Вялікага княства Літоўскага... – С.138, 143).

⁸² Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. – Т.1. – Zesz.2. – Kraków, 1948. – S.435–436. – №372. Документ (послання Любичу від його «приятеля» віленського воеводи Олехна Судимонтовича) видавці датували 1477–1491 рр. (тобто часом перебування Олехна на посаді), однак ці хронологічні рамки заширокі з огляду на те, що з жовтня 1483 р. Любечем володів князь Василь Михайлович Верейський (див.: Русина О. Сіверська земля... – С.115–116).

⁸³ Bardach J. Z praktyki kancelarii litewskiej za Zygmunta I Starego // Prace z dziejów Polski feudalnej. – Warszawa, 1960. – S.333; Pietkiewicz K. Wielkie księstwo Litewskie... – S.30; Груша А.І. Канцьялярыя Вялікага княства Літоўскага... – С.46, 115.

⁸⁴ Московский летописный свод конца XV в. – С.304.

⁸⁵ РИБ. – Т.27. – Стб.262, 628; Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.2. – С.104. – №625.

⁸⁶ РИБ. – Т.27. – Стб.841–843; ЛМ-8. – Р.228. – №274.

⁸⁷ Российский государственный архив древних актов. – Ф.389. – Оп.1. – Д.6. – Л.133–133 об. При публікації цього документа (див.: Акты ЛМ. – Т.1. – Вып.1. – Варшава, 1896. – С.123. – №314) оригінальний текст було перекопано.

піддавати сумніву думку, що першою задокументованою особою в ряду цих предків був незнаний ближче Павло Мишкович, котрий у 1437 р. отримав від Свидригайла «замість Сновська сіверського, що лежить над річкою Снов», Хальч неподалік від Гомеля⁸⁸.

Це твердження постало в літературі завдяки працям О.Галецького і С.М.Кучинського⁸⁹, котрі досліджували генеалогію роду Халецьких, один із представників якого, як уже відзначалося, згадується у грамоті 1496 р. як «братанич» Андрія Павловича. При цьому другий племінник останнього, Нікольський, був (усупереч указівкам наведених вище джерел, котрі не використовувалися фахівцями при розв'язанні окресленої проблеми) ідентифікований як Йосиф Євстафійович Халецький⁹⁰, що пояснюється «накладанням» на реалії кінця XV ст. пізніших (і нерідко сумнівних) даних про родовід Халецьких.

По суті, дослідники охрестили Халецькими всіх нащадків Павла Мишковича, тим часом як це прізвище закріпилося лише за тими з них, хто при розподілі родових маєтностей, разом з якимись землями на Чернігівщині, отримав Хальч (Хальче) в Гомельському повіті⁹¹. Складно визначити, коли саме і яким чином було здійснено цей родинний переділ. Фактом залишається лише те, що перші документальні згадки про Халецьких сягають 1480-х рр. Ідеться про сина гіпотетичного Євстафія Павловича, Михайла Халецького, котрий в актовому матеріалі, так само, як і Василь Нікольський, як правило, не зветься на ім'я⁹². Обидва фігурують разом не лише у грамоті 1496 р., а й у складі посольства, яке в 1502 р. було виряджене до Заволзької Орди⁹³, де Халецький, як посланець великого князя литовського, був частим гостем і мав неабияку репутацію (як занотовано у ханському ярлику Александрові (1501 р.), «колько от вас послы бывали, а не бывал таков добрыи человек»⁹⁴).

⁸⁸ Це пожалування фігурує у виписку з новгородських гродських книг (7 серпня 1661 р.), який фіксував знищені козаками привілеї роду Халецьких.

⁸⁹ Halecki O. Chaleccy na Ukrainie // Miesięcznik Heraldyczny. – 1910. – S.134–140, 164–170, 194–201; Kuczyński S.M. Rodowód Michała Chaleckiego // Ibid. – 1934. – S.6–10, 17–23; Idem. Ziemie czernihowsko-siewierskie... – S.366–367.

⁹⁰ Kuczyński S.M. Rodowód... – S.20, 23.

⁹¹ У грамоті 1496 р. чернігівські «имения» Халецьких не названо, однак у пізній (і до того ж дефектній) копії «пам'яті» литовським послам, яку було укладено близько 1527 р., і котра містить перелік усіх чернігівських сіл зі спорадичними згадками про їх колишніх (до 1500 р.) власників, згадується існуючий донині Слабин як село, «что было за Халенским (варіант: Харевским)», в якому легко впізнати перекручене «Халецким» (див.: Русина О. Із спостережень над «Реєстром чернігівських границь» з 20-х років XVI століття // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.ССХХV. – Л., 1993. – С.300–301, 304; Ї ж. Сіверська земля... – С.208, 210, 214).

⁹² Див.: РИБ. – Т.27. – Стб.198; Lietuvos Metrika. – Кнуга №5 (далі – LM-5). – Vilnius, 1993. – Р.118, 126, 138, 140, 147–148, 157, 159, 170, 172–175, 177–179. Відзначимо, що М.Халецький мав сина Михайла, котрий вніс свій рід до пом'яника Києво-Печерського монастиря. У цьому запису, що досі не привертав увагу спеціалістів, із чоловіків названо тільки Михайла й Терентія (див.: Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры... – С.64).

⁹³ LM-5. – Р.178. Третім членом цього посольства був писар великокнязівської канцелярії «Обрагим Тимирчын». Про нього див.: Любая А.А. Князь Ибрагим бен Тимер из рода Юшинских: опыт культурологического и просопографического исследования одной биографии из истории Восточной Европы рубежа XV–XVI вв. // Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.). – Москва, 2015. – С.153–184.

⁹⁴ LM-5. – Р.173.

До речі, ці контакти могли переломити хід московсько-литовської війни 1500–1503 рр. Недарма в Москві за півтора десятиліття згадували про те, як Александр «Ши[г]-Ахметя, царя ордынського, на християнство навел, а в проводниках у него был его дворянин Халетской и иные королевы люди, и Ши[г]-Ахметь царь по его наводу пришел [...] в Чернигов, да тут много християнской крови пролилося»⁹⁵. Хан Заволзької Орди Шиг-Агмат (Шейх-Агмет) у серпні 1501 р. на чолі 100-тисячного війська з'явився на Сіверщині й зумів захопити Новгород-Сіверський та інші міста, передавши їх під контроль («поручив») Михайлові Халецькому⁹⁶. Він, безумовно, досяг би й більших успіхів, якби Александр не дистанціювався від дій свого союзника, чий загони у червні 1502 р. вщент розгромив Менглі Гірей⁹⁷. Тож, контактуючи зі Шиг-Агматом, Халецький по-своєму сприяв поверненню Литви Чернігівщини, з якою його зв'язували родинні та майнові інтереси. Щоправда, навряд чи він учащав до цього «ведмежого закутка», віддаючи перевагу кар'єрі у столиці (що, до речі, можна сказати й про інших відомих нам нащадків Павла Мишковича, котрі осіли у Вільні, Троках, розчинившись у середовищі місцевої бюрократії).

Йх долю розділив і Василь Нікольський. Мешкаючи у Вільні, успадкувавши від батька місце в «господарской» канцелярії, він отримав відповідний вишкіл та ані вихованням, ані способом життя не був зв'язаний зі своєю «малою батьківщиною». Щоправда, у «Сказанні» він виразно декларував своє «нижньоруське» походження, однак це видається цілком природним для людини, яка порвала зі своєю «політичною батьківщиною» й ще не вповні при звичаїлася до ролі «московита». Ф.Покровський намагався визначити «громадянство» Нікольського, керуючись уміщенням наприкінці «Сказання» переліком правлячих монархів («скиптродръжавных») ⁹⁸. Натомість у ньому відбився передусім васальний щодо угорського короля статус замовника твору – сербського воєводи Якшича⁹⁹.

На походження В.Нікольського куди виразніше вказує спосіб датування його «Сказання»: поєднання трьох систем літочислення (індиктового,

⁹⁵ Сборник РИО. – Т.35. – С.520.

⁹⁶ Хроника Быховца // ПСРЛ. – Т.32. – Москва, 1975. – С.168.

⁹⁷ Див. докл.: *Kuczynski S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie...* – S.316–337; *Воронін В.А.* З історії ўзаемаадносін Вялікага княства Літоўскага з татарами ў канці XV – першай трэці XVI ст.: Хан Шыг-Ахмат // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.4. – Минск, 2011. – С.127–149 (зауважимо, що доробок С.М.Кучинського у праці В.Вороніна не враховано).

⁹⁸ Цей перелік має, окрім хронологічного, певний аксіологічний аспект: батько Василя III характеризується в ньому як «великий» та, імпліцитно, засуджується турецький султан, котрий утискає його єдиновірців. При цьому В.Нікольський «забуває», що саме через розв'язані Іваном III воєнні дії він втратив свої сіверські маєтності, як і про власні контакти з мусульманським світом під час цієї московсько-литовської війни.

⁹⁹ Заслугує на увагу той факт, що у згаданому переліку брата Владислава Угорського, польського короля Сигізмунда I, названо таким, що править «в Ленденех». Використання цього архаїчного терміна щодо Польщі В.Нікольським (котрий, без сумніву, упродовж певного часу перебував при дворі С.Якшича) не узгоджується з побудовами Т.Лер-Сплавинського, який заперечував наявність подібних старосербських форм, визнаючи лише існування штучних словоутворень («rex Vladislav Ledianin», «rege ledianensi») у латинізованій хроніці Бранковича (див.: *Lehr-Splawinski T. Ledzice – Ledzanie – Lachowie* // *Opuscula Casimiro Tymienski septuagenario dedicata.* – Poznań, 1959. – Р.199 (przyp.17)). Не знав фахівець і про виявлення в 1957 р. первинної сербської версії хроніки з кінця XV ст., де вказані форми також присутні (див.: *Радојичић Ђ.Сп.* Родослов сремских Бранковића с краја XV в. // *Радојичић Ђ.Сп.* Књижевна збиванья... – С.184–187).

від Різдва Христового та від «створення світу») і їх паралельне використання були характерною рисою віленської великокнязівської канцелярії¹⁰⁰. У самому ж тексті «Сказання» можна вгледіти певні натяки на відірваність автора від традиційних умов існування («от Божественаго Писания, елико помнех, из оуст избирах догматы», «книгъ к исправлению не имеющу»)¹⁰¹, однак значно більшою мірою воно свідчить про культурний потенціал віленського писарського середовища рубежу XV–XVI ст. «Сказання» демонструє добру обізнаність автора з текстом Біблії і працями отців церкви, хоча паралельно стверджується цілком протилежне («мне, невежди сущу у Святаго Писания») та акцентується брак системної освіти («оучилища николи же видех»). Утім у цих фразах складно відділити реальні факти біографії В.Нікольського від риторичного самоприниження, типового для тогочасного письменства.

«Сказання» зайвий раз переконає у слушності зауваги М.Грушевського, що на теренах Великого князівства Литовського «не бракувало людей з теологічним і літературним приготуванням, які при нагоді могли себе з цього боку показати не зле, але поза чисто практичними потребами бракувало стимулів літературної творчості, бракувало того духовного руху, який стихійною силою втягає в себе людей та каже кожному смілійшому пробувати своїх сил на полі духовної творчості»¹⁰². Тож видається симптоматичним, що В.Нікольський виявив свій полемічний і літературний хист поза межами Батьківщини, де цього потребувало протистояння двох християнських конфесій.

Назад, у Литовську Русь, «Сказання» потрапило у середині XVI ст. через Супрасль, відомий своїми тісними зв'язками з Балканами й, передовсім, зі Сербією¹⁰³. Утім воно не вписалось у тогочасний духовний контекст (згодом ним скористався лише Василь Острозький у творі «Про єдину віру», виданому 1588 р.¹⁰⁴).

«Сказання» не актуалізували навіть уніїні процеси рубежу XVI–XVII ст., на відміну від послання Сіксту IV співавторства писаря Якуба: воно виринуло з небуття в умовах загострення міжконфесійної конфронтації, у 1605 р., коли його оприлюднив, віднайшовши десь у Крєво, митрополит Іпатій Потій, аби підкріпити традицією акт Берестейської унії (1596 р.) і переконати сучасників в одвічності проунійних прагнень у Київській митрополії.

¹⁰⁰ Див., напр.: РИБ. – Т.27. – Стб.744, 746, 750, 752, 767, 770, 782, 785. Аналогічно датоване і згадане вище послання до папи Сікста IV «от духовенства и от княжат и панов русских» (1476 р.): «Писано у Вилни в лето 6984 от первосотворенаго Адама, под леты Рожества Христова 147-сят постое, месяца марта 14 дня, индикта 9». Е.Баніоніс слушно розцінював таке «комплексне» літочислення як наслідок співіснування різних культурних традицій на теренах Великого князівства Литовського (див.: *Баньонис Э.* Литва XV в.: ощущение многообразия окружающего мира // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – Вип.3. – К., 1994. – С.130).

¹⁰¹ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.91, 125.

¹⁰² *Грушевский М.* История Украины-Руси. – Т.6. – К., 1995. – С.353.

¹⁰³ *Рогов А.И.* Супрасль как один из центров культурных связей Белоруссии с другими славянскими странами // *Славяне в эпоху феодализма.* – Москва, 1978. – С.329–334. Зауважимо також авторитетну думку М.Петрова, котрий уважав, що через Супрасль відбувалося посередництво «між давньоруською полемікою з латинянами та між південноруською вченою полемікою, яка розпочалася з кінця XVI ст.» (див.: *Петров Н.И.* Западнорусские полемические сочинения XVI в. // *Труды Киевской духовной академии.* – Т.4. – К., 1894. – С.535).

¹⁰⁴ *Покровский Ф.И.* Послание Василия, пресвитера Никольского... – С.90, 122.

Так само, між іншим, не мала суспільного резонансу серед сучасників і літературна діяльність Михалона Литвина: його латиномовний трактат, написаний у середині XVI ст., був фактично відкритий (і, відповідно, збережений для історії) у наступному столітті, коли цей твір під назвою «Про норони татар, литовців і москвитян» фрагментарно опублікували в Базелі (1615 р.). Схожа доля спіткала і трактат Л.Медзилеського, котрий став відомим лише в XIX ст. Так історія ніби «зрівняла» творчий доробок дуже несхожих авторів, що їх об'єднувало одне – служба в литовській великокнязівській канцелярії. Навряд чи можна сумніватися, що їхній культурогенний потенціал був значно більшим, аніж фактичний внесок у розвиток культури.

Повертаючись до акцентованого М.Грушевським питання про мотивації літературної творчості, зауважимо, що в XV ст. за такий стимул могла правити, вочевидь, поточна суспільно-політична кон'юнктура, і саме тому культуротворчим осередком стала сформована за Вітовтового правління канцелярія «господаря», через яку проходив основний нерв державного життя Великого князівства Литовського.

Як свідчать наведені факти, працівники канцелярії відзначалися високим інтелектуальним рівнем і певними духовними потребами. Знавці діловодного письма, вони виявляли активний інтерес до письменства непрагматичного – передусім релігійного. Проявом цього було придбання або копіювання рукописів задля поповнення власних бібліотек, а також підтримка таких масштабних починань, як створення «Десятоглава». При цьому православні книголюби й поціновувачі «божественных писаний» були, як правило, світськими особами (духовний сан мали лише латинські писарі). Це додає особливій ваги їхнім «пробам пера», до яких їх спонукали колізії поточного церковно-політичного життя.

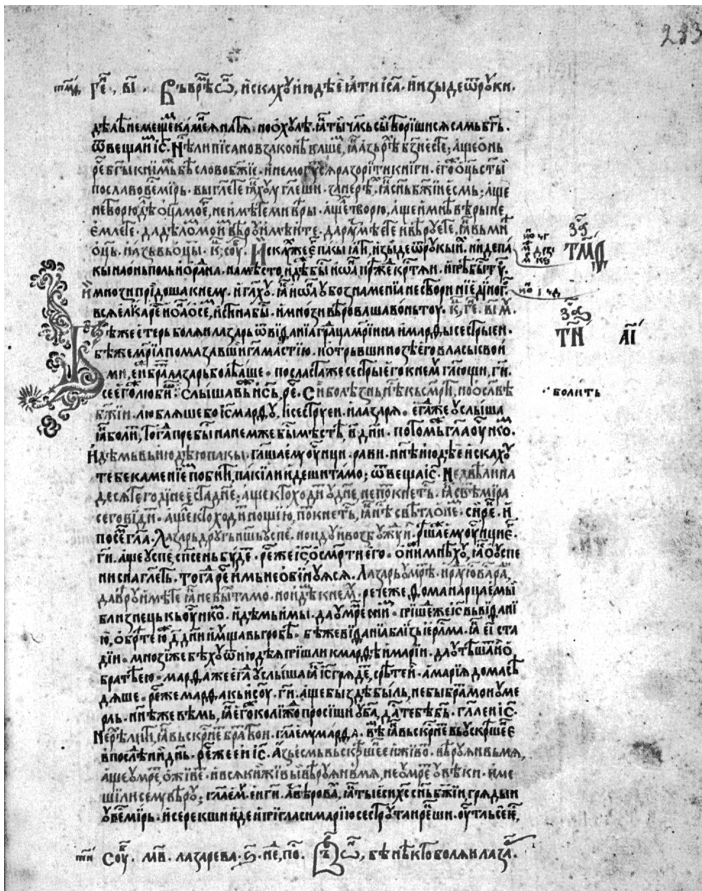
Ідеться передусім про спроби фактичної реалізації унії, що до неї Київська митрополія долучилася на соборі у Флоренції (1439 р.). Для православних канцеляристів схильність до унії була складовою їхньої політичної лояльності: вони перебували в найближчому оточенні володаря-католика, і це не могло не впливати на конфесійні орієнтири. Показовою у цьому сенсі стала позиція «найвищого» писаря Якуба, котрий усіяко сприяв справі церковної унії (і, зокрема, її поширенню на «Верхню Русь»), та водночас охоче спілкувався з московськими інтелектуалами, не схильними до вестернізації.

Однак недовзі справа унії (яку разом із митрополитом Йосифом просував писар І.Сопіга), піднята на щит великим князем московським, перейшла у зовнішньополітичну площину, що призвело не тільки до значних територіальних втрат, а й до масштабного внутрішнього конфлікту, званого як повстання М.Глинського. У спровокованій цими подіями ситуації вибору «між ковпаком Вітовта й шапкою Мономаха»¹⁰⁵ у середовищі писарів, як і в інших спільнотах, проявилися промосковські тенденції¹⁰⁶. І «Сказання» В.Нікольського наочно демонструє нам зв'язок між цим цивілізаційним вибором та православною ортодоксальністю.

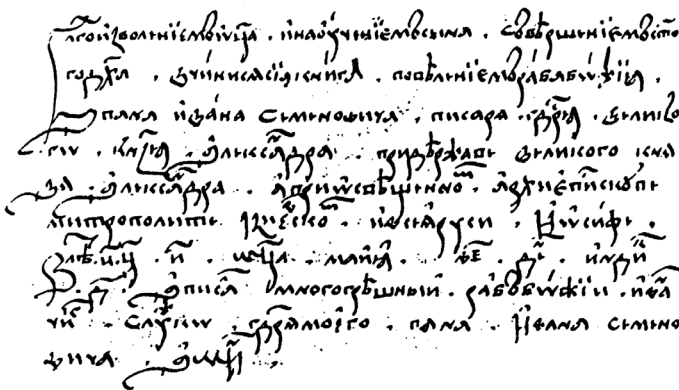
¹⁰⁵ Так фігурально окреслив цю дилему в назві своєї статті І.Ґрала (див.: *Grala H. Kołpak Witoldowy czy czapka Monomacha? // Католицизм в России и православие в Польше (XI–XX вв.). – Варшава, 1997. – С.51–67*).

¹⁰⁶ Щодо настроїв протилежного спрямування та внеску писарів в ідеологічну конфронтацію з Москвою див.: *Баньонис Э. Писари канцелярии Великого Княжества Литовского и идеологическая борьба с Русским государством в начале XVI в. // Славяне и их соседи: Католицизм и православие в средние века. – Москва, 1991. – С.32–34*.

Ілюстр.1. Аркуш «Десятоглава» (за А.Алексеевим, див.: Алексеев А.А. Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999 (вклейка між с.128–129))

Ілюстр.2. Прикінцевий запис «служки» І.Сопіги – Іванчика (за Н.Морозовою, див.: Морозова Н.А. К вопросу о датировке «Почуеный огласительных» Феодора Студита (БАН Литвы F 21-798) // Slavistica Vilnensis. 1995 (Kalbotyra. – №45 (2)). – Vilnius, 1997. – P.50)

The paper deals with a rather poorly studied aspect of the history of the Grand Duchy of Lithuania’s state chancellery. The stress is laid on the role played by its personnel in the development of culture of the late 15 – early 16th century. Author identifies some scribes as writers or contributors to the literary process of the age. She also analyzes their outlook as revealed by their works and cultural endeavors.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, state chancellery, scribes, book-writing, Supraśl monastery.

Д.О.НІКОЛАЙЧУК*

**КИЇВСЬКЕ ГУБЕРНСЬКЕ ПРАВЛІННЯ:
ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX ст.)**

Аналізуються повноваження Київського губернського правління, висвітлюються історико-правові та організаційні аспекти діяльності цієї інституції державної влади на місцях, визначаються етапи формування. На основі широкого комплексу архівних матеріалів доводиться, що губернське правління стало однією з ключових адміністративних установ краю та разом із губернатором виконувало адміністративну й контрольню-виконавчу функції, будучи головним колегіальним органом імперської влади, що вирішував основні питання життя території.

Ключові слова: Київське губернське правління, цивільний губернатор, чиновник, відділення, стіл.

Важливою інституцією у системі реалізації державної політики імперською владою в українських губерніях Російської імперії були губернські правління. Історія діяльності та функціонування Київського губернського правління у сучасній історичній науці належним чином не досліджена. Українська історіографія останніх десятиліть мало зверталася до студіювання становлення та функціонування інституту губернського правління як органу виконавчої влади на місцях. М.Бармак¹, досліджуючи функціонування губернських правлінь Правобережної України, розглянув загальні історико-правові аспекти, не зазначаючи особливостей в організації діяльності цих установ. О.Маркевич² з'ясувала специфіку владних повноважень Волинського губернського правління та виявила факти, що вплинули на формування відмінної від внутрішніх російських губерній його структури. Нормативно-правовим аспектам функціонування Чернігівського губернського правління присвячено розділ кандидатської дисертації Р.Воробей³, при цьому авторка не дослідила етапів формування його повноважень. У працях В.Желізняк⁴, А.Скрипник⁵ губернське правління розглядається як виконавчий орган влади при цивільному

---

* *Николайчук Дмитро Александрович – аспірант Інституту історії України НАН України, відділ історії України XIX – початку XX ст.*

E-mail: nikolaychuk800@gmail.com

¹ *Бармак М.* Повноваження та діяльність губернських правлінь Волинської, Подільської та Київської губерній (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // *Краєзнавство.* – 2006. – №1/4. – С.145–149.

² *Маркевич О.* Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) // *Український історичний журнал.* – 2012. – №3. – С.89–106.

³ *Воробей Р.* Формування та становлення системи місцевих органів державної влади та управління в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. – Чернігів, 2009. – 354 с.

⁴ *Желізняк В.* Губернатор в системі місцевого управління Російської імперії 1796–1914 рр. (на матеріалах Волинської губернії): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Тернопіль, 2013. – 24 с.

⁵ *Скрипник А.* Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793–1914 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 245 с.

губернаторі, натомість реорганізація губернських правлінь 1861 р., яка змінювала їх внутрішню структуру та кадровий склад, залишилася поза увагою. Російський історик С.Любичанковський, використовуючи структурно-функціональний підхід до аналізу губернської влади, відносить губернське правління за ступенем включеності до губернаторської влади до першої ланки, що підтверджує його значимість у системі місцевого управління Російської імперії⁶.

Значну кількість документальних джерел у нашому дослідженні складають матеріали вітчизняних архівосховищ (діловодство Київського губернського правління та губернської адміністрації, циркуляри й розпорядження МВС, надіслані на місце). Оригінали й копії документів, що стосуються нашої проблематики, зберігаються у Центральному державному історичному архіві України в м. Київ (ф.442 – «Канцелярія київського, подільського та волинського генерал-губернатора»), Державному архіві Київської області (ф.1 – «Київське губернське правління», ф.2 – «Канцелярія київського цивільного губернатора»). Важливими джерелами для розкриття теми стали закони Російської імперії у сфері адміністративного управління, нормативно-правові акти імператора та міністерства внутрішніх справ, яким безпосередньо підпорядковувалися губернські управлінські інституції.

Інститут губернського правління у системі місцевого державного управління запроваджено указом імператриці Катерини II від 7 листопада 1775 р., за яким цей орган, безпосередньо підпорядковуючись Сенату, мав забезпечувати загальне управління губернією та доводити до місцевих установ і чиновників закони, укази імператора, розпорядження вищих органів державної влади, здійснювати контроль за їх виконанням⁷. За своїм правовим статусом губернське правління прирівнювалося до вищих виконавчих органів державної влади на місцях. У п.413 нормативного акта від 1775 р. зазначалося: «Губернське правління є нарівні з колегіями, і для того окрім імператорської величності й Сенату ні від кого не приймає законів та указів»⁸. Київське губернське правління (намісництво) розпочало свою діяльність 16 вересня 1781 р. – відразу після заснування Київського намісництва⁹. Воно складалося з губернатора (головуючий) і двох радників¹⁰. Імператор Павло I не схвалював запроваджених Катериною II таких управлінських принципів, як колегіальність, відносна самостійність державних установ, місцеве управління, що формувалося на виборному принципі. А тому намагався замінити виборних представників імперської адміністрації чиновниками, незалежними від станових інтересів, проте здатними виконувати його монаршу волю. Він відмовився від триступеневої системи управління державою (імператор – генерал-губернатор – губернатор) і

⁶ Любичанковський С. Губернское правление в системе губернаторской власти в последнее десятилетие существования Российской империи (на материалах Урала). – Екатеринбург, 2003. – 275 с.; Любичанковський С. Організація губернаторської влади в європейській частині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С.82–90.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 1-е. – Т.20. – №14392. – С.229–304.

⁸ Там же. – С.287.

⁹ Там же. – Т.21. – №15228. – С.247.

¹⁰ Там же. – Т.20 – №14392. – С.232.

перевів державне управління на двоступеневу: імператор – Сенат/губернатор, причому губернатор підпорядковувався безпосередньо імператорові, зосереджуючи у своїх руках адміністративно-поліцейські, військові й фінансові питання життя підвладної території¹¹. У період правління Олександра I значення губернського правління зросло. Своїми указами від 16 серпня 1802 р.¹² й від 21 серпня 1816 р.¹³ він наголошував, що губернатор має здійснювати управління в губернії не одноосібно, а спираючись на губернське правління.

Таким чином, губернське правління як інститут державної влади російського самодержавства в українських губерніях було вищим колегіальним виконавчим органом державної влади, підпорядкованим безпосередньо імператорові та Сенату, сфера повноважень його охоплювала всі напрями управління губернією, а головував у ньому або генерал-губернатор, або губернатор (за їх відсутності ці обов'язки виконував віце-губернатор).

Запровадження в 1802 р. міністерств та їх відомчих інституцій у губерніях (губернські казенна й цивільна, а також кримінальна палати) створило певну неузгодженість у діяльності та взаємодії інститутів губернатора й губернського правління з очільниками міністерств та їх відомчими установами на місцях. У результаті виникла організаційно-правова колізія, за якої губернатор, будучи представником імператора у краї (представником вищої влади в губернії), одночасно був чиновником міністерства внутрішніх справ, що підпорядковувався міністрові. Відповідно й губернське правління, підлягаючи Сенатові, потрапляло в підпорядкування МВС. Водночас міністри не мали права надсилати розпорядження губернським правлінням – вони адресували їх безпосередньо губернаторові, що, своєю чергою, породжувало неузгодженість розпоряджень Сенату та міністерств губернським правлінням, бюрократичну тяганину, зростання документообігу.

Упродовж першої чверті XIX ст. у зв'язку зі збільшенням кількості справ, що вирішувалися в губернському правлінні, чисельний склад і структура останнього постійно змінювалися¹⁴. Чисельність та склад Київського губернського правління визначав іменний імператорський указ від 14 листопада 1824 р. «Про штати губернських правлінь і про прибавку утримання», який передбачав збільшення посадовців губернського правління. До його складу вводилися радник та асесор. Ці чиновники утворювали загальне присутствіє губернського правління, повноваження якого передбачали вирішення загальних справ: нагляд за виконанням законів, ознайомлення (через губернського прокурора) з новими законодавчими актами, участь у торгах на підряди, загальні розпорядження з усіх питань управління¹⁵.

Усі виконавчі справи губернського правління перебували у віданні канцелярії, структура якої на початку XIX ст. не була чітко визначеною та включала

¹¹ Шандра В. Деспот-реформатор. Імператор Росії Павло I: Pro et contra [Електронний ресурс]: <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/despot-reformator>

¹² ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.27. – №20372. – С.221–222.

¹³ Там же. – Т.33. – №26407. – С.996–997.

¹⁴ Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь... – С.145.

¹⁵ ПСЗРИ. – Собр. 1-е. – Т.44: Книга штатов. – Ч.2. – №30116. – С.201.

експедиції, відділення, столи¹⁶. Організаційне оформлення канцелярії губернського правління відбулося згідно з указом «Про штати губернських правлінь та про прибавку утримання» (1824 р.). Так, канцелярія Київського губернського правління складалась з чотирьох експедицій: поліцейська, судова, цивільна, будівельна¹⁷. Кожну експедицію очолював член правління, а до складу канцелярії входили секретар, протоколіст, реєстратор та інші службовці¹⁸.

Виступ декабристів (1825 р.), польське повстання (1830 р.), дальше зростання документообігу, бюрократичні колізії у системі місцевого управління стали тими чинниками, що в період правління імператора Миколи I спричинили подальше реформування структури та складу губернських правлінь. За імператорським указом від 30 жовтня (4 листопада) 1831 р. «Про надання всім наявним місцям та посадовим особам у західних губерніях тих назв, які існують у великоросійських губерніях», у губернських правліннях, у тому числі Київському, призначення радників узгоджувалося з міністерством внутрішніх справ, а також тимчасовим військовим губернатором; земських справників і засідателів, городничих та поліцмейстерів – із цивільним губернатором; скасовувалися посади підкоморіїв, комірників, возних і хорунжих, яких не було в російських державних структурах¹⁹.

«Загальний наказ цивільним губернаторам» від 2 червня 1837 р. чітко визначав коло питань, які мали розглядатися колегіально, і тих, що перебували лише в компетенції губернатора²⁰. Згідно з «Положенням про порядок діловодства в губернських правліннях» від 2 червня 1837 р. (далі – «Положення...» 1837 р.), колегіальність розгляду питань губернським правлінням полягала в тому, щоб засідання проходили у складі головуючого губернатора й чотирьох радників, старший з яких був віце-губернатором, а саме провадження справ здійснювалося в канцелярії, яка складалась з чотирьох відділень, а ті, своєю чергою, поділялися на столи²¹. Із метою поліпшення функціонування губернського правління до його складу було також введено нову посаду – віце-губернатора, чиїми головними обов'язками було заміщення відсутнього губернатора й нагляд за правлінням у цілому, особливо за його діловодством²². Колегіальність управління здійснювалася через загальне присутствіє губернського правління, очільником останнього був губернатор. Це означало, що керівник губернії був для губернського правління не просто вищою посадовою, а однією з головних посадових осіб і здійснював керівництво особисто в тих випадках, коли сам уважав це за необхідне²³. Рішення загального присутствія губернського правління оформлялися у «журналах», де вказувалася інформація щодо суті справи та кінцевого рішення. Журнал затверджувався губернатором

¹⁶ Там же.

¹⁷ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.1. – Оп.295. – Спр.13994. – Арк.2–6.

¹⁸ Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь... – С.145.

¹⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.6. – Ч.2. – №4894. – С.159–160.

²⁰ Там же. – Т.12. – Ч.1. – №10303. – С.361–439.

²¹ Там же. – №10304. – С.440–442.

²² Любичанковский С., Михайлов Д. Полномочия высшей региональной власти в Российской империи: анализ нормативно-правовой базы (1775–1914) // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. – Вып.3 (Т.16). – Самара, 2014. – С.217.

²³ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.12. – Ч.1. – №10304. – С.439.

і тільки після цього зафіксоване рішення набувало чинності. Водночас рішення губернських правлінь навіть із доволі обмеженого кола питань щодо судової частини передбачали прийняття колегіального висновку, але з обов'язковим затвердженням губернатора²⁴. Згідно з нормами діловодства, справа спочатку повинна була розглядатися відповідними чиновниками губернського правління, які рекомендували порядок її вирішення. Потім журнал, де вказувалася суть справи й ухвалені рішення, підписувався радником того відділення, в якому справа провадилася. Після цього журнал передавався на підпис іншим радникам, від них - віце-губернаторові, а відтак на затвердження губернатору. Якщо останній був незгодним із журнальними постановами, то вони могли на його розсуд бути зміненими або й скасованими. Однак практика показала, що такого порядку розгляду справ на місцях не дотримувалися, і губернське правління не могло прийняти самостійно рішення без санкції очільника губернії. До колегіального розгляду належали справи щодо корчемства, вирубки лісів, сумнівів із приводу застосування законів та з питань про підсудність²⁵. «Положення...» 1837 р. чітко визначало порядок розгляду справ губернськими правліннями та їх чиновниками²⁶, утім терміни не регламентувалися (в документі лише наголошувалося на оперативності роботи чиновників – «негайно відправляють», «негайно роздають», «негайно вносять»)²⁷. Такі особливості нормативно-правового забезпечення діяльності службовців губернських установ породжували чиновницьку тяганину²⁸.

Одночасно із запровадженням «Положення...» 1837 р. було видано указ від 3 червня того року «Штати губернських і повітових установ», за яким усі губернії поділялися на три розряди, визначалися відповідні кошториси. Так, кошторис губернського правління першого розряду становив 61 тис. руб. на рік, другого – 57 тис. руб., третього – 52 тис. руб.²⁹ Київське губернське правління відносилось до першого розряду та складалося з губернатора, віце-губернатора, старшого радника, трьох радників, секретаря, головного реєстратора, чотирьох реєстраторів відділень, його помічника, чотирьох старших столоначальників, шести столоначальників, десяти їхніх помічників, перекладача, архіваріуса, його помічника, ексекютора, його помічника, писарів. Усього до складу Київського губернського правління входило 69 осіб³⁰. У відповідності до «Табелі про ранги» губернаторові присвоювався IV ранг, віце-губернаторові – V, радникам – VI, правителеві справ присутствія – VIII, старшим столоначальникам – IX, головному реєстраторові, столоначальникам, перекладачеві – X, реєстраторам відділень, поміщикам столоначальників, архіваріусові, ексекюторові – XII, поміщикам головного реєстратора, архіваріуса й інквізитора – XIV.

²⁴ Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь... – С.146.

²⁵ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.12. – №10304.

²⁶ Там же. – С.447.

²⁷ Балова М. «Означенные подтверждения оставляются без внимания и исполнения»: Архангельское губернское правление в первой половине XIX в. // Вестник Российского университета дружбы народов: Серия «История России». – Вып.3. – Москва, 2009. – С.91.

²⁸ Бармак М. Повноваження та діяльність губернських правлінь... – С.147.

²⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.12. – Ч.2: Штаты и таблицы. – №10304. – С.87–88.

³⁰ Там же.

Посада писаря рангу не мала. Їм присвоювалися розряди: вищий, середній, нижчий. На думку російської дослідниці М.Балової, оформлення та впорядкування організаційної структури губернського правління мало забезпечити бездоганне ведення встановленого «Положенням...» 1837 р. єдиного для всіх губерній порядку діловодства й документообігу³¹.

Невирішеність правового розмежування повноважень губернатора та губернського правління, відсутність дієвого механізму убезпечення від втручання в його справи губернатора, необхідність відокремлення функцій губернського правління та губернських адміністративних органів, великий обсяг поточного діловодства в діяльності губернського правління обумовили подальшу реорганізацію інститутів адміністрації на місцях.

2 січня 1845 р. з'явився іменний указ Миколи I «Установи для губернських правлінь» (далі – «Установи...» 1845 р.)³², який змінював їх кадровий склад та запроваджував ряд нових підрозділів. Зокрема до загального присутствія вводилися губернатор, віце-губернатор, три радника, один з яких був старшим, та один асесор; віце-губернатор звільнявся від керівництва 1-м відділенням і як перша після губернатора посадова особа в губернії забезпечував безпосереднє керівництво губернським правлінням; у структурі канцелярії губернського правління було створено: а) канцелярію загального присутствія, яку очолював старший секретар і в підпорядкуванні котрого були два його помічники (один із них керував ревізійним столом, а інший одночасно міг бути перекладачем), реєстратор та ексектор із помічниками, а також помічники столоначальників і канцелярські служителі; б) ревізійний стіл, підпорядкований віце-губернаторові (контролював документообіг та розгляд справ у самому губернському правлінні)³³. Окрім штатних канцеляристів, які отримували встановлене жалування, до складу відділень губернського правління входили ще й посадові особи, котрі перебували на випробувальних термінах без платні, при чому таких було більше саме в тих підрозділах, в яких із-поміж основних повноважень передбачались й додаткові. За «Установами...» 1845 р. структура губернської адміністрації виглядала таким чином: губернське правління складалося з губернського присутствія (головував губернатор або віце-губернатор) та канцелярії губернського правління, яка складалася з канцелярії губернського присутствія (керівництво здійснював старший секретар) і поділялася на структурні підрозділи: відділення, експедиції, столи, кількість яких змінювалася відповідно до завдань. Відділення губернського правління та їх структурні підрозділи (столи) створювалися відповідно до штатного розпису, але кількісний склад канцелярських службовців збільшувався. Водночас зауважимо, що в Київській губернії нові штати запроваджувалися спеціальним положенням Комітету міністрів «Про поширення нових штатів губернських правлінь і губернаторських канцелярій на 19 губерній»³⁴. За «Установами...» 1845 р. (12 глав і 302 статті) справи губернського правління залежно від змісту та важливості розгляду

³¹ Балова М. «Означенные подтверждения оставляются без внимания и исполнения»... – С.92.

³² ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.20. – Ч.1. – №18580. – С.16–60.

³³ Там же. – С.17.

³⁴ Там же. – Т.21. – Ч.1. – №19773. – С.280.

поділялися на три категорії (1–2 – спільне рішення губернатора та губернського правління, 3 – лише губернського правління): 1) судові, які вирішувалися в губернському правлінні колегіально більшістю голосів (наприклад, про призначення чиновників до юридичної відповідальності, покарання за корчемство, вирубка лісу тощо); 2) адміністративні («1-го розряду»), рішення, які остаточно затверджувалися після санкції губернатора; 3) адміністративні («2-го розряду»), рішення, що приймалися губернським правлінням без участі губернатора³⁵. Такий порядок мав на меті значно прискорити процедуру вирішення справ. На відміну від «Положення...» 1837 р. в «Установах...» 1845 р. чітко визначалися терміни проходження та розгляду справ у губернському правлінні: на отримання справи й паперів від чергового – одна доба, узяття справи на облік реєстратором – одна доба, відтак на третю добу вона передавалася столоначальникові. Підготовка справи у відділенні до обговорення на засіданні загального присутствія передбачала три доби. Було також регламентовано й робочий день губернського правління. Так, канцелярія розпочинала свою роботу о 9:00 год., а загальне присутствіє – о 12:00 год., робочий день останнього мав тривати до перегляду всіх справ, що виносилися на розгляд. Із метою посилення дисципліни серед чиновників «Установи...» 1845 р. встановлювали персональну відповідальність за зволікання при розгляді справ, втрату документів або службову недбалість³⁶.

Однією з новацій «Установ...» 1845 р. було посилення повноважень віце-губернатора в губернському правлінні. Так, згідно з «Положенням...» 1837 р., він очолював 1-ше відділення канцелярії губернського правління та був старшим із чотирьох радників, які складали загальне присутствіє³⁷. Натомість за «Установами...» 1845 р. віце-губернатор уже ставав помічником губернатора за губернським правлінням. Старший радник, якщо виникала така необхідність, заміняв віце-губернатора – у цьому випадку він підписувався «За віце-губернатора» та переймав усі його права й обов'язки за губернським правлінням, а відділення, очолюване старшим радником, передавалося в підпорядкування асесорові, який засідав у загальному присутствії губернського правління й одночасно заміщав старшого радника³⁸.

Таким чином, «Установи...» 1845 р. продовжили подальше формування організаційної структури губернського правління, запровадивши ряд важливих підрозділів, відповідальність чиновників губернського рівня, унормувавши порядок діловодства й документообігу та ставши одним з основних нормативно-правових актів, який визначав місце губернського правління у системі устрою Російської імперії.

Таким чином, від 1775 р. та впродовж першої половини ХІХ ст. відбувалося правове оформлення організаційної структури губернського правління як інституції у системі адміністрації (складалося з загального губернського присутствія, канцелярії губернського правління у складі канцелярії губернського

³⁵ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.20. – Ч.1. – №18580. – С.25.

³⁶ Там же. – С.19, 22.

³⁷ Там же. – Т.12. – Ч.1. – №10304. – С.439.

³⁸ Там же. – Т.20. – Ч.1. – №18580. – С.24.

присутствія та відділень і столів), законодавче визначення його кадрового складу, розподіл посадових функцій та повноважень між чиновниками, регламентація ведення діловодства та документообігу, взаємовідносини між губернатором та губернськими установами. Законодавчі акти першої половини XIX ст. спрямовувалися на жорстку уніфікацію діяльності губернських правлінь, встановлення підзвітності й підконтрольності їх діяльності. До середини XIX ст. губернське правління з колегіально-дорадчої інституції при губернаторові стало органом місцевої виконавчої влади.

Реформи 1860–1870-х рр. у Росії та пов'язана з цим радикальна зміна соціально-економічних відносин неминуче вплинули на систему регіонального управління, адже від органів місцевої влади, які були безпосередніми виконавцями імперської волі на місцях, залежало впровадження ліберально-демократичних засад управління. Із метою поліпшення ефективності їх функціонування, уряд намагався провести структурні зміни в управлінні Київською губернією та здійснити реорганізацію діяльності губернського правління. Упродовж 1858–1859 рр. губернатори підготували пропозиції щодо реформування поліції. Поряд із цим київський військовий, подільський та волинський генерал-губернатор І.Васильчиков і київський цивільний губернатор П.Гессе внесли пропозиції щодо реорганізації діяльності установ губернської адміністрації та реформування організації діловодства в них. Вони ініціювали в 1859–1861 рр. експеримент, який передбачав об'єднати міську й земську поліцію по всій Київській губернії та об'єднання губернських установ міністерства внутрішніх справ міста Києва у загальне київське губернське правління з однією канцелярією та спільним діловодством, яке мав очолювати київський губернатор³⁹.

17 березня 1859 р. Комітет міністрів дозволив І.Васильчикову об'єднати губернські установи МВС Києва (крім приказу громадської опіки й тюремного комітету) у загальне київське губернське правління з однією канцелярією та спільним діловодством, яке очолював губернатор⁴⁰, із метою «звільнити Київське губернське правління від розгляду судових та інших справ, [...] крім справ про корчемство, щодо яких зберегти порядок, нині існуючий»⁴¹.

Згідно із затвердженими 9 лютого 1861 р. І.Васильчиковим штатами, загальне київське губернське правління очолив губернатор. Структурно воно включало загальне присутствіє губернського правління (губернатор – головуєчий, віце-губернатор, асесор, старший радник, два радника, губернський лікарський інспектор, губернський інженер, губернський архітектор, керівник земського відділення) та канцелярію губернського правління (складалася з шести відділень і п'ятнадцяти столів), очільником був віце-губернатор.

Канцелярія губернського правління складалася з шести відділень: поліцейського, слідчого, господарського, земського, будівельного, лікарського, а також із

³⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1418. – Арк.3.

⁴⁰ Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999. – С.291.

⁴¹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.34. – Ч.1. – №34251. – С.208.

газетного та особливого столів. До її складу також входили такі посадові особи, як секретар із помічником, реєстратор із двома помічниками, скарбничий («казначей»), два його помічники, бухгалтер по земському відділенню з помічником, бухгалтер по господарському відділенню з двома помічниками, архіваріус та його помічник, ексекUTOR із помічником⁴². Поліцейське, слідче та господарське відділення очолювали радники канцелярії, один з яких, за поданням губернатора, затверджувався міністром внутрішніх справ у званні старшого радника. Посадовцями поліцейського, слідчого, господарського відділень були радник (очолював відділення), три столоначальники та чотири помічники⁴³. У поліцейському відділенні складалися розрахункові відомості по установах та особах губернії, що відносяться до МВС; здійснювалося листування з питань утворення та функціонування станових установ губернії; забезпечувалися печатками й гербами відповідні губернські установи, здійснювалися розпорядження щодо рекрутських наборів; службовці займалися збором відомостей про народонаселення, іноземців, які проживають на території губернії⁴⁴. Слідче відділення відало порядком здійснення слідчих справ; розглядало питання про неправомірні дії чиновників; займалося виконанням вироків, розміщенням арештантів, забезпечення їх одягом та продовольством; здійснювало нагляд за діяльністю тюремної поліції, питаннями підсудності осіб⁴⁵. Господарське відділення займалося питаннями утримання поліції, магістратів, міських дум, міських лікарів, пожежних частин; розподіленням міських земель, передачею їх в оренду; відкриттям ярмарків і торгів; наданням дозволів на будівництво приватними особами господарських та промислових споруд; наданням євреям дозволу на купівлю в Києві нерухомого майна; утворенням міщанських і міських установ⁴⁶. Посадовцями лікарського відділення були інспектор лікарської частини, оператор, акушер, столоначальник та його помічник. У лікарському відділенні на чолі з губернським лікарським інспектором розглядалися справи, які раніше належали до лікарської управи, комітету громадського здоров'я та вісяного комітету⁴⁷. Будівельне відділення, очолюване губернським інженером, окрім нього включало ще такі посади: губернського архітектора, депутата від дворянства, молодшого інженера, молодшого архітектора, трьох техніків, одного столоначальника та двох його помічників. У будівельному відділенні розглядалися справи, які перейшли від будівельної та дорожньої комісії⁴⁸. Посадовцями земського відділення були керівник, член комісії народного продовольства, двоє столоначальників, двоє їхніх помічників, бухгалтер та його помічник. У земському відділенні розглядалися справи, які раніше належали до комісії народного продовольства та особливого у земських повинностях присутствія⁴⁹. В особливому столі зосереджувалися справи щодо адміністративних питань (звільнення,

⁴² ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.328. – Арк.153–154.

⁴³ Там само. – Оп.35. – Спр.1590 (ч.5). – Арк.38–46.

⁴⁴ Там само. – Спр.1590а (ч.2). – Арк.119–122 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.123–124 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк.125–127 зв.

⁴⁷ Там само. – Спр.1590 (ч.5). – Арк.38–46.

⁴⁸ Там само. – Арк.38–46.

⁴⁹ Там само.

переміщення, відпустки, нагородження, складання формулярних списків чиновників тощо), ведення листування стосовно штатів «наявних місць», здійснення розпоряджень після виявлення неточностей при їх ревізії⁵⁰. Особливий стіл складався з одного столоначальника⁵¹. У газетному столі розглядалися питання друку та розсилки «Губернских ведомостей»; проводилися перевірка і складання звітності щодо сум, здійснених київськими губернськими статистичним комітетом і типографією; проводилися розпорядження з господарської частини губернського правління; готувалися бланків для різного роду установ⁵². До складу газетного столу входили начальник і його помічник⁵³. Усього штат Київського губернського правління включав 68 осіб.

Отже в результаті реформи управління 1859–1861 рр. різні відомства МВС, що діяли в Київській губернії, було об'єднано в єдиний орган і на основі губернського правління почало функціонувати загальне київське губернське правління, очолюване губернатором із канцелярією, шістьма відділеннями, газетним та особливим столами і єдиним діловодством. Із його компетенції вилучався ряд судових повноважень.

Принципово важливим став виданий 8 червня 1865 р. іменний указ імператора Олександра II Сенату під назвою «Тимчасові правила про реформування губернських установ МВС у 37 губерніях» (далі – «Тимчасові правила...»)⁵⁴, який встановлював новий устрій губернських урядових установ та збільшував роль губернських правлінь в управлінні територією шляхом передачі їм незначних поточних справ, які раніше перебували в компетенції губернатора⁵⁵.

«Тимчасовими правилами...» 1865 р. до губернського правління приєднувалися лікарська управа, губернський комітет громадського здоров'я, будівельна та шляхова комісії. Відтепер правління складалося із загального присутствія (губернатор, віце-губернатор, радники, губернські лікарський інспектор, інженер, архітектор, а також асесор) і канцелярії, яка поділялася на відділення під керівництвом радників. Губернатор, віце-губернатор, радники та асесор були постійними членами загального присутствія, решта чиновників брали участь у засіданнях лише в тих випадках, коли розглядалися справи, що стосувалися будівельної або лікарської частин⁵⁶. Водночас передбачалося, що при губернському правлінні перебували губернський землемір і креслярська комісія з особливими й повітовими землемірами, а також воно мало друкарню, реєстратуру, архів, чиновників із рахункової та кредитної частин⁵⁷.

Згідно з «Тимчасовими правилами...» 1865 р., справи губернського правління поділялися на судові та адміністративні⁵⁸. До перших належали: пере-

⁵⁰ ДАКО. – Ф.1. – Оп.336. – Спр.5133. – Арк.27–29.

⁵¹ Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 г. (С адрес-календарём лиц, служащих в губернии на 1861 г.). – С.170.

⁵² ДАКО. – Ф.1. – Оп.336. – Спр.5133. – Арк.30.

⁵³ Сборник статистических сведений о Киевской губернии за 1859 г. ... – С.170.

⁵⁴ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.40. – Ч.1. – №42180. – С.633–638.

⁵⁵ Михеева Ц. Эволюция института губернаторства в Российской империи: историко-правовой аспект: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2006. – С.18.

⁵⁶ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.40. – Ч.1. – №42180. – С.634.

⁵⁷ Там же. – С.635.

⁵⁸ Там же.

дача справ чиновників до суду; справи про викорчовування та вирубку лісу; справи щодо правочинності законів; скарги на зволікання у судах першого ступеня⁵⁹. Судові справи вирішувалися більшістю голосів членів загального присутствія губернського правління⁶⁰. Адміністративні справи, своєю чергою, поділялися на два типи: які потребували попереднього обговорення (вирішувалися колегіально та затверджувалися губернатором); справи, що передбачали виконання законних приписів (вирішувалися губернатором або віце-губернатором). Губернським правлінням було надано право дозволяти відкривати промислові й торговельні установи, приватні друкарні, аптеки, призначати та звільняти з посад лікарів. Раніше це було прерогативою міністерства внутрішніх справ. Скасувати рішення губернських правлінь могли лише імператор або Сенат⁶¹.

У відповідності до «Тимчасових правил...» 1865 р. МВС видало «Інструкцію про деякі зміни та поліпшення структури та штатів губернських установ», яку було розіслано всім генерал-губернаторам і в якій детально визначався склад канцелярії губернського правління та порядок діловодства, за яким кожне відділення поділялося на столи під керівництвом діловодів, кількість котрих губернське правління могло самостійно змінювати⁶². Подібні дії міністерства внутрішніх справ, на наш погляд, були спрямовані на вдосконалення системи внутрішнього діловодства в губернському правлінні, що особливо ускладнилося під час упровадження ліберально-демократичних реформ (аграрної 1861, земської та судової 1864 рр.).

За «Тимчасовими правилами...» 1865 р. (порівняно з «Установами...» 1845 р.) передбачалося скорочення одного столу розподільчого відділення та ревізійного столу, а справи останніх двох передавалися до новоствореного особливого столу, який мав розглядати питання господарської, грошової, ексекторської, архівної, типографської, реєстраторської частин губернського правління. До цього ж столу надходили звіти щодо діловодства губернського правління та підвідомчих йому установ. «Тимчасовими правилами...» 1865 р. також створювалися два нових відділення: будівельне й лікарське, які очолювали губернські інженер та лікарський інспектор⁶³.

Відповідно до «Тимчасових правил...» 1865 р. МВС було зобов'язане переглянути діловодство і штати губернських правлінь та губернаторських канцелярій Київської, Подільської, Волинської, Лифляндської й Оренбурзької губерній для встановлення одноманітності в губернському управлінні Російської імперії, а також для узгодження з чинними правилами та штатами⁶⁴. Станом на початок 1865 р. Київське губернське правління складалося з шести відділень (поліцейського, господарського, слідчого, земського, лікарського, будівельного) та п'ятнадцяти столів, у тому числі газетного й особливого,

⁵⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.40. – Ч.1. – №42180. – С.635.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Там же.

⁶² ДАКО. – Ф.1. – Оп.295. – Спр.70625. – Арк.69–70.

⁶³ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.40. – Ч.1. – №42180. – С.634–635.

⁶⁴ Там же. – С.634.

затверджених під час реорганізації І.Васильчикова 1861 р.⁶⁵ Нововведення, здійснені ним, настільки сподобалися Олександрові II, що їх було поширено на Подільську та Волинську губернії, а діяльність київського генерал-губернатора ставилася за приклад усім іншим. Пізніше пропозиції І.Васильчикова було реалізовано в Лівонській губернії, а згодом упроваджено у 45 російських губерніях і Бессарабській області, завдяки чому вдалося забезпечити контроль держави в Київському генерал-губернаторстві та зміцнити становище «внутрішніх губерній»⁶⁶. Можна констатувати, що деякі положення реформи І.Васильчикова 1859–1861 рр. було використано при підготовці «Тимчасових правил...» 1865 р. Водночас слід відзначити, що структура і склад реорганізованого Київського губернського правління дещо відрізнялися від запропонованого в «Тимчасових правилах...» 1865 р. варіанту, що було пов'язане з невпровадженням у правобережних українських губерніях земської (1861 р.) і частковим упровадженням судової (1864 р.) реформ.

23 червня 1865 р. міністр внутрішніх справ П.Валуев звернувся до київського, подільського та волинського генерал-губернатора Д.Бібікова з дорученням підготувати пропозиції щодо впровадження «Тимчасових правил...» 1865 р. в підвладному йому краї. Ділове листування між губернською канцелярією та МВС щодо доцільності нових штатів Київського губернського правління тривало до червня 1866 р. У результаті П.Валуев, урахувавши аргументи Д.Бібікова, вирішив залишити без змін поточні штати та відтермінувати введення нових до «сприятливих обставин»⁶⁷. При цьому зазначалося, що порядок внутрішнього діловодства в губернських правліннях Київщини, Поділля та Волині здійснюватиметься згідно з «Тимчасовими правилами...» 1865 р.⁶⁸

14 жовтня 1869 р. (1 січня 1870 р.), згідно із затвердженим імператором рішенням Державної ради «Про штати лікарських відділень губернських правлінь» до їх складу було введено посаду фармацевта, а також, як експеримент, на два роки скорочено посади акушера й оператора⁶⁹. Станом на 16 червня 1876 р. лікарське відділення Київського губернського правління складалося з інспектора лікарської частини (очолював відділення) та його помічника, столоначальника з помічником. Проаналізувавши «Пам'ятні книги» та «Адрес-календарі» Київської губернії з 1870 по 1914 рр. можемо констатувати, що посаду фармацевта тут так і не було запроваджено.

Окрім того, у підпорядкуванні Київського губернського правління перебували губернська креслярська комісія, друкарня, архів, реєстратура, а очільник губернської креслярської – губернський землемір, із 1874 р. входив до складу загального присутствія губернського правління й за правовим статусом прирівнювався до губернського інженера та лікарського інспектора⁷⁰.

Отже суперечливість і непослідовність упровадження буржуазних реформ 1860–1870-х рр. обумовили лише часткове реформування старого апарату

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.34. – Спр.1590 (ч.5). – Арк.42.

⁶⁶ Шандра В. Київське генерал-губернаторство (1832–1914)... – С.292–293.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.44. – Спр.328. – Арк.123 зв. – 124.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.44. – Ч.1. – №47511. – С.703.

⁷⁰ Там же. – Т.40. – Ч.1. – №42180. – С.635.

Київської губернії та збереження відмінностей у системі адміністративного управління українськими губерніями порівняно з рештою територій Російської імперії. Здійснюючи політику перетворень, самодержавство спиралося на існуючий бюрократичний апарат. Зміни, які робилися впродовж цього періоду, були несуттєвими й пов'язувалися з утворенням ряду нових структурних одиниць (відділень). У порівнянні з іншими губерніями Росії, упровадження «Тимчасових правил...» 1865 р. забезпечило збереження кадрового штату Київського губернського правління відповідно до затверджених розрахунків у ході реформи 1859–1861 рр. Ці штати були незмінними до 1876 р.

Подальше організаційне оформлення інституту губернського правління як органу імперської влади у Правобережній Україні було пов'язано з міською (1870 р.) та військовою (1874 р.) реформами. Особливо важливим у цьому контексті стало запровадження незалежних за своїм змістом і функціями органів місцевого й міського самоврядування, що безпосередньо вплинуло на повноваження губернського правління. Так, затвердженим імператором рішенням Державної ради від 9 травня 1876 р. «Про надання права міністрові внутрішніх справ скорочувати склад губернських правлінь і губернаторських канцелярій» очільника відомства внутрішніх справ було вповноважено змінити кадровий штат губернських правлінь і канцелярій. Міністр С.Ланської запровадив новий штатний розпис Київського губернського управління, до якого відтепер входили губернатор, віце-губернатор, старший радник, два радника, губернський лікарський інспектор, його помічник, губернські інженер, архітектор, землемір, секретар канцелярії, чиновник із рахункової та екзекуторської частин, реєстратор із помічником, архіваріус і його помічник, редактор (начальник газетного столу), помічник редактора, діловоди з помічниками⁷¹.

У відповідності до нового штатного розпису від 22 травня 1876 р. змінювалася структура Київського губернського правління та порядок діловодства між його підрозділами. Було відновлено роботу канцелярії загального присутства, справи поліцейського, слідчого, господарського відділень рівномірно розподілено між новоствореними 1-м, 2-м, 3-м відділення, а кількість столів у них зменшено з дев'яти до семи. Скасовувався особливий стіл, справи якого розподілялися між газетним столом і 1–3-м відділеннями. Було ліквідовано також земське відділення. Натомість зберігалися лікарське й будівельне⁷². Такий склад Київського губернського правління з незначними змінами проіснував до 1917 р.

Отже штат Київського губернського правління на 1876 р. склав 39 чиновників, яких було розподілено за загальним присутством губернського правління та його канцелярією, канцелярією губернського правління, п'ятьма відділеннями (1–3-те, будівельне, лікарське) та десятьма столами⁷³.

Законодавство, упроваджене в 1860–1870-х рр., забезпечивши нормативно-правове регулювання функціонування інституцій та підрозділів губернського правління, визначило їх правовий статус та повноваження в умовах поступової трансформації самодержавного устрою Росії в напрямі

⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.55. – Спр.191. – Арк.9.

⁷² Там само. – Оп.192. – Спр.131. – Арк.46–51.

⁷³ Там само.

буржуазно-парламентської моделі. Характеризуючи останній етап функціонування губернського правління (остання третина XIX – початок XX ст.), російський дослідник С.Любичанковський відзначає, що відповідне законодавство інтенсивно змінювалося до початку революції 1905–1907 рр. Було внесено практично 85% змін і доповнень до кодифікованого нормативно-правового акта «Установи для губернських правлінь»⁷⁴ і лише 15% їх припадає на період 1905–1909 рр. У 1910–1913 рр. змін у законодавстві практично не відбувалося⁷⁵.

Аналізуючи нормативно-правові акти, які визначали перелік функціональних напрямів роботи губернського правління, слід відзначити, що впродовж останньої третини XIX – початку XX ст. пріоритетними були адміністративно-поліцейські та контрольно-поліцейські. Губернське правління займалося такими важливими питаннями місцевого життя, як посилення матеріально-технічної бази міських і повітових поліцейських управлінь, збільшення кількісного складу та рівня оплати праці службовців, удосконалення структури управлінь та участь у безпосередньому проведенні визначених законом поліцейських функцій. Водночас губернське правління здійснювало ревізію діловодства управлінь, брало безпосередню участь у підборі, розподілі та переміщенні кадрів поліцейських чиновників по губернії⁷⁶.

Усі важливі справи, що розглядалися в губернському правлінні, вирішувалися колегіальним порядком. Виняток становили адміністративні функції другого розряду⁷⁷, які приймалися вищими посадовими особами: губернатором, віце-губернатором, або ж виконувалися безпосередньо керівниками відділень канцелярії⁷⁸. Водночас С.Любичанковський укажує на зростаючу роль у системі органів влади та інституцій управління губернією чиновників губернаторської канцелярії⁷⁹. На основі архівних матеріалів можемо констатувати справедливості оцінок і висновків С.Любичанковського про значимість губернського правління у системі органів губернської влади. Законодавчо встановлена форма діловодної документації в губернських правліннях була така, що її зміст не дозволяє нам визначити, чи мав місце розрив між законодавчо закріпленими правилами складання проекту постанови загального присутствія та її реальним утіленням. Матеріали діловодства свідчать, що ухвалення рішення за кожною журнальною постановою мало встановлений порядок: збір інформації та підготовка проекту рішення; оформлення рішення у вигляді журналу загального присутствія губернського правління, підписаного не менше, ніж трьома його членами, причому із зазначенням конкретної дати проведення відповідного засідання; затвердження губернатором. Тому цілком справедливим є висновок С.Любичанковського, що підпис губернатора на документі був лише

⁷⁴ Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). – Кн.1. – Т.2: Свод губернских учреждений. – Санкт-Петербург, 1892. – С.49–76.

⁷⁵ Любичанковский С. Законодательное обеспечение функционирования губернских правлений в 1892–1913 гг. // Вестник Оренбургского государственного университета. – Вып.3. – Оренбург, 2005. – С.232–233.

⁷⁶ Любичанковский С. Губернское правление и губернатор: механизм совместного функционирования (1892–1917) // Там же. – Вып.1. – Т.1. – Оренбург, 2008. – С.48.

⁷⁷ СЗРИ. – С.60–61.

⁷⁸ Там же.

⁷⁹ Любичанковский С. Губернское правление и губернатор... – С.50.

простою формальністю й це аж ніяк не було ознакою значного зменшення статусу губернського правління в управлінні краєм⁸⁰. Разом із тим такий стан справ відображав залежність губернського правління від губернаторських розпоряджень. У такому випадку обґрунтованим і доречним вважаємо твердження С.Любичанковського, що це була не типова залежність однієї установи від іншої, рівної за статусом, а звичайні взаємовідносини підлеглих і начальства у рамках однієї організації⁸¹. Такий порядок прийняття рішення був закріплений на законодавчому рівні: губернське правління, отримавши розпорядження від губернатора як від вищого за рангом посадовця, звітувало перед ним як перед своїм очільником, надаючи йому на затвердження власні журнали⁸².

Остання третина ХІХ – початок ХХ ст. відзначилися рядом структурних та організаційних змін у функціонуванні Київського губернського правління. Так, у складі канцелярії було утворено два нових підрозділи – тюремну інспекцію й ветеринарне відділення.

Тюремна інспекція у складі Київського губернського правління з'явилася 1 липня 1890 р.⁸³ Губернський тюремний інспектор (під безпосереднім керівництвом губернатора) здійснював нагляд за дотриманням благоустрою в місцях позбавлення волі та виконанням норм законодавства щодо порядку утримання в'язнів⁸⁴. Важливим нововведенням стало наділення тюремного інспектора повноваженнями вище-губернатора та включення його до складу загального присутствія губернського правління⁸⁵. Київська губернська тюремна інспекція складалася з семи осіб: інспектор (І.Прокопович) та його помічник (Н.Браєцький) і секретар (П.Басс), діловоди (І.Раховський, К.Поздняков) із помічниками (В.Батячев, Д.Подгурський)⁸⁶.

Утворення ветеринарного відділення губернського правління було пов'язане з реорганізацією лікарського відділення. Так, 1898 р. у складі Київського губернського правління було створено ветеринарне відділення на чолі з губернським ветеринарним інспектором та молодшим губернським ветеринаром⁸⁷. Ветеринарне відділення здійснювало нагляд за станом ветеринарної справи в Київській губернії та проводило керівництво заходами щодо епізоотій, відповідальність за які у загальному присутствії покладалася на губернського ветеринара, котрий у своїй діяльності керувався інструкцією, затвердженою МВС 29 квітня 1894 р.⁸⁸ 12 червня 1902 р. рішенням Державної ради губернських ветеринарних інспекторів перейменовували в інспекторів ветеринарних відділень⁸⁹.

На початку ХХ ст. було збільшено грошове утримання службовців губернського правління та скорочено деякі посади. Так, 23 березня 1912 р. встановлено новий тимчасовий розпис окладів чинів губернських правлінь і канцелярії губернаторів. Було виділено значні суми на утримання редакторів, губернських лікарських

⁸⁰ Любичанковский С. Губернское правление и губернатор... – С.50.

⁸¹ Там же.

⁸² СЗРИ. – С.67.

⁸³ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.528. – Спр.242. – Арк.2.

⁸⁴ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.10. – Ч.1. – №6653. – С.243.

⁸⁵ Там же. – С.243–245.

⁸⁶ Памятная книжка Киевской губернии на 1891 г. – С.5.

⁸⁷ Памятная книжка Киевской губернии на 1899 г. – С.122.

⁸⁸ Державний архів міста Києва. – Ф.163. – Оп.42. – Спр.22. – Арк.58–63.

⁸⁹ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.22. – Ч.1. – №21686. – С.629.

інспекторів, на канцелярські й господарські потреби⁹⁰. Водночас у губернських правліннях було скорочено посади асесора, помічника секретаря, помічника чиновника по рахунковій та ексекторській частинах, бухгалтера і його помічника⁹¹.

На початок XX ст. Київське губернське правління являло собою доволі громіздку структуру, складаючись із загального присутствія, канцелярій загального присутствія та губернського правління, в яких відбувалося практичне ведення всіх справ губернії. Київське губернське правління як інституція у системі місцевого державного управління було ліквідоване в 1919 р.⁹²

Таким чином, із кінця XVIII – на початку XX ст. губернське правління остаточно оформилося як основний адміністративний орган місцевого управління територіями Російської імперії. Цей колегіальний орган виступав ланкою управління між вищою державною владою та місцевими органами державної влади й управління в губернії (повіті). При цьому губернське правління не було самостійним у своїй діяльності при вирішенні питань життя краю у відношенні до губернатора, оскільки вони разом складали єдину імперську інституцію у системі державної влади на місцях. Така далеко не ідеальна модель місцевого державного управління виявила свою дієздатність упродовж досить тривалого історичного періоду, забезпечивши виконання державно-управлінських рішень та органів центральної влади на місцях. Губернське правління, очолюване губернатором, охоплювало всі сфери життя краю. Хоча його керівником і головою був губернатор, проте існувала певна самостійність цього органу у прийнятті рішень та реалізації владних повноважень. Підпорядковуючись безпосередньо імператорові й Сенату, Київське губернське правління як колегіальний адміністративний та організаційно-розпорядчий орган являло собою доволі ефективну, хоча й забюрократизовану, місцеву імперську інституцію в Київській губернії, формування якої пройшло етапи становлення (1775–1836 рр.), організаційного оформлення (1837–1859 рр.), остаточного оформлення у системі управління українськими губерніями (1859–1875 рр.), подальшого вдосконалення й ліквідації (1876–1919 рр.).

⁹⁰ Там же. – Т.32. – Ч.1. – №36752. – С.258–259; Ч.2: Штаты и таблицы. – №36752. – С.47–48.

⁹¹ Там же. – Т.32. – Ч.1. – №36752. – С.258–259.

⁹² Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1919 г. – Москва, 1943. – С.7–8.

The article analyzes the authority of the Kyiv provincial government, highlights the historical legal and organizational aspects of the activities of the county government as the local state authority institution; the stages of formation of the Kyiv provincial government were determined, organizational structure of the Kyiv provincial government was researched. By studying a wide range of archive materials it was proved that the Kyiv provincial government was one of the main administrative institutions of the county, which together with the governor carried out an administrative and controlling executive function governing the Kyiv province, and the civil governor was not merely the highest official of the county who headed the county council, but together with the county government constituted the main collective body of imperial power in the county, which decided main issues in the region.

Keywords: Kyiv provincial government, Kyiv civil governor, official, official office, secretary desk.

Т.В.Вронська, О.Є.Лисенко, В.С.Шандра *

РЕЖИМИ ВОЄННОГО ТА НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ РОСІЙСЬКОГО ІМПЕРСЬКОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Досліджуються історичні обставини запровадження воєнного й надзвичайного стану на українських землях у складі Російської імперії. Висвітлюються мотивація та механізми правового регулювання суспільних відносин в екстремальних умовах. З'ясовуються специфічні риси особливого законодавства, змістове наповнення і спрямування нормативно-правових актів у цьому сегменті законотворчості. Розкриваються військово-політичні, ідеологічні, соціально-економічні підстави запровадження воєнного стану в різних внутрішньо- та зовнішньополітичних контекстах. Характеризуються наслідки режимних заходів для населення.

Ключові слова: надзвичайні умови, воєнний стан, репресії, права людини, нормативно-правова база, регулювання.

Надзвичайне законодавство – це спеціальні нормативні акти, створювані державою за особливих обставин, коли її керівництво наділяє вищих представників адміністрації винятковими, дискретними повноваженнями, унаслідок чого ті можуть призупиняти, обмежувати чинність загальних законів із метою впливу на внутрішньо- або зовнішньополітичну ситуацію, для запобігання несприятливому (екстремальному) розвитку соціальних процесів, забезпечення громадського порядку. Сучасне трактування воєнного стану у загальних рисах мало чим відрізняється від його тлумачення в минулому. Це особливий правовий режим, що запроваджується в державі або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії, загрози нападу, які несуть небезпеку суверенітету й територіальній цілісності. Сутність воєнного стану полягає в тому, що з моменту його проголошення вся повнота влади в районі, де встановлено такий режим, переходить до військового командування, а права та свободи громадян різко обмежуються. Водночас суттєво зростає відповідальність за правопорушення.

Осмислений підхід до цього феномену вимагає звернення до законодавчої практики та механізмів утілення у життя надзвичайних режимів у широкій історичній ретроспективі. При спробі відтворити загальну картину запровадження особливих правових режимів упродовж ХІХ–ХХ ст. автори усвідомили необхідність пошуку першовитоків та інституційних засад цього

---

* Вронська Тамара Василівна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри міжнародних відносин Воєнно-дипломатичної академії імені Є.Березняка (Київ), e-mail: vronska_tamara@ukr.net

Лисенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ, e-mail: ukr2wv@ukr.net

Шандра Валентина Степанівна – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст., e-mail: valshandra@gmail.com

складного явища. З'ясувалося, що певні правові підвалини закладалися ще у XVI–XVIII ст. Це, зокрема, відображено у II Литовському статуті (1566 р.). У 29 артикулах розділу 2 «Про оборону...» викладалися передумови та обставини запровадження воєнного стану (мобілізація, звільнення від неї певних категорій, порядок зарахування до війська, призначення командного складу), а також перелічувалися злочини, за які передбачалося покарання за законами надзвичайного часу (зрада, самовільне залишення поля бою, неявка до війська тощо)¹. У конституції П.Орлика (1710 р.) було зафіксовано норми про непорушність цілісності держави та її кордонів, а в разі необхідності – їх збройного захисту. Передбачалося право гетьмана запроваджувати надзвичайні заходи². У Російській імперії системна робота у цьому напрямі розпочалася в XIX ст. – із метою реалізації превентивних заходів у формі запровадження воєнного та надзвичайного стану на суміжних із театром бойових дій місцевостях, а також на тих територіях, населення яких активно вдавалося до соціально-політичним виступів.

Першим до аналізу надзвичайного становища в Російській імперії, зокрема й документів, що регламентували воєнний стан, ще 1908 р. вдався російський правник і публіцист В.Гессен³. Його праця й донині залишається найбільш цитованим із-поміж інших дослідженням. Пізніше правовий режим воєнного стану в певних хронологічних межах з акцентом на юридичні й інституційні аспекти розглядали інші фахівці. Слід виокремити праці, в яких адміністративно-правові режими надзвичайного та воєнного стану з'ясовували правники, вивчаючи досвід Російської імперії. Історики також зверталися до соціальних наслідків воєнного стану, висвітлюючи особливості реалізації адміністративних реформ, запровадження інституту генерал-губернаторів тощо⁴.

Передумовою до запровадження воєнного стану в українських губерніях Російської імперії стала Східна (Кримська) війна. У 1853–1854 рр. на воєнному положенні оголошувалися території, прилеглі до театру бойових дій:

¹ Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінск, 2003. – С.35–263; *Філінюк І.Г.* Військове судочинство доби Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Вип.49. – Одеса, 2009. – С.132–138.

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://static.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1710.html>

³ *Гессен В.М.* Исключительное положение. – Санкт-Петербург, 1908. – 411 с.

⁴ *Зиборов О.В.* Институт воєнного положення по російському праву (Історико-правове дослідження): Дис. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – 222 с.; *Пчелинцев С.В.* Проблемы ограничения прав и свобод граждан в условиях особых правовых режимов. – Москва, 2006. – 480 с.; *Янгол Н.Г.* Чрезвычайное законодательство и исключительные правовые режимы: история и современность. – Санкт-Петербург, 2000. – 406 с.; *Александров О.Г.* Чрезвычайное законодательство в России во второй половине XIX – начале XX в.: Дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2000. – 161 с.; *Лоскутов С.М.* «Исключительные положения» в Российской империи в конце XIX – начале XX в. // История государства и права. – Вып.22. – Москва, 2013; *Холод Ю.А.* Надзвичайне законодавство Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – Вип.4 (1). – Х., 2010. – С.99–106; *Пайнс Р.* Россия при старом режиме / Пер. с англ. В.Козловского. – Москва, 1993. – 423 с.; *Колінко Я.А.* Надзвичайний стан як особливий державно-правовий режим: конституційно-правовий аспект: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2011. – 216 с.; *Басов А.В.* Адміністративно-правовий режим надзвичайного стану: Дис. ... канд. юрид. наук. – Х., 2006. – 151 с.; *Ярмиш О.Н.* Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. – Х., 2001. – 288 с.; Історія держави і права України: У 2 т. / За ред. В.Я.Тация, А.Й.Рогожина. – Т.1. – К., 2000. – 648 с.; *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К., 2005. – 427 с. та ін.

спершу Таврійська, Херсонська й Катеринославська губернії, Бессарабська область і Таганрозьке градоначальство, потім Царство Польське та Північно-Західний край, а вже у вересні того ж року – південно-західні й Харківська губернії⁵. Наступного року у цю категорію потрапила Чернігівщина з підпорядкуванням її командувачеві російськими військами на Кримському півострові⁶. Відразу після завершення війни військовий стан з усіх цих територій було знято⁷. Подібна ситуація повторилася й під час наступної російсько-турецької війни, коли 1877 р. було оголошено військовий стан у Бессарабській губернії, приморських повітах Херсонщини, Таврії⁸. З огляду на те, що тягар утримання дислокованих військ лягав на територіальні органи влади, 14 січня 1877 р. імператор схвалив положення «Про запровадження тимчасових правил на випадок оголошення деяких місцевостей на військовому стані», за яким запроваджувалася спрощена процедура скликання надзвичайних земських і міських зібрань, коли вони з'ясовували свої обов'язки щодо забезпечення військ⁹. Ще одним указом від 28 квітня 1877 р. головнокомандувачеві Кавказької армії було надано право за необхідності запроваджувати такий самий надзвичайний правовий режим у підпорядкованих йому місцевостях. Установлювався особливий порядок підсудності для цивільних осіб, які мешкали на теренах Одеського й Кавказького військових округів, оголошених на військовому стані, у разі вчинення злочинів, як-от «бунт» проти верховної влади, зрада державних інтересів, ушкодження військового майна та озброєння, засобів зв'язку. Головнокомандувачу Кавказької армії та командувачеві Одеського військового округу надавалося право на власний розсуд передавати до військових судів справи цивільних осіб для розгляду й покарання за законами військового часу за такі злочини, як навмисне вбивство, звалтування, розбій, пограбування, підпал чи «потоплення» чужого майна¹⁰. Саме умовами військового стану пояснювалася необхідність тимчасового відступу від звичайної практики судочинства. Також суттєво обмежувалася міжнародна торгівля. Окрім війн державу спонукали до оголошення місцевостей на військовому стані й боротьба з поширенням інфекційних захворювань¹¹.

Підставою для запровадження надзвичайного стану у другій половині XIX ст. й, відповідно, формування нормативно-правової бази стало наростання суспільно-політичних антагонізмів, дестабілізація громадського порядку, що набували форм непокори владі, заворушень, терактів проти державних службовців вищого рангу, військових чинів, високопосадовців жандармерії, поліції, а також дій, спрямованих на зміну існуючого державного ладу. Реагуючи на неспокійну ситуацію, товариш міністра юстиції Д.Зам'ятнін у перших числах

⁵ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Собр. 2-е. –Т.28. – Санкт-Петербург, 1854. – Отд.1: 1853. – №27707; Т.29. – Санкт-Петербург, 1855. – Отд.1: 1854. – №27932, 27946, 28576.

⁶ Там же. – Т.30. – Санкт-Петербург, 1856. – Отд.1: 1855. – №28988.

⁷ Там же. – Т.31. – Санкт-Петербург, 1857. – Отд.1: 1856. – №30314, 30532, 30822.

⁸ Там же. – Т.52. – Санкт-Петербург, 1879. – Отд.1: 1879. – №57156.

⁹ Там же. – Отд.1: 1877. – №56837.

¹⁰ Там же. – Т.52. – Санкт-Петербург, 1881. – Отд.1: 1877. – №57232.

¹¹ Там же. – Т.54. – Санкт-Петербург, 1881. – Отд.1: 1879 по 18 февраля 1880 г. – №59274.

серпня 1861 р. надіслав імператорові доповідь, в якій запропонував низку заходів, спрямованих на придушення «бунтів». Ці пропозиції було опрацьовано урядом і 5 серпня вийшло схвалене Олександром II положення «Про правила на випадок оголошення будь-яких місцевостей західних губерній на воєнному стані»¹². Узагальнивши повноваження, якими володіли головнокомандувачі армій зазначених територій, місцевому керівництву в особі «головних начальників західних губерній» (генерал-губернатори або тимчасові військові губернатори) надавалися особливі права. Генерал-губернаторам, більшість з яких мали вищий військовий чин, було дозволено дискретно оголошувати воєнний стан у підвладних губерніях (без попередньої санкції вищої влади, лише ставлячи її до відома). Такий обсяг повноважень, що стосувалися державної безпеки, слід уважати свідченням не тільки їх невідкладності за екстремальних умов, а й високого ступеня довіри імператора, компетенції, дисциплінованості, відповідальності, спроможності передбачити можливий розвиток подій, оцінити загрози й адекватно на них реагувати. До того ж у разі запровадження такого режиму набували чинності правила, виконання яких покладалося на посадовців цього рівня. Вони могли звільняти чиновників усіх відомств та віддавати під суд усіх без винятку посадовців земської й міської поліції. Окрім цього, знову декларувалося, що в місцевостях, оголошених на воєнному стані, не лише чиновники військових і поліцейських відомств, а й цивільне населення переходять під юрисдикцію військових судів. Особи, обвинувачені у зраді, бунті, непокорі військовому та цивільному начальству або агітації (підбурюванні) інших громадян, а також у насильстві, розбої, убивствах, грабунках і підпалах, підлягали військовому суду на підставі польових військово-кримінальних законів¹³. У місцевостях, оголошених на воєнному стані, «головний начальник краю» призначав «військового намісника», якому давалися повноваження проводити репресивні та заборонно-режимні заходи, зокрема такі, які дозволяли б тримати мешканців у цілковитій покірності, перешкоджали «підбурюванню», «виявленню неповаги до влади», а також видаляти у примусовому порядку іноземців, котрі не мали законного права на проживання й підозрілих, притягати до кримінальної відповідальності тих громадян, які сприяли переховуванню перелічених осіб.

На території, де запроваджувався особливий правовий режим – воєнний стан – заборонялося збиратися «без потреби» на вулицях та площах. На вимогу представників військової влади або поліцейських населення мало розійтися. У разі невиконання (після третього попередження) учасників зібрань дозволялося розганяти із застосуванням сили. Виняток робився лише для релігійних процесій, організатори яких мали повідомляти про свої плани заздалегідь. Будь-які інші зібрання (чи то вуличні, чи у приватних будинках), визнані «шкідливими», також заборонялися. Окрім іншого, запроваджувався

¹² Там же. – Т.36. – Санкт-Петербург, 1863. – Отд.2: 1861. – №37328.

¹³ Маються на увазі Польове кримінальне уложення та Статут польового судочинства – військово-кримінальний і кримінально-процесуальний закони Олександра I, які набували чинності лише в умовах воєнного стану. Їх положення ввійшли до ч.II Військово-кримінального статуту 1839 р. Це кодифіковане законодавство діяло (з незначними доповненнями) до появи Військово-судового статуту 1867 р.

порядок, що у загальних рисах нагадував комендантську годину. Крамницям, шинкам, кав'ярням та іншим подібним закладам належало припиняти свою роботу в установленій владою час. Місцева поліція та військові патрулі могли затримувати й перевіряти всіх підозрілих осіб і передавати їх військовій владі. У випадку спротиву санкціонувалося застосування зброї без відповідальності за наслідки¹⁴.

Уже 31 серпня 1861 р. цей указ Олександра II було доповнено наступним, в якому київському військовому, подільському й волинському генерал-губернаторові також надавалося право притягувати до відповідальності винних у заворушеннях в оголошених на воєнному стані місцевостях. У цьому документі знову підтверджувалося, що губернатори Західного краю можуть самочинно, на власний розсуд, оголошувати на підвідомчих територіях воєнний стан. Тих осіб, які спричинили своїми вчинками його запровадження, іншими словами – винних у безладах і заворушеннях – приписувалося судити за найвищою планкою суворості, за законами воєнного часу, а вирок стосовно них виконувати негайно¹⁵.

Незабаром було ухвалене ще одне рішення про масові каральні заходи стосовно «бунтівників». 4 вересня 1861 р. вийшла імператорська настанова про вказівки щодо «екзекуційного зайняття міст, містечок та сіл у західних губерніях»¹⁶. При цьому начальники військових команд мали виконувати вимоги місцевого керівництва, чи осіб, спеціально призначених адміністрацією. Утім із власної ініціативи жодних розпоряджень вони давати не могли, за винятком тих випадків, коли патрулі або караули, а також «особи та майно, які перебували під охороною», зазнаватимуть нападів. У такому разі санкціонувалося застосування зброї без наказу місцевого начальства. У додатку наводився витяг зі Зводу військових постанов 1859 р. із зазначенням, що «в охороні й відновленні внутрішнього порядку та спокою, припиненні непокори і буйства понад встановлених поліцейських управлінь губернське начальство діє за допомогою внутрішньої охорони» («стражи»). За явну непокору передбачалася віддача винних до військового суду та винесення вироків «за всією суворістю» законів із відшкодуванням витрат за збитки, завдані у зв'язку з виявами непокори. Окрім іншого, наголошувалося, що застосування вогнепальної зброї проти «заколотників» мало здійснюватися не інакше, як за наказом цивільної влади, але аж ніяк не за розпорядженням офіцера¹⁷.

Насамперед, привертають увагу пріоритети, що надавалися місцевій владі, якій підпорядковувалися командири військових частин, якщо вони й були вищими за званнями та рангами. Це ставило державну адміністрацію над військовою навіть у тих випадках, коли запроваджувався воєнний стан.

Будь-які загрози державній стабільності («спокою», «порядку») сприймалися владою за надзвичайні. Навіть ті протести, що не мали політичної компоненти, придушувалися за допомогою збройної сили. Якщо заворушення

¹⁴ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.36. – Санкт-Петербург, 1863. – Отд.1: 1861. – №37328.

¹⁵ Там же. – Отд.2: 1861. – №37370.

¹⁶ Там же. – Отд.1: 1861. – №37388.

¹⁷ Там же. – Отд.1: 1861. – №37388. – Ст.458.

охоплювали значну територію, частина військового контингенту, що перебувала в безперервному русі, здійснювала «екзекуції» то в одному, то в іншому населеному пункті. Доволі часто підрозділ саджали на селянські підводи й спрямовували за маршрутом, указаним земським справником.

Упродовж наступних років верховна влада імперії декілька разів запроваджувала воєнний стан у місцевостях, де виникали національно-визвольні рухи проти російського панування, спричинені як соціально-економічними, так і політичними факторами. Реагуючи на польське Січневе повстання, 15 січня 1863 р. його було оголошено в тих повітах, що межували з Царством Польським¹⁸.

У ці ж роки тривала робота з укладання й удосконалення правової бази, яка регламентувала б порядок притягнення цивільних осіб до відповідальності за військово-кримінальним законодавством. За імператорськими указами, у місцевостях, оголошених на воєнному стані, будь-які судові справи цивільних осіб обов'язково переходили до компетенції військових судів¹⁹. Принагідно слід наголосити, що категорії злочинів, які розглядалися згаданими спеціальними судами, не мали чіткого закріплення у законі, а визначалися щоразу у випадку оголошення воєнного стану. Характерною рисою 1860–1870-х рр. було те, що реалізація та застосування надзвичайних заходів на основі прямих імператорських указів майже цілковито залежала від місцевої адміністрації – генерал-губернаторів, губернаторів, і не мало чіткої правової регламентації. Ще однією специфічною рисою військово-політичної та правозастосовної практики цього періоду слід уважати те, що монарх удавався до запобіжних заходів шляхом запровадження воєнного стану на територіях, суміжних із театром бойових дій, не очікуючи, допоки там спалахнуть заворушення чи відбудеться дезорганізація налагодженого життя. Саме так влада діяла у прикордонних із Царством Польським місцевостях, а також під час російсько-турецької війни. Превентивний підхід до розв'язання проблем державної безпеки давав змогу, по-перше, заздалегідь вибудувати субординаційну вертикаль і розмежувати компетенцію губернаторів, військових чинів та земських і міських самоврядних органів; по-друге, забезпечити (принаймні у загальних обрисах) нормативно-правове регулювання воєнного стану; по-третє, уникнути необхідності діяти «навмання» й імпровізувати за умов, коли були потрібні швидкі та злагоджені дії цивільних і військових чинів.

У 1870-х рр., коли активізувався народницький рух із його терористичною складовою, з'явився десяток нових законодавчих та нормативних актів поліцейського характеру, серед яких були правила про адміністративне висилання, про обшуки на фабриках і заводах, про передачу справ військовим судам, про заходи для збереження «громадського спокою» тощо. Наростання хвилі заворушень, прояви індивідуального терору проти вищих сановників держави з імператором включно (замахи на Олександра II) змусили уряд удатися до жорсткіших заходів режимного характеру та наділення очільників губерній

¹⁸ Там же. – Т.38. – Санкт-Петербург, 1866. – Отд.1: 1863. – №39169.

¹⁹ Там же. – Т.39. – Санкт-Петербург, 1867. – Отд.2: 1864. – №414476. – Ст.226.

повноваженнями, такими самими, як і під час оголошення воєнного стану. Найважливіший акт – указ Олександра II від 5 квітня 1879 р. «Про призначення тимчасових генерал-губернаторів у містах Санкт-Петербурзі, Харкові й Одесі та про надання як цим генерал-губернаторам, так і генерал-губернаторам у Москві, Києві й Варшаві деяких особливих прав для охорони порядку та громадського спокою в підпорядкованому їм краї». Новопризначеним генерал-губернаторам надавалося право висилати в адміністративному порядку всіх осіб, подальше перебування котрих у підпорядкованих їм місцевостях вони визнають «шкідливим»; затримувати всіх підозрілих, незважаючи на звання та станове походження; призупиняти або й забороняти видання журналів, газет, спрямованість яких буде визнано «шкідливою». Окрім цього, генерал-губернатори згаданих місцевостей могли вдаватися й до інших заходів задля «охорони спокою у ввіреному їм краї»²⁰.

Якщо говорити про харківського тимчасового генерал-губернатора, то йому, окрім однойменної, підпорядковувалися губернії, що входили до Харківського військового округу – Полтавська, Чернігівська, Курська, Орловська, Воронежська. У розпорядження високопосадовця передавалася поліція, зокрема й політична, цензурні установи. Генерал-губернатор розглядав слідчі справи осіб, звинувачених у революційній діяльності, поширенні чуток про перерозподіл землі. За його наказом Харківську, Полтавську, Чернігівську губернії та місто Воронеж із повітом було переведено на стан посиленої охорони. Окрім справ надзвичайного характеру він перебрав на себе нагляд і контроль за соціально-економічним становищем – сплатою податків та недоїмок, спорудженням залізниць і дамб, відкриттям навчальних закладів. Очільник краю відав також боротьбою з епідеміями, питаннями забезпечення населення продовольством. У 1882 р. Чернігівську й Полтавську губернії було виведено з підпорядкування харківському тимчасовому та передано у відання київського генерал-губернатора. До управління тимчасового генерал-губернатора чиновників призначали «по мере надобности» з орієнтацією на склад канцелярій посадовців постійних генерал-губернаторів. Про значення цієї інституції для наведення традиційного «державного порядку» свідчать прізвища тих, хто за наказом імператора обіймав цю посаду: граф М.Лорис-Меліков (1879–1880 рр.), генерал-ад'ютанти князі О.Дондуков-Корсаков (1880–1881 рр.), Д.Святополк-Мирський (1881–1882 рр.)²¹. Двом останнім підпорядковувалися й війська Харківського військового округу²².

12 лютого 1880 р., за тиждень після організованого членами «Народної волі» терористичного акту – потужного вибуху у Зимовому палаці, спрямованого проти імператора, спеціальним указом, аби «покласти край зухвалим безперервним замахам зловмисників, які намагаються похитнути в Росії державний і громадський порядок», було створено новий центральний надзвичайний

²⁰ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.54. – Отд.1: 1879 по 18 февраля 1880 г. – №59476.

²¹ Собрание узаконений и распоряжений правительства. – Санкт-Петербург, 1880. – Первое полугодие. – №337; Исторические данные об образовании губерний, областей, градоначальств и других частей внутреннего управления империи с указанием высших чинов того управления в хронологическом порядке по 1 ноября 1902 г. – Санкт-Петербург, 1902. – С.25.

²² Шелков К.П. Историческая хронология Харьковской губернии. – Х., 1882. – С.301, 304.

орган – Верховну розпорядчу комісію, на яку покладалося завдання об'єднати діяльність усіх державних інституцій для забезпечення «державного порядку» та «громадського спокою». Очолив її тимчасовий харківський генерал-губернатор – граф М.Лорис-Меліков²³, якому було тимчасово підпорядковано III відділення, корпус жандармів. Влада цього «віце-імператора» у сфері безпеки простягалася, як висловився знаний правник О.Кістяківський, на всю Росію. Громадська думка була позитивно налаштована до цього високопосадовця, адже було б куди гірше, якби ця посада дісталася «військовим скалозубам». Тим більше, що членами комісії М.Лорис-Меліков призначав поміркованих, а не «жандармствующих» діячів²⁴.

Посилаючись на загострення соціально-політичної ситуації в державі, зокрема замах на чиновників, «злочинну спробу царевбивства», імператор задекларував наміри вдатися до «виняткових тимчасових заходів» як для покарання винних, так і для надання особам, наділеним владою, особливих прав для збереження «громадського порядку». 14 серпня 1881 р. набуло чинності урядове положення, в якому було об'єднано попередні укази та запроваджено нові²⁵. У п'яти розділах цього розлогого документа виписувалися загальні правила й підстави нововведень, а також повноваження представників вищої влади у справі «охорони державного ладу» та забезпечення «громадського спокою» в окремих місцевостях імперії. За статтями цього положення запроваджувалися два види небезпек, які потребували посиленої й надзвичайної охорони. Перша оголошувалася в разі порушення «громадського спокою» та прояву «злочинних прагнень», спрямованих проти «існуючого ладу», передбачаючи річний термін, а друга, надзвичайна, коли ситуація вимагала вжиття більш рішучих заходів, могла тривати півроку. В обох випадках право на оголошення такого стану мав генерал-губернатор, узгоджуючи цей свій крок із міністром внутрішніх справ, а коли йшлося про надзвичайний стан – із верховною владою. Генерал-губернатори на час надзвичайного стану наділялися правом видавати постанови для запобігання порушенням, могли вдаватися до адміністративних заходів (арешт на 3 міс., штраф на 500 руб.), закривати промислові й торговельні заклади, забороняти «підозрілим особам» проживати на ввірених їм територіях, передавати цивільні справи військовим судам. Як і раніше, узаконювався нагляд за діяльністю виборних органів влади з правом звільняти відповідних посадовців. Поліція могла вдаватися до обшуків і затримання «підозрілих». За надзвичайної охорони генерал-губернатори, окрім зазначеного, могли створювати військово-поліцейські команди, накладати секвестри на нерухому власність, закривати навчальні заклади, звільняти будь-яких посадовців тощо.

Уже наступного місяця, а саме 4 вересня 1881 р., положення набуло чинності, уряд називав регіони імперії, де запроваджувався стан посиленої охорони. Констатувалося, що попередніх законодавчих актів виявилось недостатньо для запобігання виступам та вказувалися межі повноважень генерал-губернаторів.

²³ ПСЗРИ. – Собр. 2-е. – Т.54. – Отд.1: 1879 – по 18 февраля 1880. – №60492.

²⁴ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885): У 2 т. – Т.2. – К., 1995. – С.75, 78, 92, 171.

²⁵ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1885. – Отд.1: 1881. – №350.

З українських теренів називалися Харківська, Полтавська, Чернігівська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська губернії, Сімферопольський, Євпаторійський, Ялтинський, Феодосійський, Перекопський повіти, а також міста Бердянськ Таврійської, Маріуполь Катеринославської губерній, Одеське, Таганрозьке, Керч-Єнікальське градоначальства²⁶. Особливий правовий режим передбачав і спрощене судочинство стосовно осіб, підозрюваних у вчиненні «державних злочинів», причетних до подібних дій або «протизаконних співтовариств».

Ухвалений як тимчасовий, документ від 14 серпня 1881 р. проіснував до революції 1917 р., чи не щороку поновлюючи чинність для тих або інших адміністративно-територіальних одиниць²⁷. Маємо справу з феноменом, який широко використовувався пізніше радянською владою – у 1920–1940-х рр., коли масові репресії торкнулися багатьох громадян лише за ознакою «зв'язків зі злочинним середовищем» і «соціальної небезпеки».

Генерал-губернатори Санкт-Петербурга, Харкова, Одеси, Москви, Києва, Варшави скористалися наданими повноваженнями для нейтралізації найактивніших учасників протестних рухів: на середину 1880 р. до Сибіру було вислано 130, у північні райони європейської частини Росії – 287, на батьківщину – 132, за кордон – 16, під нагляд поліції – 10 осіб²⁸. За словами О.Кістяківського, на шибеницю тоді відправляли за належність до радикальної партії, навіть більше того – за просте зберігання її прокламацій²⁹. Таким чином, якщо інститут тимчасових генерал-губернаторів у 1879 р. означав помітну децентралізацію влади в імперії, то вже з утворенням Верховної розпорядчої комісії по суті відбулася централізація влади в руках некоронованої особи.

Удосконалення законодавства про запровадження режиму воєнного стану тривало. 18 червня 1892 р. було видано «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані»³⁰. Передусім, як і в попередніх документах, виписувався порядок запровадження та скасування воєнного стану в певних губерніях, повітах, округах, прилеглих до театру бойових дій, коли їх визнавали такими, що мали «особливо важливе значення для інтересів держави». Фіксувалося положення про те, що надзвичайний правовий режим може оголошуватися або одночасно з початком мобілізації, або вже після неї. У першому випадку воєнний стан міг оголошуватися не інакше, як за «найвищим повелінням», у другому – такі повноваження надавалися головнокомандувачеві чи командувачеві армії в межах підпорядкованих їм районів. Згадані вище правові режими, як і воєнний стан, запроваджувалися спеціальними указами імператора³¹.

Положення документа 1892 р. активно запозичував, зокрема, радянський режим. Це стосується норм щодо суттєвого розширення повноважень військової

²⁶ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1885. – Отд.1: 1881. – №382.

²⁷ Перелік цих територій див.: *Константинова В.* Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.). – Запоріжжя, 2010. – С.314–315.

²⁸ *Александров О.Г.* Чрезвычайное законодательство в России во второй половине XIX – начале XX в. – С.57.

²⁹ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник (1874–1885). – Т.2. – С.163.

³⁰ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.12: 1892. – Санкт-Петербург, 1895. – №8757.

³¹ Там же. – Т.26. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1: 1906. – №27805.

влади, запровадження заборонно-дискримінаційних заходів для цивільного населення (встановлення особливого порядку в'їзду та виїзду, примусове видалення певних категорій мешканців із «режимних місцевостей»), реквізицій і використання майна громадян для потреб армії, заборона будь-яких зібрань, призупинення виходу періодичної преси, обмеження функціонування навчальних і торгівельних закладів, спрощення судочинства (з передачею під юрисдикцію військових судів) та, відповідно, підвищений рівень відповідальності за скоєння злочинів, визнаних особливо небезпечними в умовах воєнного стану («бунт проти верховної влади», «державна зрада», умисне нищення або пошкодження запасів продовольства, фуражу, водогонів, мостів, доріг, переправ, засобів зв'язку, напад на військовиків тощо).

Ще більш суворими були правила для місцевостей, де розташовувалися стратегічно важливі оборонні комплекси – фортеці. Комендант мав безоглядне право залучати місцевих мешканців до будівельних робіт, міг конфісковувати кошти та майно для потреб армії, а також удаватися до інших, зумовлених нагальними потребами, режимно-дискримінаційних заходів. Окрім зазначеного, у правилах містилися й положення, які не ввійшли до пізніших нормативних актів, але запроваджувалися додатковими відомчими директивами. Так, у п.11 зазначалося, що кожен військовий начальник «під свою відповідальність» міг віддати розпорядження про руйнування «будівель і знищення всього того, що з військово-стратегічних міркувань могло ускладнювати пересування» військ або «сприяти противникові»³². Такої чи подібної норми не було ані у відповідних документах 1920-х рр., ані пізніших часів. Утім дослідникам історії Другої світової війни добре відома практика руйнування промислових об'єктів, знищення колгоспного майна, здійснювана під час відступу Червоної армії влітку – восени 1941 р.

Маючи орієнтовані на придушення заворушень 1905–1907 рр. закони про надзвичайний стан, верховна влада не раз його запроваджувала, як і посади тимчасових генерал-губернаторів, поширюючи їх владні повноваження на території, де хвиля протестів набувала загрозливих розмірів. Одним із перших, 1905 р. було запроваджено посаду тимчасового генерал-губернатора містечка Кременчука, основне завдання якого полягало у придушенні виступів у Кременчуці й повіті, які оголошувалися на воєнному стані з призначенням тимчасовим генерал-губернатором начальника військ кременчуцького гарнізону генерал-майора П.Калітіна. До складу управління входили чиновник з особливих доручень (губернський секретар), двоє поліцейських, стільки ж писарів, котрі відряджалися з місцевих установ і військових частин. Кременчук було поділено на райони, в яких розквартирувалися війська. Генерал-губернатор припинив навчання у школах. Воєнний стан у Кременчуці протримався до 27 січня 1907 р.³³

Повстання на броненосці «Потьомкін» стало причиною заснування декількох посад тимчасових генерал-губернаторів – спершу одеського 15 червня

³² Там же. – Т.12: 1892. – Санкт-Петербург, 1895. – №8757. – Ст.11, 17.

³³ Держархів Полтавської області. – Ф.763. – Оп.1. – Спр.1–3; Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.906. – Оп.1. – Спр.1.

1905 р., відразу після прибуття в порт цього корабля. Повноваження посадовця поширювалися на Одесу й повіт, котрі оголошувалися на воєнному стані³⁴. Основне його завдання полягало у забезпеченні «громадського спокою» та «державного порядку», запобіганні виступам на підтримку матросів. У своїх діях генерал-губернатор підпорядковувався командуючому Одеського військового округу генералові О.Каульбарсу.

Заснування посади тимчасового миколаївського військового генерал-губернатора супроводжувалося оголошенням воєнного стану у Херсонському повіті, Миколаєві та Дніпровському повіті Таврійської губернії. Спершу надзвичайні повноваження було надано головному командирові Чорноморського флоту й портів, а з 2 січня 1906 р. тимчасовим військовим генерал-губернатором став начальник дислокованих у Миколаєві військ генерал-майор Г.Ступін. Після запровадження воєнного стану у Херсоні його посада отримала назву тимчасового миколаївського, херсонського і дніпровського генерал-губернатора, а з виведенням із його підпорядкування Дніпровського повіту – миколаївського військового генерал-губернатора. На тимчасовий характер цієї посади, окрім назви, указувала також відсутність постійної канцелярії, адже діловодство велося в канцелярії миколаївського градоначальника.

У жовтні 1905 р. воєнний стан було запроваджено у Харкові та повіті. Тимчасовим харківським генерал-губернатором став начальник 68-ї піхотної дивізії генерал-лейтенант В.Сенницький, котрий одночасно виконував обов'язки командира харківського гарнізону. За його розпорядженням до міста було передислоковано 165-й Луцький піхотний полк, 3300 солдатів та офіцерів якого розквартирувалися в місцевостях, охоплених революційними виступами. На час воєнного стану генерал-губернатор закрити вищі й середні навчальні заклади. 8 лютого 1906 р., після придушення «безладів», розпорядженням командувача Київського військового округу посаду було скасовано³⁵.

У 1906 р. розпочало свою діяльність управління тимчасового південно-гірничо-заводського генерал-губернатора, створене указом від 27 липня. Його владні повноваження поширювалися на Бахмутський, Маріупольський і Словоносербський повіти Катеринославської губернії, а також на Таганрог і Таганрозький округ, Область Війська Донського. Місцем перебування стало селище Юзівка. Генерал-губернатор отримував права, що прирівнювалися до прерогатив командуючого військовим округом. Йому підпорядковувалися начальник таганрозького гарнізону, командири військових формувань у Бахмутському, Словоносербському повітах та ін. При посадовцеві діяв штаб із придушення виступів. Генерал-губернаторові підлягали всі місцеві жандармські й поліцейські чини³⁶.

Серед створених тоді надзвичайних установ слід згадати й управління тимчасового дніпровського генерал-губернатора (1907–1908 рр.), засноване після виведення Дніпровського повіту Таврійської губернії з підпорядкування миколаївському тимчасовому генерал-губернаторові. Його діяльність припинилася

³⁴ ПСЗРИ. – Собр. 3-е. – Т.25. – Санкт-Петербург, 1908. – Отд.1: 1908. – №26429.

³⁵ Там же. – №26780.

³⁶ Там же. – Т.26. – Санкт-Петербург, 1909. – Отд.1: 1906. – №28174.

9 жовтня 1908 р. після скасування в повіті воєнного стану. Натомість оголошувався стан посиленої охорони³⁷. Коли революція 1905–1907 рр. пішла на спад, верховна влада почала відмовлятися від воєнного та запроваджувати стан посиленої охорони. 27 січня 1907 р. це сталося, зокрема, на Київщині, у містах Феодосія Таврійської та Суми Харківської губерній, Керч-Єнікальському градоначальстві³⁸. Ситуація, коли верховна влада вдавалася до таких переходів, дає привід кваліфікувати режим, запроваджений у мирний час, а не в період збройного конфлікту, як «фіктивний воєнний стан»³⁹.

Початок Першої світової війни спричинив зміни у законодавстві, яким регулювалося життя армії та суспільства. Це торкнулося практично всіх галузей російського права. Воєнний стан було оголошено не лише на театрі бойових дій, а й на прилеглих територіях, зокрема українських. 20 липня 1914 р. Микола II підписав указ, в якому йшлося:

«Іменним височайшим указом нашим, виданим у 17-й день цього липня Сенату, визнали ми необхідним привести армію та флот у воєнний стан. Відповідно до цього і з метою повного приведення цього заходу у виконання, наказуємо оголосити на воєнному стані наступні місцевості імперії з підпорядкуванням усього цивільного управління головним начальникам відповідних військових округів: [...] Холмську, Волинську, Подільську, Бессарабську, Київську [...], Херсонську, Таврійську губернії; Золотоніський, Переяславський і Кременчуцький повіти Полтавської губернії; Остерський повіт Чернігівської губернії й Катеринославський повіт Катеринославської губернії»⁴⁰.

На цих територіях набули чинності «Правила про місцевості, оголошені на воєнному стані» від 18 червня 1892 р., де, серед іншого, прописувався й порядок переходу влади до головнокомандувача та командувачів армій. Користуючись наданими повноваженнями, зокрема розширенням адміністративних і поліцейських прав, уже 23 липня 1914 р. головнокомандувач військ Південно-Західного фронту М.Іванов, який одночасно обіймав посаду командувача Київського військового округу⁴¹, посилавчись на указ імператора, власним наказом оголосив до відома й неухильного виконання положення про управління у воєнний час на підлеглих йому територіях. Йшлося про підпорядкування військовій владі державних установ, органів місцевого самоврядування, посадових осіб і всього населення. Головнокомандувач наділявся правом звільняти з посад на будь-якій службі. Він же контролював

³⁷ Там же. – Т.25. – Отд.1: 1908. – №31048.

³⁸ Там же. – Т.27. – Санкт-Петербург, 1910. – №28827.

³⁹ Пчелинцев С.В. Правовое регулирование военного положения в Российской Федерации: Автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 1998. – С.16.

⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.864. – Спр.279. – Арк.14–15. Також див.: [Електронний ресурс]: http://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyuna.php

⁴¹ Станом на липень 1914 р. до Київського військового округу належали Київська, Волинська, Подільська губернії, Хотинський повіт Бессарабської, Золотоніський, Пирятинський, Прилуцький повіти Полтавської, Чернігівський, Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Кролевецький, Козелецький, Конотопський, Ніжинський, Сосницький та Остерський повіти Чернігівської губернії.

цінову політику, схвалюючи граничні ціни на продукти для військових і населення. Судова влада здійснювалася за законами воєнного часу, причому найперше карали учасників «бунтів» проти верховної влади, осіб, котрі знищували або завдавали шкоди шляхам, що мали стратегічне значення, а також зрадників⁴². Із метою прискорення судової процедури запроваджувалися військово-польові суди для покарання тих військовослужбовців, «учинення якими злочинного діяння» було «настільки очевидним», що не потребувало розслідування. Військово-польовий суд засновувався за наказом військових начальників і складався з голови та чотирьох офіцерів, які прослужили в армії не менше чотирьох років. Розгляд справ розпочинався негайно і тривав упродовж двох діб. Того ж 20 липня 1914 р. спеціальним указом «Про затвердження тимчасового положення про військову цензуру» запроваджувалася кримінальна відповідальність стосовно порушників цензурних приписів, зокрема тих, хто розголошував інформацію про обороноздатність держави. Такі вчинки кваліфікувалися як «зрада», «шпигунство». Документ містив перелік даних, що не підлягали оприлюдненню.

24 липня 1914 р. з'явився ще один указ – «Про вжиття виняткових заходів до посиленої охорони порядку і громадської безпеки в усіх місцевостях імперії». Навіть якщо регіони не перебували на воєнному стані, там оголошувалася стан надзвичайної охорони. Наступним кроком у сфері режимної політики став указ від 28 липня, яким обмежувалися в пересуванні у прифронтових смугах не тільки власні, а й іноземні громадяни⁴³.

Воєнний стан накладав відбиток на всі сфери життя суспільства, але в першу чергу на ті, що безпосередньо стосувалися оборонної спроможності держави. Запроваджувалися заходи, покликані забезпечити ритмічну роботу об'єктів, що отримали замовлення на виготовлення продукції військового призначення. Для прикладу, 24 травня 1915 р. з'явилося положення, згідно з яким кримінальному переслідуванню підлягали керівники промислових підприємств, винні у зриві замовлень для фронту. У положенні «Про деякі заходи щодо впорядкування постачання сировини бавовняним і суконним фабрикам» від 7 липня 1915 р. передбачалося ув'язнення до 1 року 4 міс. (максимально) за приховування текстильної сировини.

Перебіг подій на фронті, перехід війни у затяжну позиційну фазу, загальна втома від невизначеності спричинили поширення революційних настроїв в армії, падіння дисципліни й боєздатності. Це змусило керівництво держави запровадити суворі покарання за підбурювання військовослужбовців до порушення присяги та ухилення від виконання обов'язків: позбавлення прав стану, заслання на каторгу строком від 4 до 20 років або безстроково, позбавлення всіх прав стану, смертна кара⁴⁴.

На теренах України репресії набували ще й національного забарвлення. Оголосивши в губерніях Південно-Західного краю воєнний стан, уряд закрит

⁴² ЦДІАК. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.195. Також див.: [Електронний ресурс]: http://cdiak.archives.gov.ua/v_1914_viyua.php

⁴³ Див.: Історія держави і права України. – Т.1. – С.20–24.

⁴⁴ Див.: Там само.

майже всі українські видавництва та заборонив діяльність організацій і товариств («Просвіта» й ін.). До числа покараних потрапили активні учасники українського національного руху, зокрема М. Грушевський.

Як же до запровадження надзвичайного стану ставилося російське суспільство? У 1880-х рр., коли чи не щодня відбувалося заслання у віддалені губернії або до Сибіру – негативно⁴⁵. Коли виступи селянства під час революції 1905–1907 рр. загрожували поміщицькому землеволодінню, то дворянські землевласники – позитивно. На II з'їзді об'єднаного дворянства лунали вимоги обов'язкового запровадження в 1906 р. стану надзвичайної охорони в кожному з повітів Харківської, Чернігівської, Полтавської губерній⁴⁶.

Із нагромадженням соціальних і політичних суперечностей у Російській імперії протестний рух у вигляді непокори властям наростав, набуваючи форм масових виступів, політичного терору. Активізувалися організації екстремістського спрямування, а це, своєю чергою, спричиняло дестабілізацію. Саме цим було викликано потребу в удосконаленні надзвичайного законодавства, що складалося з кількох етапів. Перший тривав від 1861 р. до ухвалення «Основних державних законів» у редакції 1906 р. і був позначений каральними заходами, спрямованими на охорону «громадського порядку» й «державного ладу». У цей час відбувалася своєрідна кодифікація, проявлялися нові підходи до формування надзвичайних заходів та їх чіткішої правової регламентації, перехід до конкретизації основних положень у сфері формування надзвичайних узаконень. Другий етап розпочався 23 квітня 1906 р. із набуттям чинності «Основними державними законами», і тривав до початку Першої світової війни. Нарешті третій етап пов'язаний з екстремальними воєнними умовами, що напряму диктували необхідність запровадження відповідних обмежень.

Отже до початку 1880-х рр. шляхом запровадження воєнного стану уряд Російської імперії намагався стабілізувати ситуацію в місцевостях, де проявлялися національно-визвольні настрої та соціальні конфлікти. Упродовж 1880–1890-х рр. видавалися укази (мали силу закону), якими регулювалося запровадження надзвичайного, особливого стану охорони на випадок виникнення екстраординарних ситуацій.

Право ухвалювати рішення про оголошення воєнного стану чи запровадження інших надзвичайних заходів імператор міг делегувати високопосадовцям – генерал-губернаторам і головнокомандувачам армій. Провідна ж роль у підтриманні воєнного стану належала військовому командуванню.

Привертає увагу та обставина, що на випадок війни у суміжних із Російською імперією державах влада оперативного оголошувала надзвичайний режим у формі воєнного стану у прилеглих до кордону районах, не чекаючи на виникнення будь-яких небезпечних ситуацій. Однак до самого падіння монархії так і не було вироблено механізму скасування воєнного стану, що давало змогу пролонгувати цей режим у часі без чітких, обумовлених законом, обмежень.

⁴⁵ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). – Т.2. – С.137.

⁴⁶ Объединённое дворянство: Съезды уполномоченных губернских дворянских обществ: 1906–1908: В 3 т. – Т.1: 1906–1908. – Москва, 2001. – С.280.

Загалом військовий стан слід уважати більш жорстким, посиленням форматом виняткового стану, який могли проголосити у «проблемних» місцевостях. Зберігаючи для цивільної адміністрації всі повноваження стану надзвичайної охорони, військові чини отримували необмежені прерогативи, включно з правом застосовувати будь-які надзвичайні заходи, навіть не передбачені законом. Головною особливістю законотворчої ініціативи і практики оголошення військового стану стало виразне прагнення оперативно вдаватися до заходів запобіжного характеру, не чекаючи на небезпечний розвиток подій. Подібний підхід забезпечував планомірний розподіл надзвичайних повноважень на всіх рівнях влади, запроваджуючи чітку виконавську вертикаль, а також контроль за реалізацією ухвалених рішень. Окрім цього, системний підхід проявлявся в намаганні деталізувати й конкретизувати всі аспекти підстав оголошення особливого режиму, його правового регулювання та підтримування.

За таких умов превентивні заходи уряду слід визнати доволі ефективними, результативними, адже вони забезпечували співпрацю цивільних і військових структур. Однак і надзвичайний, і військовий стани, якими верховна влада порівняно часто зловживала в мирний час замість запровадження більш ефективних засобів співпраці з суспільством, обмежували ті незначні права та свободи, здобуті громадянами під час революційних виступів.

Пошук оптимальної моделі надзвичайного (військового) стану еволюціонував від спроб децентралізації до чіткого субординаційного компонування всіх гілок влади та адекватного визначення компетенції кожної з ланок. Цей досвід (у багатьох рисах і проявах складний для однозначних оцінок) широко запозичувався радянською владою в 1920–1940-х рр. Чимало аспектів правозастосовної практики особливого режиму залишаються актуальними нині.

In the article the historical circumstances of input of superexcellence are investigated on Ukrainian earth in composition the Russian empire. Motivation and mechanisms of the legal adjusting of public relations are illuminated in extreme terms. The specific lines of the special legislation, rich in content filling and aspiration of normatively-legal acts, turn out in this segment of lawmaking. The military-political, ideological, socio-economic grounds of input of martial law open up in different internal and foreign policy contexts. Traced evolution of institute of emergency measures, in particular to the mode of martial law. The consequences of input of regime measures are characterized for the population of Ukrainian earth.

Keywords: extraordinary conditions, military state, repressions, human rights, regulatory base, regulation.

О.М.ФЕДЬКОВ*

СТАНОВИЩЕ ОСЕРЕДКІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТИЧНОЇ СПІЛКИ НА ПОЧАТКУ СТОЛИПІНСЬКОЇ РЕАКЦІЇ

Висвітлюються умови, форми та методи діяльності членів осередків УСДС в українських губерніях Російської імперії у другій половині 1907 – на початку 1908 рр. Використання методів дослідження соціальної історії (історії повсякдення) дозволило охарактеризувати Спілку як революційну соціал-демократичну організацію.

Ключові слова: Українська соціал-демократична спілка, столипінська реакція, поліція, жандармерія, репресії.

Розпуск II Державної думи 3 червня 1907 р. та одночасне, усупереч закону, оголошення нових умов виборів до законодавчого органу Російської імперії ознаменували початок столипінської реакції. Відомо, що цей період позначився оголошенням низки адміністративно-територіальних одиниць на воєнному та особливому становищі, арештами й позасудовими засланнями учасників революційного, визвольного рухів. Зазначені події стали сигналом для активізації російських консервативно-монархічних організацій, які спрямовували свою діяльність на збереження самодержавного ладу та протидіяли соціалістичним і ліберальним партіям. Діяльність органів державної влади, зокрема їх боротьба проти членів зазначених політичних організацій, знайшла висвітлення у працях П.Зайончковського, М.Єрошкіна, О.Овсієнка, В.Полика, О.Сарнацького, В.Шандри, М.Щербака та ін. Становище української соціал-демократії в період реакції охарактеризовано у працях О.Висоцького, В.Головченка, Т.Гунчака, Г.Касьянова, Ю.Лаврова, І.Михальського, С.Наумова тощо. Водночас досі не приділялося належної уваги повсякденним практикам, «революційним будням» діячів соціалістичних партій і спілок. А потреба в таких публікаціях існує, адже будні спілчан засвідчували копітку роботу революціонерів, спрямовану на повалення самодержавного ладу та боротьбу за справедливі соціальні відносини.

Російський уряд ретельно готувався до розпуску Державної думи, про що свідчили проваджені заходи – масові обшуки та арешти членів соціалістичних і ліберальних політичних партій. Вони обрушилися також на спілчанські осередки наприкінці травня – у червні 1907 р. й надалі здійснювалися перманентно. На руйнівні результати дій охоранки вказували численні факти. Провідний діяч УСДС Ю.Ларін (М.Лур'є), який на початку серпня 1907 р. перебував у фінських Теріоках, надіслав два листи в Київ, котрі, утім, потрапили в департамент поліції. Вони цікаві з огляду на характеристику автором становища у РСДРП та у Спілці. У першому листі автор інформував, що «публіка вся

---

* Федьков Олександр Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних і правознавчих дисциплін Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка
E-mail: san.fedkov@ukr.net

поїхала на Штутгартський конгрес» II Інтернаціоналу. «Товариш Юрій» повідомляв про гострі дискусії, що велися в керівництві партії з принципових питань: «Лядов (член РСДРП, більшовик – О.Ф.) і компанія вергають на Леніна громи та блискавки, називаючи його меншовиком і т. п., проте більшість більшовиків ставиться до нього терпимо. Рожков (член РСДРП, меншовик – О.Ф.) говорить, що на декілька років призупинився розвиток революції». У другому посланні до спілчанського діяча та банкіра М.Рашевського, у відповідь на його інформацію про репресії в Києві, Ю.Ларін писав про ситуацію в партії та країні. Він зазначав, що, за словами «знаючих людей», «зауваження, які Ви робите з приводу київського життя, характерні тепер для всіх місцевостей». «Єдиний щасливий виняток», де, за чутками, «зберігалася можливість відкритої та широкої суспільної діяльності» та куди планував поїхати адресант, був Кавказ¹.

УСДС на той час була цілком інтегрована в партійну структуру РСДРП і про це свідчить листування її діячів із соціал-демократами різних регіонів Росії. Криза охопила всі партійні організації. 20 серпня 1907 р. якийсь «Яків», котрий нещодавно прибув у Вільно, писав на спілчанську адресу в Києві. Ведучи мову про кризовий стан справ в їхній організації, соціал-демократ скористався метафоричним описом «партійної механіки». Що вражало нову людину – це повна відсутність настрою «у сферах». Ніби все на своєму місці: двигуни працюють, машини на ходу, колеса крутяться, казкове масло ллється, хоча й скупо, але все ж безперервно, а от «духу живого» немає. Усе рухається так в'яло, так апатично, так інертно². І справді, поточне життя соціал-демократичних організацій часів реакції суттєво відрізнялося від колишніх жвавих «революційних буднів».

Означені настрої знайшли відбиток на сторінках київської соціал-демократичної газети, що вийшла друком у травні 1907 р., безпосередньо перед розпуском Думи. Видання вмістило на своїх шпальтах фото скульптури «Реакція» та вірш невідомого автора під назвою «Заключѣнный»³:

Скоро вновь наступит мая
Светлый тёплый день,
Скоро вновь благоухая
Расцветѣт сирень.
И опять, как прежде было,
Год и два назад,
Вновь живительная сила
Воскресит нам сад...
Но сильней душа тоскует,
Воли ждѣт она...
Воли жаждет, воли хочет,
Требует себе!
В жилах бурно кровь клокочет.
И зовѣт к борьбе...
И, охвачен мыслью жгучей,

¹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.144.

² Там же. – Л.158.

³ Заключѣнный // Киевская искра. – 1907. – 24 мая. – №9.

Рвѣтся он вперед...
Но крепка стена глухая,
Высоко окно...

Подібні очікування дедалі більше охоплювали учасників революційного руху. Поширилися вони й серед членів Української соціал-демократичної спілки, керівний орган якої – Головний комітет (ГК) та його нечисленні добровільні помічники працювали на межі людських можливостей. Секретар ГК «Надя» (Е.Уманська) в листі від 6 серпня 1907 р. писала Я.Донському у Черкаси про неймовірну втому, оскільки «вчора та сьогодні надзвичайно багато працювала» і здавалося, що «голова трісне – не витримає такої напруги». Нарікала, що не може виконати всю необхідну роботу. «Товариші» навіть радили поїхати на відпочинок. Урешті, визнавала Е.Уманська, їй доведеться це зробити. «Утомилась я страшенно; заїдає мене ця Спілка, – писала вона. – Уся моя надія на холеру (у Києві тоді поширювалася пошесть – *О.Ф.*) або на тюрму; не та, так інша звільнить мене від непосильної ноші»⁴.

10 серпня 1907 р. «Надя» повідомляла про надзвичайну завантаженість своїй подрузі С.Цетлін у Кельми Ковенської губернії. Писала, що днями в неї закінчується останній урок (працювала вчителькою) і тоді доведеться виїхати. Е.Уманську зупиняло лише те, що в керівному органі немає заступника й «товариші» говорили, що вона не може тепер поїхати. Секретар ГК УСДС інформувала, що й сама не хоче виїжджати. «Але нічого не поробиш: жити все одно потрібно і без засобів існування не дуже довго протягнеш», – констатувала спілчанка⁵. Усе ж Е.Уманська залишилася в Києві та врешті жандарми заарештували її наприкінці жовтня 1907 р.

Про стан справ у Головному комітеті Е.Уманська 31 серпня 1907 р. інформувала конотопського діяча РСДРП А.Френкеля. Очевидно, тамтешні «товариші» просили допомогти зі шрифтом для друкарні. Секретар керівного органу партії повідомляла, що шрифту в такій кількості, аби поділитися з іншими, поки що немає, а справи з технікою залишаються складними у зв'язку із загальним станом організації. Із соціал-демократичних видань були спілчанська відозва «К селянам!» і низка видруків ЦК РСДРП («Платформа», «Извещение о Лондонском съезде», «Извещение о конференции», «К учащимся высших учебных заведений»). Однак «Надя» зауважувала, що, за винятком першого, уся література від ЦК отримана в обмеженій кількості. Вона схарактеризувала також загальний стан у керівництві УСДС: «Нового в нас мало, відрядного – ще менше: провали йдуть за провалами, завдяки цьому гальмуються всякі починання. Вцілілі члени не можуть справитися з роботою. Ми написали в ЦК – раптом звідти кого-небудь пришлють»⁶. Ці сподівання Е.Уманської так і залишилися нереалізованими.

Про складну ситуацію в Києві та непевне становище спілчан засвідчували й інші джерела. У червні 1907 р. після місячного перебування в містечку Мирополі на Волині рівненський партієць А.Бачинський приїхав у Київ.

⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.112.

⁵ Там же. – Л.143.

⁶ Там же. – Л.173.

Про це в Катеринослав повідомляла «Оля». Надалі він хотів би працювати у Чернігові або Полтаві, а швидше за все – у Курську, оскільки чув, що там можна легко влаштуватися на роботу. Ця проблема вимагала невідкладного вирішення, адже А.Бачинський не мав ані грошей, ані роботи. Проте після арештів «у Києві неможливо нікого знайти: усе розгромлено». «Галія» сидить у тюрмі, у неї знайшли браунінг. «Міша» писав із в'язниці, що есери зазнали сильної поразки: масу працівників заарештували. «Оля» прохала негайно відповісти на послання⁷.

З Острога Волинської губернії в Київ перебрався також якийсь Моргуліс. У листі від 22 липня 1907 р. він інформував «товаришів» за минулою соціал-демократичною роботою про свою зайнятість в аптекарському магазині, куди поступив на службу. Проте адресант скаржився, що це «відбирає дуже багато часу й майже не дає можливості займатися [партійною] роботою». Моргуліс просив якнайшвидше надіслати листа з печаткою організації. Він інформував, що його зміст має бути не звичайний, а «як активного вашого товариша, котрий завжди виконував чесно та віддано всі свої обов'язки, завжди боровся за визволення пролетаріату»⁸. Моргуліс надзвичайно серйозно ставився до соціал-демократичної роботи та мав намір і надалі її продовжувати.

Після червневої 1907 р. ліквідації не в усіх організаціях ситуація виявилася катастрофічною. Наприклад, із Бердичева Головний комітет Спілки повідомляли, що в неділю, 1 липня, відбудеться конференція. На неї запрошували представника керівного органу та вказували «явку» – у книжковому магазині. Бердичівські соціал-демократи зазначали: якщо приїде «товариш», котрий знає особисту адресу, наприклад «Павло» (С.Завадський), то нехай безпосередньо заїжджає до вчителя (мався на увазі керівник місцевої організації Д.Бродський – О.Ф.). Бердичівські спілчани також просили підтвердити соціал-демократам із Полтави характеристику «товариша Валентина», який поїхав туди працювати: «Дуже відданий і цінний працівник. Рекомендуємо ставитися до нього з повною довірою»⁹.

Чимало спілчанських діячів переховувалися від жандармів. «Шмуль» (Ш.Шпильман) знайшов прихисток у лісі, за півтори версти від села Дзвінкова, неподалік від станції Мотовилівка Васильківського повіту Київської губернії. У листі від 11 червня 1907 р. він писав «товаришу Езро», що причиною стали «арешти та обшуки в нашому місті». Проте соціал-демократ не втрачав духу і просив передати його лист у районний комітет Спілки. Закликав надіслати йому 2-й і 3-й номери бундівського видання «Форвертс». «Шмуль» повідомляв: «Проживаючи тут, я порошу почав працювати і встиг прозондувати ґрунт». Він стверджував, що основа для роботи гарна, і якби ще був добрий агітатор-масовик, то «можна було б дещо зробити». Підпільник зазначав, якщо комітет Спілки згоден, то нехай пришле літературу для агітації. Далі містився перелік потрібних соціал-демократичних видань і ремарка: «Хай підготують масового

⁷ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.52.

⁸ Там же. – Л.85.

⁹ Там же. – Л.61.

агітатора для його приїзду за першою моєю вимогою»¹⁰. Звісно, ці надії виявилися марними.

У Конотопі Чернігівської губернії, як засвідчував лист від 6 жовтня 1907 р. без підпису якогось спілчанина, очевидно інтелігента, до «Марусі», умови для роботи були більш-менш непоганими. Видається, автор листа щойно опинився в місті та дещо ідеалізував «конотопський оазис». «Тут існують цілком збережені патріархальні звичаї: паспортів подавати не потрібно, стеження – ніякого, живи – як у Бога за пазухою. Тут, кажуть, можна проіснувати рік і ніхто знати тебе не буде», – повідомляв адресант. Він інформував про «прекрасний ґрунт» для роботи, про «величезні майстерні», в яких понад 3 тис. робітників. Єдине, що бентежило спілчанина – це «неймовірна глушина». Тож він побоювався, що довго в Конотопі перебувати не зможе та щезне, як утекли його попередники. Очевидно, соціал-демократ одужував від хвороби: «Я теж думаю, як тільки зміцнію, перекочую в Москву або Київ». Автор повідомляв, що приступає до «розв'язання справ» і стверджував, що роботи – «непочатий край». Її доведеться налагоджувати як у залізничних майстернях, так і в місті та селі. Він перебував у стані розгубленості й риторично запитував, «чи стане сил і енергії?!». Звертаючись до близької йому людини, писав: «Якби Ти була зі мною, я почував би себе краще, бадьоріше». Наприкінці послання партієць повідомляв про свій побут: «знайшов прекрасну квартиру» й «душевний прийом в інтелігентних людей», які постачали книги та допомогли знайти підробіток приватного вчителя. Спілчанина очікувала напружена праця. «У мене зайняті 5 днів на тиждень із робітниками, якщо до цього додати уроки та мої власні заняття, то в мене не буде ані хвилинки вільної», – писав він¹¹.

Попри обшуки й арешти не припинялася робота в уманській організації Спілки. Про свої повсякденні проблеми 5 листопада 1907 р. «Саша» писав у Київ до «Ганни Кліментіївни», котра перебувала під арештом. «Я живу добре, роботи маса. Маю уроки», – інформував він. Адресант повідомив про пригоду, яка сталася днями. У двох однопартійців поліція провела безрезультатні обшуку. З одним із них усе вийшло дуже добре – «Саша» ввечері забрав у того «підозрілі» книжки, а о 6-й год. до нього прийшли та, звісно, нічого не знайшли. Він побоювався, що прийдуть обшукувати його помешкання, в якому «багато нелегальщини». Але поки що «Бог милує». Наприкінці «Саша» повідомляв про партійні справи: в його гуртку «10 душ займаються наполегливо», по черзі пишуть реферати, які потім читають на зібраннях. «Роботи маса. Але працювати приємно: все ж бачиш, що праця твоя не пропадає даремно й користь велика...», – завершував свій лист спілчанин¹².

До тих суспільно-політичних проблем, які з'явилися на початку періоду реакції, додалися природні, адже у вересні 1907 р. в Києві та губернії поширилася холера. Про це згадував соціал-демократ «Саша» в листі від 28 вересня 1907 р. в Умань до «Соні». Він інформував про свій кочовий спосіб життя та про

¹⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2041. – Арк.61.

¹¹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.3. – Л.51.

¹² Там же. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.261.

те, що лише вчора приїхав із села. «Саша» знав про труднощі уманських «товаришів», однак нічим не міг допомогти. Соціал-демократ писав: «Незважаючи на те, що погода гарна, у нас лютує холерина; народу захворює тьма, а безкоштовних лікарів немає». Зазначена проблема існувала й в Умані, але адресант повідомляв, що «лише у грудні до них зможе приїхати медичне світило, якщо лише в Києві до тих пір не розпочнеться цинга...». Між тим, він радив лікуватися власними силами та не забувати про «духовну їжу»: «Постарайтесь, щоб література завжди була у вас і щоб усі могли її читати», – зазначав спілчанин, натякаючи на необхідність продовжувати роботу за будь-яких обставин¹³.

Холерна пошесть змусила органи влади запровадити карантинні заходи, щоб запобігти епідемії серед ув'язнених у поліцейських відділках та в Лук'янівській тюрмі. Частина арештантів навіть відпустили на волю. Це стало повною несподіванкою для соціал-демократа «Шопи», якого тижнем раніше, 8 жовтня 1907 р., у числі інших семи «товаришів» заарештували на засіданні комітету. При арешті в нього виявили деякі «доволі компрометуючі» матеріали, але раптом, після шести днів сидіння, несподівано звільнили. «Я не вірив своїм вухам, коли заявили, що ми вільні», – повідомляв «Шопа» своєму адресатові в Одесі. Як виявилось, такою несподіванкою слід було «завдячувати» холері, «оскільки тюрма та відділки переповнені й адміністрація побоюється ще більше погіршити становище заарештованих, щоб там, від надмірного зосередження народу, не розпочалася епідемія». Умовою звільнення «Шопи» та інших в'язнів був негайний виїзд із Києва¹⁴.

Ще один соціал-демократ у листі без підпису, датованому 28 жовтня 1907 р., повідомляв Р.Боярській у Житомир, що «Павло», «Василь Васильович», «Семен» і «всі решта» випущені з в'язниці на волю у зв'язку з холерою. 11 листопада мав вийти «Михайло». Для того, щоб його не відправили додому, де на нього очікувало неминуче викриття, необхідно терміново знайти 20 руб. для видання посвідки та на одяг. «У Києві стоять морози, а в нього пальта немає», – повідомляв адресант¹⁵. Оскільки соціал-демократів не можна було запідозрити в особливій законослухняності, можемо припустити, що більшість звільнених залишились у місті для продовження революційної роботи.

Діячі соціалістичних партій навіть у «дні жовтневих свобод» 1905 р. не почувалися в безпеці, а в період реакції репресії стали суворим повсякденням. Утім попри обшуки та арешти спілчан співробітники таємної поліції не переступали меж закону та за складних обставин проявляли гуманізм. 6 жовтня 1907 р. начальник Київського охоронного відділення доповідав у департамент поліції про проведені 56 обшуків. Він інформував, що ув'язнення не проводяться у зв'язку з поширенням серед заарештованих «холерних захворювань», більше того, навіть «раніше затримані внаслідок необхідності звільняються з-під охорони». Водночас чиновник зазначав, що весь виявлений матеріал розглядається та в міру «виявлення винуватості обшуканих» їх залучать до слідства¹⁶.

¹³ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.210.

¹⁴ Там же. – Л.232.

¹⁵ Там же. – Л.254.

¹⁶ ЦДАК України. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.4.

У рамках закону та моральних норм діяли правоохоронці й у наступному випадку. Разом з іншими діячами в листопаді 1907 р. в містечку Фастові як члена васильківсько-сквирського районного комітету Спілки заарештували Б.Самельсон¹⁷. Жандармам було відомо, що наприкінці серпня вона отримала від провідника районного комітету Є.Гацкевича пачку прокламацій «К селянам!» для поширення, а її квартира у приміщенні Фастівської єврейської лікарні служила адресою для листування з ГК УСДС¹⁸. З'ясувалося, що революціонерка перехворіла грипом, який дав ускладнення. Запрошений для обстеження дільничний лікар засвідчив хворобу і зробив висновок, що «утримання її під арештом відбивається на її здоров'ї, хвилюючи її, проте для неї потрібний спокій як одна з головних умов, необхідних для відновлення порушеної хворобою рівноваги»¹⁹. За Б.Самельсон клопотався брат В.Берлянд²⁰. Її долею, за службовими обов'язками, переймався прокурор Київського окружного суду²¹. Урешті начальник Київського губернського жандармського управління повідомив останньому, що «у зв'язку з хворобливим станом» Б.Самельсон перебуває вдома²². Спочатку біля її помешкання чергував наряд поліції²³, але 9 січня 1908 р. його зняли²⁴. Про подальший перебіг справи хворої революціонерки-спілчанки даних немає.

Українська соціал-демократична спілка діяла нелегально. У період реакції конспіративні заходи було посилено, про що свідчить директивний лист Головного комітету соціал-демократичним осередкам під назвою «До відома партійних організацій». Так, рекомендувалося, щоб явки, адреси та шифри були відомими тільки секретареві організації та членам місцевого комітету. Печатка мала зберігатися лише у члена комітету або секретаря, а аркуші з відтиском печатки повинні були видаватися винятково секретарем. При відрядженні «товаришів» до керівного органу УСДС їх слід було забезпечити посвідкою з відтиском печатки²⁵. Подібні заходи безпеки застосовувалися загалом у РСДРП і мали вбезпечити організацію від провалів.

Після роботи в луганському осередку РСДРП у спілчанську організацію прибув Д.Милославський. Його посвідчення являло собою аркуш білого паперу з відривним купоном розміром 6 x 8 см, де зазначалося: «Луганська організація засвідчує, що цьому подателю повідомити про все детально – за чесність ручається секретар Антончук. 1907 р.»²⁶. До рук охоранки потрапив «партійний паспорт» спілчанина «товариша Андрія», з якого зняли копію. У документі вказувалося, що він є членом РСДРП і направляється в Кам'янку Київської губернії для партійної роботи в місцевій організації. Щоправда звідки саме прибув «товариш» у розпорядження керівного органу не зазначалося. У посвідці

¹⁷ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1858. – Арк.6.

¹⁸ Там само. – Арк.21.

¹⁹ Там само. – Арк.7.

²⁰ Там само. – Арк.8.

²¹ Там само. – Арк.12.

²² Там само. – Арк.13.

²³ Там само. – Арк.20–21.

²⁴ Там само. – Арк.28.

²⁵ Там само. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.1721. – Арк.61.

²⁶ Там само. – Арк.51.

також повідомлялося, що відряджається він за рекомендацією Головного комітету. Парти́йний документ завершувався словами: «Київ, 28 вересня 1907 року. Секретар Гол[овного] Ком[ітету] “Спілки” Анатолій» та відбитком печатки керівного органу²⁷. Уведення у практику повсякденної партійної роботи подібних посвідчень диктувалося умовами конспіративної діяльності та необхідністю протистояти провокаціям. Звісно, це підвищувало рівень безпеки, однак повністю врятувати від провалів не могло.

Доказом останнього слугує наступний факт. У спілчанській районній організації Сквирського та Васильківського повітів і в одному з сільських комітетів успішно працював секретний співробітник жандармського управління Київської губернії. За дорученням керівників сквирсько-васильківського повітового комітету Спілки він вийшов на явки Головного комітету УСДС і, очевидно, за браком довірених людей, почав виконувати його розпорядження. Так, для об'їзду сіл Чигиринщини жандармському агентові виписали мандат: «Товариш Степан, член нашої “Спілчанської” партії, посланий у Чигиринський повіт для обходу та об'їзду району й підготовки до виборів на загальноспілчанський з'їзд. Рекомендуємо його як досвідченого та відданого працівника, просимо поставитися до нього з довірою». Посвідчення підписала секретар «Надя», воно мало відтиск печатки ГК УСДС²⁸. Як бачимо, не завжди конспіративні заходи давали очікувані результати, адже, маючи такі рекомендації від керівного органу Спілки, секретному співробітникові стали відомими партійні таємниці.

Агенти охоранки діяли також у складі інших організацій УСДС. Наприкінці січня 1908 р. відбулися арешти керівництва уманського осередку РСДРП. Про це вони повідомляли листом керівників Спілки. Спішно інформували, що в ніч із 24 на 25 січня весь провід, у тому числі «товариш Олексій» – провалився. Лише «Валеріанові» вдалося уникнути арешту та виїхати з міста. Уманські спілчани підозрювали, що провал стався «завдяки» «товаришеві Івану». Вони наполягали на необхідності стежити за ним і викладали численні факти, котрі свідчили про його провокаторську діяльність. «Будьте пильними... Стережіться, знищьте цю особу, вона загрожує дуже багатьом», – застерігали уманські соціал-демократи²⁹. Ці рядки свідчать, що боротьба з царатом велася не на життя, а на смерть. Секретар центральної групи Спілки «Ніна» підтверджувала побоювання «уманських товаришів» і повідомляла про причетність «Івана» до провалів у Сквирсько-Васильківському районі та у черкаській організації. Вона також просила оповістити соціал-демократів Уманщини й інших місцевостей про провокаторську діяльність «Івана»³⁰.

Увагу таємної поліції привертала «особи без певних занять», які часто виявлялися активними членами політичних партій. Тому для прикриття партійної діяльності та з метою забезпечення коштами спілчанських однодумців їхні колеги підшукували роботу за фахом. Так, партієць «Всеволод» у листі

²⁷ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.231.

²⁸ Там же. – Д.8, ч.1, пр.3. – Л.17 об.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.88.

³⁰ Там само. – Арк.91.

від 13 грудня 1907 р. просив знайти у Черкасах або Смілі «уроки руб[лів] на 30–35 дівичі, яка закінчила 7 кл[асів] гімназії, знає фран[цузьку] мову та музику»³¹.

Із метою пожвавлення соціал-демократичної роботи на початку 1908 р. у Златопіль Чигиринського повіту прибув партійний працівник. Його очікувало повне розчарування. В листі від 5 січня він інформував «черкаських товаришів»: «Того, що я сподівався дістати, там не дістав». Емоційно писав, що сільських організацій «зовсім не маю і не скоро матиму. Це чортзна що таке...»³².

Про соціал-демократичну роботу у Кролеві Чернігівської губернії 9 лютого 1908 р. якась «Ципа» інформувала сестру відомого діяча РУП та УСДС Н.Канівець, яка також долучилася до роботи у Спілці. Вона повідомляла, що їй довелося багато пережити, але досягнула свого: робота пішла доволі успішно. Після від'їзду Наталії «Ципа» за короткий проміжок часу провела сім засідань гуртка й «з радістю помічала», що кожного наступного разу людей було дедалі більше. Своєю «спрагою до світла та пізнання» окремі найбільш свідомі хлопці викликали в неї захоплення. У роботі виникали також і проблеми. Наприклад, у питанні про терор деякі члени гуртка налаштовані дуже войовничо. «Ципа» принципово не згодна з ними, але «матеріалу для спростування абсолютно немає». Водночас партійній діячці було важко, оскільки вона працювала абсолютно одна. «Немає ані людей, ані книг; відчуваю себе відірваною від усього світу», – писала «Ципа». Вона хотіла перебраться для роботи в інше місце та звернулася з таким проханням до знайомих у Києві, які «близько стоять до Спілки». Водночас «Ципа» усвідомлювала, що в такому випадку у Кролеві доведеться все покинути напризволяще³³.

У період реакції таємна поліція часто використовувала провокацію як форму боротьби з революційним рухом³⁴. У політичні партії та спілки, профспілкові організації впроваджувалися секретні агенти, що призводило до арештів і дезорганізації роботи. Київське охоронне відділення, губернські жандармські управління мали у своєму розпорядженні низку секретних співробітників в організації УСДС. Складені на основі їхніх звітів доповіді в особливий відділ департаменту поліції засвідчують, що це були розумні, з доброю пам'яттю, украй обережні люди, чия інформація часто виявлялася незамінною для боротьби з соціал-демократичним рухом.

Для прикладу, начальник Київського губернського жандармського управління полковник Ковалевський мав агента, що працював в одному з сільських комітетів та у сквирсько-васильківському повіткомі. Він детально інформував про місцевих керівників (їхні адреси, явки, паролі). За дорученням секретаря цього комітету Є.Гацкевича 10 серпня 1907 р. «вступив у відносини» з ГК УСДС, прибувши на явку останнього за київською адресою вул. Велика Васильківська, буд. 23, аптека Поляка. Після доволі дивного пароля («Скільки

³¹ Там само. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.144.

³² Там само. – Спр.2388. – Арк.7–7 зв.

³³ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1908. – Оп.238. – Д.5, ч.21. – Л.7.

³⁴ *Овсієнко О.Ф.* Каральні органи царизму // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – Ч.3. – К., 1999. – С.3–68.

потрібно прийняти унцій ціаністого калію?») йому вказали нову явку – буд. 18, кв. 10 по вул. Михайлівській та умовну фразу: спитати Олю, сказати, що від Левка. У цьому місці агент побачив кількох партійців, запам'ятав їхні імена, прикмети, факти біографії. Він також отримав від Головного комітету доручення роздати прокламації в комітетах сіл і містечок Голяки, Дідівщина, Лучина, Турбівка, Сушанка, Корнин, Криве, Липки, Личі, Жидівці, Скочищі, Ходорків. Наприкінці донесення містився опис шести соціал-демократів, що їх агент бачив на власні очі. Зокрема про «Надю» (Е.Уманську) зазначалося: 19–20 років, середнього росту, смугла брюнетка єврейського типу, миловидна та привітна, із манерами інтелігентної панночки, розмовляє чистою російською, очевидно освічена, очі чорні, волосся зібране у високу зачіску ззаду догори, одягнена у чорну гладеньку сукню, на чорному шийному мотузку висить годинник, по талії підперезана чорним кушаком, на одному з пальців правої руки носить просту золоту каблучку, біля шиї брошка у вигляді палички, обвитої листочками³⁵. Завдяки інформації цього та інших секретних співробітників охрнка була детально поінформованою про спілчанські організації. Діяльність провокаторів справляла вкрай деморалізуючий вплив на членів соціал-демократичних осередків, породжуючи невпевненість, сіючи страх та недовіру.

У серпні 1907 р. з фактами провокації зіткнулися керівники уманської організації РСДРП, про що вони повідомляли в Головний комітет. Так, «товариш Рудольф» 16 серпня інформував, що посылка вагою 8 фунтів «провалилася» на залізничній станції. Уманський соціал-демократ застерігав членів керівного органу Спілки, що очевидно в їхньому «середовищі є провокатор, який добре поінформований щодо всіх справ партії й перебуває в тісному зв'язку з жандармерією». Він наводив також аргументи на користь своїх тверджень: по-перше, отримувачем вантажу фігурував не пов'язаний зі спілчанською організацією комісіонер, сіоніст, якого моментально заарештували при пред'явленні квитанції; по-друге, усі комісіонери на станції запевняли, що з Києва надійшла телеграма про негайний арешт отримувача посылки; по-третє, відразу ж по одержанні вантажу в отримувача проведено обшуки вдома та в конторі, де він служить. Адресант просив не надсилати листів в організацію, оскільки адреса «провалилася»³⁶.

Інформація про наявність провокатора в лавах УСДС підтвердилася дуже швидко. 23 серпня 1907 р. жандарми затримали висланий залізницею вантаж і причетних до його отримання – міщан І.Годзевського, М.Каждого й Й.Кулика. У посылці виявилися директивний лист Головного комітету №7, підписний лист для збору коштів на потреби керівного органу, 1082 примірники прокламації «К сельским рабочим!» та 281 – «К рабочим на сахарных заводах!»³⁷. Те, що це робота провокатора, уже не викликало сумнівів, однак з'ясувати його ім'я виявилось не так просто, адже з обох боків – і відправника (ГК), і отримувача (уманська організація РСДРП) – до надсилання вантажу мали відношення чимало соціал-демократів. Слідом за провокацією йшли обшуки та арешти.

³⁵ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.129–130 об.

³⁶ Там же. – Л.146–146 об.

³⁷ ЦДАІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1781. – Арк.2, 4, 7, 23.

Про ситуацію, що складалася в уманській організації Спілки, свідчили наступні факти. До рук охоранки потрапив лист у Київ з Умані від «Лізи», датований 21 серпня 1907 р., із двома додатками за підписом «Буня». Відправниця просила надіслати брошури й обіцяла незабаром повідомити адресу. Натякаючи на недавню провокацію, спілчанка інформувала: «Наші ще не відповіли Тобі з причин, Тобі відомих». «Буня» просив надіслати селянську бібліотечку, яка коштувала 2 руб. Ці гроші він закликав роздобути в Києві. «У нас нічого немає і достати неможливо, оскільки всі сіли», – зауважував соціал-демократ. Він інформував, що в Умані приходили вже «по його грішну душу». Тому прохав з'ясувати в господарки квартири та у двірника в Києві, чи не розпитували там про нього³⁸.

Так чи інакше, але провокації зачіпали всі організації УСДС. Якесь «Гриня» (інколи революціонери вдавалися до містифікації, чоловіки називалися жінками й навпаки) 18 серпня 1907 р. писала із Черкас у Київ про те, що вона вирішила переїхати на роботу в інше місце: «Якщо не можна у Бровари, то я поїду в Курськ». Однак коштів не було й відправниця просила надіслати 8 руб. На основі інформації з Києва («сумний лист») «Гриня» робила висновок: «Сумні у вас справи. Невже знову провокація?». Вона поспішала відповісти на запит щодо «Льови», якого підозрювали у провокаторстві. Останній родом зі Шполи і прийшов в організацію від спілчан. Просив технічну роботу. Заявив себе як старанний і відданий працівник. Однак конспіративних справ йому не доручали, утім він про них і не питав. «Льова» ніколи не викликав щодо себе підозр. На його користь свідчила більш ніж скромна домашня обстановка. На думку адресантки, із позитивного боку «Льову» характеризувало й те, що він одного разу попросив перевести його в район як помічника організатора, мовляв, так «він був би більш задоволений роботою». «Гриня» рекомендувала бути дуже обережними з цими підозрами³⁹.

«Товариш Пімпельштейн» 29 серпня 1907 р. відповідав на запит із Києва про «товариша Михайла». Він повідомляв, що знали того як «чесного соціал-демократа», а тому доручили друкування травневих листків. Перед виїздом у Київ йому видали партійний паспорт з інформацією, що пред'явник документа перебував у роменській організації. Проте «Михайло» категорично відмовився взяти таке посвідчення і просив указати його спеціальність, оскільки в Києві він працював «при техніці». «Роменські товариші» погоджувалися надати йому такий папір, якщо він доставить із Києва лист, котрий це засвідчує. Проте згодом з'ясувалося, що «Михайло» ніякого стосунку до київської організації не мав і його сприймали в Києві «за експропріатора і ледь не за провокатора»⁴⁰. Ця інформація ще більше посилила підозри щодо «Михайла». Із того ж листа «Пімпельштейна» відомо, що Головний комітет наводив довідки також про роботу «Козака» (В.Антоника) в Ромнах⁴¹. Відомо, що зазначений діяч був причетний до багатьох справ УСДС, але й він опинився під недовірою з боку «товаришів».

³⁸ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.157.

³⁹ Там же. – Л.151–151 об.

⁴⁰ Там же. – Л.171.

⁴¹ Там же. – Л.171 об.

Нам так і не вдалося віднайти у джерелах інформацію про результати розслідування спілчан щодо «Льови», «Михайла» й «Козака». Однак наведені дані засвідчують, що у середовищі соціал-демократів удалося посягти невпевненість, а також, що вони робили спроби протидіяти заходам охоранки.

Окремі партійці, щоб довести свою непричетність до провокацій, ініціювали «суд честі» щодо себе. У січні 1907 р. у Черкасах заарештували соціал-демократів робітника О.Чернявського та партійного працівника «товариша Юрія» (Семенова). Київська судова палата засудила спілчан, відповідно, до двох місяців і року тюрми. «Народні поговори, – як інформував представник черкаської організації “Борис”, – звинуватили Чернявського в тому, що він видав Юрія». Після звільнення та повернення у Черкаси О.Чернявський зажадав організувати над ним «товариський суд». «Борис» просив Головний комітет зв'язатися з «товаришем Юрієм», який перебував у Лук'янівській тюрмі, та попросити, щоб той дав письмові пояснення з приводу того, «які в нього є дані про зрадництво Чернявського»⁴². Джерела не містять інформації про результати зазначеного розслідування та суду, проте описаний факт засвідчує атмосферу підозрливості, що запанувала у черкаській організації Спілки.

Партійні осередки соціал-демократів прагнули протидіяти провокаціям. Так, у Білій Церкві було викрито такого собі Дубовика, який маскувався під есера – революціонерам удалося перехопити його листи до жандармського управління⁴³. Траплялося, що партійці безпідставно потрапляли під підозру. Після закриття 27 жовтня 1907 р. в Києві Південноросійської конференції РСДРП, жандарми заарештували її учасників⁴⁴. Київський комітет партії створив комісію для розслідування причин провалу і запідозрив у провокації секретаря Спілки Е.Уманську⁴⁵.

Для протидії заходам охоранці соціал-демократи прагнули вдосконалити конспіративні методи діяльності. Кореспонденція, яка надсилалася в місцеві організації, шифрувалася, а на явках (місцях таємних зустрічей) використовувалися паролі. Факти засвідчують, що незашифровані листи негайно ставали надбанням поліції. Наприклад, коли з Полтави в Київ надійшов лист за підписом «секретар Дал.», датований 18 червня, департамент поліції негайно був ознайомлений із його змістом. Стало відомо, що адресант просив не писати тому чоловікові, якого вони мали запросити до себе і про якого полтавці згадували декілька днів тому, оскільки він заарештований. Очевидно, що додаткову увагу до листа привернула вкладена в конверт листівка УСДС «Товарищи-селяне!»⁴⁶. Таку пильність проявляли співробітники «чорних кабінетів» – органів перлюстрації й дешифрування кореспонденції⁴⁷.

⁴² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.222.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.145.

⁴⁴ Ршш А. Очерки по истории украинской социал-демократической «Спилки». – Х., 1926. – С.87–88.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2034. – Арк.145.

⁴⁶ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.58.

⁴⁷ Див.: Измозик В.С. «Чёрные кабинеты» в России (XVIII – начало XX вв.) // Жандармы России. – Санкт-Петербург; Москва, 2002. – С.333–354; Его же. «Чёрные кабинеты»: история российской перлюстрации. XVIII – начало XX вв. – Москва, 2015. – 696 с.

Соціал-демократам було відомо, що таємна поліція переглядає листування, тому вони шифрували свою кореспонденцію. Так, член Головного комітету УСДС «Павло» до листа в Бердичів додав зашифрований текст. У ньому він інформував, що адреса для листів – «1123», а для шифру слід користуватися віршом «Спор». «Павло» указував також київську адресу явки: вул. Велика Васильківська, аптека поляка Кацнельсона та пароль: «Чи можна відразу прийняти унцію ціаністого калію?». Зазначалися також часи і дні прийому: з 3-ї до 5-ї год. у дні непарні й з 12-ї до 2-ї – у парні⁴⁸. Головний комітет у жовтні 1907 р. надіслав в організації також київську адресу центральної явки та пароль: вул. Олександрівська, 35, приватна лікарня, у швейцара запитати: «Чи приймають тут хворих на проказу?»⁴⁹. Проте у цих випадках старання спілчан виявилися марними, адже фахівці з департаменту поліції розшифрували тексти їхніх послань. Пізніше згадана явка в богадільні київської Олександрівської лікарні використовувалася центральною групою Спілки, проте з іншим паролем: приїжджий мав запитати Олександру Титівну і сказати: «Я хочу захворіти ще раз на тиф»⁵⁰. Щоправда, такий оригінальний пароль міг викликати підозри не лише поліції, але й простих перехожих.

Окремі адреси для листів, посилок та явок, шифри потрапляли до рук охоранки завдяки роботі секретних співробітників. Один із найуспішніших агентів начальника Київського губернського жандармського управління, як засвідчують доповіді останнього в департамент поліції, розкрив таємниці Головного комітету та місцевих партійних осередків УСДС Київщини у серпні – жовтні 1907 р. Зокрема наприкінці жовтня він повідомив чимало цінної інформації про організації Південно-Київського району (Черкаси, Сміла, Кам'янка, Шпола, Умань, станція Бобринська), у тому числі те, що вони листуються між собою за допомогою «нової азбуки за словом “Луна”»⁵¹. Далі наводилася криптографічна комбінація, в якій роль чисельника відігравали цифри вертикального стовпчика, а знаменника – горизонтального ряду.

Шифрування листів виявилось непростою справою для соціал-демократичних діячів. Так, «гомельські товариші» не могли розшифрувати листа з Києва. Секретар Головного комітету УСДС «Надя» 4 серпня 1907 р. нагадувала, що інформувала про заміну ключа і пропонувала користуватися новим. Вона рекомендувала використовувати для шифрування вірш О.Пушкіна «Бесь». Крім того, спілчанська діячка просила направляти листи за новою адресою. Писала, що адреса для грошей теж не годиться, тому нехай «товариш», котрий прибуде за листками, привезе їх із собою⁵².

Помилку у шифруванні листа припустився керівник черкаського спілчанського осередку Г.Александров. Йому навіть повернули «писання» з проханням розтлумачити ту «галіматію», що була в підкресленому рядку. «Не можна так шифрувати, товаришу, щоб виходила низка нечленороздільних

⁴⁸ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.62 об.

⁴⁹ Там же. – Л.238, 240–241.

⁵⁰ Там же. – 1908. – Оп.238. – Д.8, ч.1. – Л.37.

⁵¹ Там же. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.250 об.

⁵² Там же. – Л.141.

звуків», – пояснювали однопартійці. Попри помилку жандарми розшифрували уміщену в листі адресу, оскільки, очевидно, уже мали у своєму розпорядженні ключ, який використовували соціал-демократи⁵³.

«Козак» (К.Антоник) перебрався для партійної роботи з Чернігівщини в Бердичів улітку 1907 р., однак, як він інформував секретаря Головного комітету УСДС «Надю», тутешня сторона прийняла його доволі непривітно. Він не уточнював обставин такої «негостинності», але, очевидно, малися на увазі поліцейські умови та засилля чорносотенців у губернії. «Козак» переїхав до Житомира й оптимістичний настрій чомусь пов'язував із ліберально-демократичною газетою «Волинь». Однак спілчанин сердився сам на себе, оскільки приїхав у Волинську губернію абсолютно невідготуваним. Він не мав шифру місцевих і ковельських партійців, а тому прохав кодувати листи чернігівським шифром («Пам'ятаєте, про який Ви говорили», – нагадував Е.Уманській). Оскільки районна конференція мала відбутися 19 серпня 1917 р., то він просив секретаря ГК повідомити діячам осередку УСДС у Ковелі бердичівську адресу й щоб ті обрали делегата на форум⁵⁴.

Жандармські фахівці навчилися розшифровувати листи спілчан. Тому в перехоплених посланнях часто зустрічаються згадки про те, що цей текст в оригіналі було закодовано⁵⁵. Члени УСДС розуміли, що таємна поліція вдається до перегляду листування, тому вони рекомендували «товаришам»: «Пишіть хімією (тобто спеціальною рідиною, яка була невидимою, але після підігрівання паперу текст проявлявся – О.Ф.). Надалі ми писатимемо також»⁵⁶.

Для запобігання провалам спілчани вдавалися до інших конспіративних дій: вони змінювали адреси, імена отримувачів, колір фарби комітетської печатки. Секретар Головного комітету УСДС «Надя», об'їжджаючи Полтавщину, 28 вересня 1907 р. писала з Кременчука в Київ, що адреса залишається та сама, але прізвище необхідно замінити. Зазначене ім'я не варто давати іншим організаціям, «оскільки незручно, щоб надходило багато листів на адресу однієї й тієї самої особи». Е.Уманська інформувала також, що надалі організаційні документи надсилатимуться з відбитком печатки синьою фарбою⁵⁷. Секретар районного комітету з Бердичева «Саша» 6 жовтня писав на київську адресу «Хрещатик, 36, зуболікувальна школа Жука» про те, що стара адреса для листів не функціонує та повідомляв нову: «Бердичів, Срулю Іодісу, для Нути». Зайве зазначати, що ця адреса відразу стала відома департаменту поліції, звідки її передали Київському охоронному відділенню із заувагою: «Цей лист пересилається в ГК “Спілки”»⁵⁸. У жовтні 1907 р. поліція інформувала також і про інші адреси, які використовував керівний орган УСДС: «посад Клиніці Чернігівської губернії, Арону Фарберову для Сарі», «Сновськ Чернігівської губернії, Віктору Голубеву», «Яготин Полтавської губернії, Гецелю Міхельсону для Хани», «Кам'янець-Подільський, Губернаторська площа, власний будинок

⁵³ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.72–72 зв.

⁵⁴ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.142.

⁵⁵ Там же. – 1908. – Оп.238. – Д.8, ч.3. – Л.1–2, 4.

⁵⁶ Там же. – Д.8, ч.1. – Л.19.

⁵⁷ Там же. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.212.

⁵⁸ Там же. – Л.216.

Соні Бронштейн»⁵⁹. Подібна інформація з сімома адресами надійшла з департаменту поліції 10 листопада 1907 р.⁶⁰

У містечках, де діяли осередки Спілки, існували свої проблеми з листуванням. Так, із Воронежа Чернігівської губернії повідомляли, що адреса «провалена». Нещодавно надіслали лист на стару, «провалену», адресу. Воронежські спілчани нарікали також на те, що листи надсилаються у занадто тонких конвертах, після просвічування яких було видно шифр. Вони стверджували, що справи з поштою дуже погані, поліція звертає увагу на листи з Києва. Соціал-демократи прохали, щоб кияни «старалися вкидати лист прямо в поштовий вагон»⁶¹.

У період реакції дедалі частіше лунала інформація про провали адрес для явок, листів і посилок. Так, секретар ЦГС (Центральна група Спілки – тимчасовий керівний орган, який утворився після того, як Головний комітет перестав функціонувати – *О.Ф.*) «Костянтин» (А.Френкель) у посланні в Умань, «Вернеру для Массі», на внутрішньому конверті – «для Тадеуша» – інформував, що дана уманським спілчанам адреса «провалилася», а адресата заарештовано. Провал діяч УСДС пов'язував із провокаторством «Івана». Він наполегливо просив більше не писати на ту адресу й обіцяв надати нову. «Костянтин» інформував, що днями надішле гроші. Просив також продовжувати справу, про яку домовлялися з «товаришем Олексієм» (ішлося про налагодження роботи друкарні – *О.Ф.*)⁶².

У період реакції репресії проти діячів соціалістичних партій стали буденністю. Утім опинившись у в'язниці спілчани й не думали здаватися. Відомі непоодинокі випадки втеч із тюрем, що ставало можливим завдяки допомозі тих, хто залишався на волі. Чи не найбільш зухвалу втечу з Лук'янівського поліцейського відділку здійснив член Головного комітету УСДС «Грицько» (Г.Довженко). Його заарештували 10 серпня 1907 р. у Києві, у буд. 14 по вул. Львівській, під час наради, що відбувалася на квартирі Рашевського. Однак уже 17 серпня «Грицько», розпилявши віконні ґрати, опинився на волі⁶³. Він усвідомлював, що його шукатимуть і поліція, і охранка⁶⁴. Справді, Київське охоронне відділення розіслало в усі відділки інформацію про Г.Довженка, наказ про його арешт і детальні прикмети: «Зросту середнього, років 28–35, брюнет, обличчя повне, кругле, ніс задертий, товстий, приплюснутий, невелика густа борода, носив формені тужурку та кашкет зі значком залізничного техника»⁶⁵.

Після втечі з тюрми спілчани могли потрапити в поле зору секретних співробітників охоронних відділень, які перебували в організаціях УСДС. Так, 3 квітня 1908 р. агент охранки повідомляв, що вже декілька днів члени місцевої організації РСДРП переховують у Бородянці якогось інтелігента, котрий утік нещодавно звідкись із в'язниці. Загальні прикмети спілчанина: блондин, худорлявий⁶⁶.

⁵⁹ Там же. – Л.217–217 об.

⁶⁰ Там же. – Л.262–262 об.

⁶¹ Там же. – Д.8, ч.3. – Л.54.

⁶² Там же. – Д.8, ч.1, пр.2. – Л.112.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.626. – Арк.630.

⁶⁴ Там само. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.27. – Арк.1–1 зв.

⁶⁵ Там само. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.626. – Арк.631.

⁶⁶ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.106. – Арк.112–112 зв., 113 зв.

Проте не завжди вдавалося реалізувати плани втечі. У лютому 1908 р. в тюрмі у Бердичеві опинився член УСДС «Козак» (або «Конотопський козак» – згаданий уже К.Антоник)⁶⁷. За допомогою своїх однопартійців, зокрема керівника бердичівського осередку організації Д.Бродського, він готувався до втечі. Про це, завдяки агентурі, стало відомо начальникові Волинського губернського жандармського управління. У камері, в якій сидів спілчанин, 25 квітня було здійснено обшук та відкрито підкоп, де виявили лом, лопату, штукатурну кельню, дерев'яну коцюбу, електричний ліхтарик і запасні батарейки до нього, чотири мішки з землею та два порожніх. Після цього, за наказом начальника тюрми, К.Антоника закували в кайдани⁶⁸.

Арешти дедалі частіше ставали елементом повсякденного життя соціал-демократів. Попри те, що київська організація РСДРП залишалася самостійною структурною одиницею в партії, її члени тісно співпрацювали зі спілчанами, які опанували весь «навколишній соціально-політичний ландшафт». Про це свідчить перлюстрований охранкою лист якоїсь «Поля», котра працювала в Києві, до спілчанського діяча А.Лисого у Вінницю. «Ароне! – зверталася вона до товариша. – Новини є: я взяла роботу у залізничному районі та, уявіть собі, на днях вони всі сіли благополучно... Добре, що мене не захопили... Яка прикрість. Уже так налагодилася робота і знову такий крах». Утім «Поля» не втрачала оптимізму та планувала взятися за пропагандистську роботу у заводському або військовому районі. Вона також інформувала про «Фіму», який «поки що працює у Спільці, проте подумує, щоб також улаштуватися в місті»⁶⁹. «Поля» вдосконалювала свою ідейно-теоретичну підготовку: багато читала «по синдикалізму» та висловлювала готовість поділитися літературою з Ароном (адресатом)⁷⁰. Отже обставини буття періоду реакції не розчаровували частину революціонерів, які готувалися до «наступних битв».

Рятуючись від арештів у Києві, на початку осені 1907 р. секретар Головного комітету УСДС «Анатолій» (О.Гуков) переїхав у Конотоп, де раніше працював у місцевій організації РСДРП під ім'ям «Михайла». У листі від 4 вересня він інформував «Надю» (Е.Уманську), що з Києва вибрався доволі вдало. Проте на новому місці його очікувало фіаско в тому сенсі, що обіцяних бланків паспортів тут не виявилось. О.Гуков писав, що опинився в кепському становищі, оскільки без посвідки на проживання «важко прожити навіть у нашій закинутій Аркадії». Зазначені бланки могли бути в бундівців, тож «Михайло» просив запитати в них про це. Наприкінці листа спілчанин інформував про становище конотопської організації УСДС. Її робота поставлена добре, соціал-демократи займалися налагодженням техніки, щомісячні грошові збори сягали 110 руб. О.Гуков зазначав, «якщо б ви їх обслуговували людьми й загалом усім необхідним, то відрахування на користь ГК отримували б акуратно»⁷¹. Отже спілчанські діячі змінювали місце перебування для переховування від поліції.

⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.6, 11–11 зв., 16–16 зв., 17–18.

⁶⁸ Там само. – Арк.28, 32, 35–35 зв.

⁶⁹ Там само. – Ф.275. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.8.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО. – 1907. – Оп.237. – Д.8, ч.2. – Л.28–28 об.

Звертає увагу на себе й те, що взаємини між керівним органом і місцевими осередками провадилися на основі наданих платних послуг.

6 листопада 1907 р. в Конотопі заарештували соціал-демократа «Сергія», що пред'явив паспорт міщанина Івана Марченка. Проте назвати своє справжнє ім'я він відмовився. При обшуку на квартирі, де проживав спілчанин, виявили партійне листування, звітність про надходження та витрату коштів, квитанційну книжку для збору грошей, дві печатки з відбитками «Конотопская группа помощи политическим ссыльным и заключённым» і «РСДРП. Конотопская организация», чернетки прокламацій, які раніше з'являлись у Конотопі, проект статуту місцевої організації, відозву «К товарищам!», два чистих паспортних бланки, списки революційних книжок та ін.⁷² Очевидно, у керівника конотопських спілчан зберігалися поточна документація та архів організації. При конвоюванні в конотопську тюрму «Сергій» зумів утекти. Жандарми залучили до слідства колишніх і чинних членів організації – загалом 10 осіб. 24 березня 1908 р. Київський військово-окружний суд виніс вирок, згідно з яким Ф.Проценкові й О.Литвиненкові, котрі видрукували та поширювали прокламації УСДС, належало провести три роки в ув'язненні, а Д.Мітіненкові – два. Цікаво, що колишнього діяча конотопського осередку, а на час арешту – секретаря Головного комітету УСДС О.Гукова й керівника конотопської організації РСДРП Ф.Глухова суд виправдав⁷³.

Таким чином, на початку періоду столипінської реакції внаслідок арештів було знекровлено керівний орган Української соціал-демократичної спілки – Головний комітет, а його нечисленні члени, що залишалися на волі, працювали на межі людських можливостей. В обставинах перманентних репресій і роботи секретних співробітників поліції та жандармерії у своїх лавах спілчани, використовуючи конспіративні методи діяльності, як могли протидіяли заходам охоранки зі впровадження таємних агентів у революційне середовище, здійснювали шифрування кореспонденції, змінювали явки та паролі. Усе це дозволило осередкам УСДС продовжувати революційну боротьбу, спрямовану проти самодержавного ладу.

⁷² ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.634. – Арк.26 зв.

⁷³ Там само. – Арк.44, 57.

Using methods of researching social history (history of everyday life), we characterized the weekdays of the outstanding and ordinary figures of the Ukrainian Social-Democratic Union at the beginning of the Stolypin reaction. The situation of Union's societies in the circumstances of persistent repressions and the work of secret agents in their ranks has been clarified. It is noted that members of the Union, using conspiring methods of work opposed the measures of the secret police with the introduction of secret agents in the revolutionary area, carried encrypted correspondence, changed secret abode. These measures allowed the Union to continue the revolutionary activities against monarchal regime.

Keywords: *Ukrainian Social-Democratic Union, Stolypin reaction, police, gendarmerie, repressions.*

О.І.Панич *

МІЖНАРОДНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВНОГО АТЕЇЗМУ (1960–1980-ті рр.)

Висвітлюється діяльність євангельських християн-баптистів на міжнародному рівні в контексті умов, створених для них у зв'язку з радянською політикою державного атеїзму у 1960–1980-х рр. У межах конфесії у той час існувало два крила – офіційне (Союз євангельських християн-баптистів СРСР) та опозиційне (Рада церков євангельських християн-баптистів), які мали свої стратегії розвитку міжнародних контактів. Радянська держава заохочувала міжнародну діяльність Союзу євангельських християн-баптистів, розглядаючи її як інструмент для підтримки позитивного іміджу СРСР під час «холодної війни». Водночас лідери опозиційної частини спільноти, що існувала в підпіллі, доклали зусиль для інформування світових релігійних та правозахисних організацій про переслідування віруючих радянським режимом, що відповідно підважувало репутацію СРСР на світовому рівні. З метою посилення позицій радянської держави у світі органи влади поступово послаблювали внутрішні обмеження для релігійних організацій. Міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів стала чинником лібералізації політики державного атеїзму.

Ключові слова: євангельські християни-баптисти, державний атеїзм, «холодна війна», міжнародна політика, пропаганда, СРСР.

Автор даної статті прагне показати характер міжнародної діяльності конфесії євангельських християн-баптистів у 1960–1980-х рр. і ті наслідки, яка мала ця діяльність для радянської політики державного атеїзму. Слід зазначити, що ця тема ще не піддавалася науковому аналізу¹, хоча загалом міжнародна роль релігії та церкви у цей період визнана доволі значною у зв'язку з чинником холодної війни². Потенціал релігійних організацій, а також релігійна риторика активно використовувалися в цей час у пропагандистських цілях. Сучасні науковці відзначають переважно активність Російської православної церкви (РПЦ) в міжнародній політиці того часу, що вочевидь, зумовлено домінуючим становищем цієї церкви на релігійній карті Радянського Союзу³. А проте міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів, найбільшої протестантської конфесії у СРСР, заслуговує на не меншу увагу. Як релігійна

* Панич Олена Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Національного педагогічного університету імені М.Драгоманова (Київ; 2013–2016 рр.)

E-mail: olenadn@yahoo.com

¹ Винятком можна вважати окремі згадки В.Флетчера про діяльність Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів у світовому екуменічному русі (див.: Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – New York, 1973. – P.92–105, 117–139).

² Religion and the Cold War: Cold War history series / Ed. D.Kirby. – Houndmills, 2003; Eastern Christianity and the Cold War, 1945–91 / Ed. by Lucian N. Leustean. – London; New York, 2010; Christian World Community, and the Cold War / Ed. by J.Filo. – Bratislava, 2012. – P.171–192.

³ Bieliakova N., Beglov A. International Activity of the Russian Orthodox Church during Cold War: The results and the future prospects of study // Christian World Community, and the Cold War. – P.171–192.

спільнота – баптизм має глобальний характер. Попри те, що в Радянському Союзі він існував на засадах репресованої меншини, здатність баптистів налагоджувати і підтримувати міжнародні зв'язки проявилася у цей час доволі успішно. Поруч з офіційно визнаним в СРСР Союзом євангельських християн-баптистів у середовищі конфесії того часу сформувався також потужний релігійно-дисидентський рух під назвою «ініціативників»⁴ або прихильників Ради церков євангельських християн-баптистів⁵, що діяв у підпіллі. Обидва крила конфесії, як офіційне, так і підпільне, розвивали міжнародну діяльність з метою отримувати власні переваги від неї. Характерні тенденції цієї діяльності можуть пролити світло на загальну еволюцію взаємодії церкви та радянської держави у пізній період існування останньої.

Джерельну базу цієї статті складають документи Ради у справах релігійних культів (пізніше – Ради у справах релігій) та її уповноважених, котрі зберігаються в центральних і місцевих архівах України, Державному архіві Російської Федерації. Серед них на особливу увагу заслуговують звіти пресвітерів, котрі інформують про свою участь у роботі закордонних делегацій та міжнародних заходах, описують характерну атмосферу цих заходів. Цінними для розуміння стратегій міжнародної діяльності є також внутрішні документи Союзу євангельських християн-баптистів та Ради церков, конфесійні видання того періоду.

Радянська політична еліта ніколи не приховувала намірів викоринити релігію у своїй країні, на що, власне, була спрямована політика державного атеїзму⁶. Проте віра в те, що «реакційні кола заходу використовують релігію у своїх імперіалістичних цілях»⁷, спонукала радянське керівництво до симетричного в його уяві ставлення до церкви. Це особливо проявилось після Другої світової війни, коли церкву почали розглядати як потужний пропагандистський інструмент, придатний для іміджевої підтримки СРСР. Через це лідерів релігійних об'єднань почали залучати до міжнародної політики і дипломатії. Церковна дипломатія спочатку була апробована на Московській патріархії, яку в 1940-х рр. намагалися перетворити на конкурента Ватикану⁸. Керуючись принципом революційної доцільності, радянський уряд у той час уважав церкву тимчасовим союзником. Він очікував, що рано чи пізно потреба у дипломатичних послугах «церковників» відпаде, і від них можна буде раз і назавжди позбутися. Проте, як з'ясувалося, в умовах холодної війни потенціал

⁴ *Никольская Т.* История движения баптистов-инициативников // Альманах по истории русского баптизма. – Вып.3 / Сост. М.С.Каретникова. – Санкт-Петербург, 2004. – С.63–94.

⁵ *Ляхно О.* Церковна опозиція євангельських християн-баптистів в Україні (1940–1980-ті роки). – Полтава, 2009.

⁶ Про основні риси цієї політики див.: *Войналович В.А.* Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х рр.: політологічний дискурс. – К., 2005; *Стоцький Я.* Держава і релігії в західних областях України: конфесійні трансформації в контексті державної політики: 1944–1964. – К., 2008; *Froese P.* The Plot to Kill God. Findings from the Soviet Experiment in Secularization. – Berkeley; Los Angeles; London, 2008; *Никольская Т.* Русский протестантизм и государственная власть в 1905–1991 гг. – Санкт-Петербург, 2009.

⁷ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.56.

⁸ *Шкаровский М.В.* Русская православная церковь при Сталине и Хрущёве. – Москва, 1999. – С.284–331.

церкви в дипломатично-культурній сфері не був вичерпаний. Радше навпаки, було визнано за доцільне відкрити можливості для широкої міжнародної діяльності не лише РПЦ, але й інших офіційних церков Радянського Союзу, у тому числі Союзу євангельських християн-баптистів та його керівного органу – Всесоюзної ради євангельських християн-баптистів (ВРСХБ). Звичайно, така діяльність мала здійснюватися лише під наглядом і керівництвом відповідних органів державної влади. У 1960 р. голова Ради у справах релігійних культів О.О.Пузін зазначав:

«Питання, що стосуються міжнародних зв'язків релігійних організацій, займають велике місце в роботі Ради (у справах релігійних культів – *О.П.*) і багатьох республіканських і обласних уповноважених. І в подальшому цій справі ми зобов'язані приділити велику увагу [...] Міжнародна діяльність – це єдина сфера, де церква і служителі культів можуть принести користь радянській державі. Безумовно ця діяльність має для нас і негативні наслідки. Поїздки за кордон і приїзд в СРСР релігійних делегацій використовуються духовенством для активізації релігійної діяльності в СРСР і підвищення свого авторитету серед населення. Однак позитивні результати цієї діяльності для нас зараз важливіші»⁹.

До основних напрямів міжнародної діяльності, в яких присутність церкви визнавалася доцільною, відносили «боротьбу за мир», «викриття антирадянської пропаганди» у зарубіжних країнах, а також «роз'яснення міжнародній спільноті» становища церкви у СРСР і радянської політики щодо релігії. У цій діяльності церкви і релігійні організації Радянського Союзу повинні були діяти спільно, ігноруючи будь-які розбіжності догматичного характеру. До того ж, дрібніші конфесії, включаючи євангельських християн-баптистів, мали рухатися у фарватері Російської православної церкви.

Заохочення церков робити заяви проти «гонки озброєнь», брати участь у миротворчих організаціях і заходах мало свої великі переваги і навіть виглядало необхідним. Як писав В.Флетчер, оскільки «церква претендувала на те, щоб бути поза політикою, і багато хто у світі сприймав її саме такою, то її участь могла надати миротворчій кампанії аури легітимності, якої було б важко досягти іншим способом»¹⁰. Миротворчість була великою мірою співзвучною християнству, у тому числі протестантизму. Утім стратегії «боротьби за мир» розроблялися на основі комуністичної ідеології і мали на меті закріпити за СРСР репутацію «миротворця», а також підірвати авторитет країн НАТО, нав'язуючи їм імідж агресорів¹¹. Заходи та публічні заяви представників церкви з цих питань ретельно погоджувалися Радою у справах православної церкви, Радою у справах релігійних культів, іншими державними органами. Силами радянських властей була створена мережа міжнародних організацій і спілок, до роботи

⁹ ДАЧО. – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.57–58.

¹⁰ Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – P.30.

¹¹ Шахович М. Холодная война и идеологическая борьба на «религиозном фронте»: о некоторых моделях советской пропаганды // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого» // Государство. Религия. Церковь. – 2017. – №1 (35). – С.164–184.

яких долучалися ієрархи та служителі церков. На кінець 1950-х рр. представники релігійних організацій СРСР входили до складу Всесвітньої ради миру, Радянського комітету захисту миру, Радянського комітету захисту країн Азії й Африки, президії Союзу радянських товариств дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами, радянських товариств дружби і культурних зв'язків із різними країнами Європи та Азії¹². Крім того, було визнано за доцільне членство радянських церков у Християнській мирній конференції та Всесвітній раді церков, які намагалися перетворити на сферу радянського домінування.

Міжнародну релігійну організацію Християнська мирна конференція (ХМК) було засновано протестантським богословом Йозефом Громадкою у Празі 1958 р. Задумувалася вона як незалежний майданчик для дискусій, в якому могли брати участь християни різних конфесій – як Західної, так і Східної Європи¹³. Проте після вторгнення радянських військ до Чехословаччини 1968 р., Й.Громадка відійшов від керівництва ХМК і невдовзі помер. Після цього конференцію очолив митрополит РПЦ Никодим (Ротов), і вона повністю перейшла під контроль СРСР. У 1970–1980-х рр. діяльність конференції зводилася до міжнародних зустрічей церковних ієрархів різних конфесій і видання ними документів на підтримку радянських «мирних ініціатив». Про діяльність ХМК регулярно повідомляла радянська газета «Вісті з України» («News from Ukraine»), зорієнтована на зарубіжну аудиторію¹⁴.

Всесвітня рада церков (ВРЦ) була потужнішою організацією, ніж ХМК, але також заснованою на принципах добровільної асоціації. У зв'язку зі своєю специфічною місією пошуку «третього шляху» в епоху глобального протистояння і суперництва¹⁵ ВРЦ мала вплив на формування громадської думки західного християнського суспільства в період холодної війни. При цьому правила роботи ВРЦ передбачали, що інтереси кожного учасника мають бути враховані. Указана обставина відкривала можливості для радянських делегацій впливати на публічну позицію ВРЦ, на роботу її конференцій і комісій. Завдяки домінуванню протестантів, Всесвітня рада церков, була великою мірою налаштована на критику світу, у тому числі викриття його політичних гріхів¹⁶. Оскільки велика доля цієї критики спрямовувалася проти країн заходу, це також робило її потенційною союзницею СРСР.

Вступ Союзу євангельських християн-баптистів до Всесвітньої ради церков відбувся 1962 р., через рік після вступу туди Російської православної церкви. Цей факт, як і подальша діяльність, показували, що у цій організації баптисти перебували в ролі «молодшого партнера» РПЦ¹⁷.

¹² ДАЧО. – Ф.Р-623. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.55–56.

¹³ Bock P. Protestantism in Czechoslovakia and Poland, Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia. The Communist and Post-Communist Era / Ed. by S.P.Ramet. – Durham; London, 1992. – P.73–106.

¹⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.18. – Арк.21.

¹⁵ Кунтер К. Был ли третий путь? Всемирный совет церквей в период холодной войны // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого» // Государство. Религия. Церковь. – 2017. – №1 (35). – С.147–163.

¹⁶ Heblly H. Eastbound Ecuemenism: A Collection of Essays on the World Council of Churches and Eastern Europe. – Lanham, MD, 1986.

¹⁷ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – Москва,

У 1960-х рр. діяльність ВРЦ була доволі дружньою для радянської держави. Вона фінансувала соціальні проекти в Польщі, надавала великі гранти на підтримку «революційних рухів» у країнах Південної Африки, які СРСР розглядав як сферу своїх політичних інтересів, і навіть виділяла матеріальну допомогу для солдатів американської армії, котрі відмовлялися воювати у В'єтнамі¹⁸. ВРЦ уникала різкого засудження СРСР за вторгнення у Чехословаччину в серпні 1968 р., хоча навіть її доволі м'яка заява з цього приводу викликала ноту протесту з боку патріарха РПЦ Алексія¹⁹.

У 1970-х рр. Всесвітній раді церков було все важче ігнорувати агресивний характер зовнішньої політики СРСР, проте її інституційна природа не дозволяла її учасникам проявляти достатньо рішучості в цих питаннях. Про це свідчать, зокрема, дискусії, що розгорнулися навколо вторгнення Радянського Союзу в Афганістан у 1979 р. У травні 1980 р. представники ВРЄХБ Г.І.Комендант та О.Н.Стоян разом з іншими членами радянської делегації взяли участь у конференції ВРЦ у Мельбурні. У звіті про цю поїздку Г.І.Комендант повідомляв місцевому вповноваженому:

«Поряд зі всіма цими обговореннями представники Нідерландів підняли питання про Афганістан. Багато хто бажав обговорювати це питання, але представники Радянського Союзу відхилили обговорення цього питання з тієї причини, що немає представника з Афганістану і з присутніх ніхто достеменно не знає, якою є справжня ситуація там».

Будь-які спроби повернутися до обговорення радянського вторгнення в Афганістан представники радянської делегації блокували в доволі категоричній формі, заявляючи, що це питання є надто політичним і не має розглядатися на релігійних зібраннях. Звучали навіть ультимативні застереження щодо того, що представники СРСР «будуть думати», чи взагалі надалі брати участь у таких конференціях, якщо не буде припинена ця «огульна політична критика» зовнішньої політики СРСР. Зрештою радянська делегація домоглася того, що в підсумковому документі конференції тема Афганістану взагалі не згадувалася²⁰.

У лютому 1980 р. виконавчий комітет ВРЦ усе ж таки прийняв документ «Загроза світові», в якому публічно засудив вторгнення в Афганістан. У серпні того ж року на зустрічі центрального комітету ВРЦ радянська делегація наполягала на скасуванні цього документа, але марно. У складі цієї делегації був і служитель ВРЄХБ А.М.Бичков²¹.

Предметом особливої уваги й опіки ВРЦ були порушення релігійної свободи у різних країнах світу. Попри це, переслідування віруючих в СРСР не

1995. – С.425; *Popov A.* The Evangelical Christians-Baptists in the Soviet Union as a Hermeneutic Community: Examining the Identity of the All-Union Council of the ECB (AUCECB) through the Way the Bible was used in its Publications. – Prague, 2010. – P.203.

¹⁸ *Fletcher W.C.* Religion and Soviet Foreign Policy. – P.131–133.

¹⁹ *Ibid.* – P.138.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.153. – Арк.62–64.

²¹ Государственный архив Российской Федерации. – Ф.6991. – Оп.6. – Д.1977. – Л.20.

отримали від ВРЦ серйозної критики. Опозиційна Рада церков євангельських християн-баптистів не могла отримати підтримку ВРЦ, ні долучитися до роботи цієї організації, тому що ВРЄХБ за підтримки Ради у справах релігійних культур займала з цього приводу безкомпромісну позицію. У 1967 р. до ВРЦ надійшов лист від Ради церков, в якому повідомлялося про наявність в СРСР двохсот ув'язнених за релігійні переконання. Реакція Всесвітньої ради церков була доволі стриманою і по суті звелась до заяви, в якій зазначалось, що з цього приводу будуть проведені консультації з лідерами офіційної баптистської церкви у СРСР²².

Про те, що будь-яка активність ВРЄХБ у Всесвітній раді церков спрямовувалась на захист іміджу й політики СРСР, можна судити із численних звітів самих учасників церковних делегацій на адресу уповноважених у справах релігій. Зокрема, 26–30 березня 1979 р. відбулася поїздка групи радянських священнослужителів до Праги для участі у роботі комісії ВРЦ з питань євангелізації. Делікатність справи зумовлювалася тим, що в СРСР публічна євангелізація була заборонена, тоді як ВРЦ уважала її важливим напрямом місіонерської діяльності. Під час роботи комісії представникам радянської делегації доводилося робити доповіді про євангелізацію в СРСР. Зокрема митрополит РПЦ Антоній зробив доповідь англійською мовою на тему «Що означає християнське свідчення сьогодні у соціалістичній країні». Служитель ВРЄХБ Г.І.Комендант узяв участь в одній із робочих груп комісії під назвою «Євангелізація в секулярному суспільстві», про що детально описав у своєму звіті. Під час роботи цієї групи німецька делегація намагалася зробити наголос на відмінностях євангелізації в різних країнах, вочевидь, маючи на увазі ті обмеження, що існували в СРСР, але «учасники делегації з Радянського Союзу заперечили проти таких розмежувань і внесли пропозицію узагальнити методи євангелізації у всіх країнах»²³. Далі звіт повідомляє:

«Комендант Г.І. у своєму короткому виступі перед учасниками розказав про становище віруючих баптистів в нашій країні, про можливості віруючих, їхнє життя і особисте свідчення через своє життя і справи в навколишньому суспільстві. Посилаючись на доповідь митрополита Антонія “сучасне суспільство не перешкода тій силі, яку ми називаємо євангелізацією”, доповідач сказав, що ми впевнені у тому, що і в нашій країні свідчення або так звана євангелізація здійснюється і це видно з того, що наші церкви чисельністю зростають, нові душі вступають у ряди віруючих».

У підсумку автор звіту зазначив, що, на його думку, участь радянських делегацій у таких міжнародних релігійно-єкуменічних заходах є корисною, оскільки «особисте свідчення представників церков із Радянського Союзу дозволяє правильно інформувати присутніх про становище церкви в нашій країні» і це може «заспокоїти деяких категорично налаштованих осіб, які користуються не зовсім об'єктивною інформацією»²⁴.

²² Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – P.127.

²³ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.120. – Арк.21–23.

²⁴ Там само. – Арк.22.

Слід сказати, що в догматичному вимірі екуменізм Всесвітньої ради церков з його ідеями єднання різних християнських конфесій був мало сумісним з богослов'ям як Російської православної церкви, так і євангельських християн-баптистів. Здавалося, ВРЦ мала б бути близькою до баптистів, оскільки вона об'єднувала переважно протестантів, проте світовий протестантизм рухався в іншому богословському напрямі, ніж радянський. Хоча журнал ВРЄХБ «Братський вісник» неодноразово писав про те, що світовий екуменізм походить від спільного і шляхетного бажання всіх віруючих здійснювати світову християнську місію²⁵, але це видання було надто офіційним і не враховувало справжніх інтенцій баптистської спільноти в СРСР. Екуменічна ідея могла б корелювати з концепцією християнської єдності, яку розвивала ВРЄХБ у зв'язку з об'єднанням в один союз євангельських християн-баптистів, п'ятидесятників, менонітів та деяких інших конфесій, якби тільки це об'єднання не було вимушеним і не проводилося під тиском радянських властей задля уніфікації роздіреного протестантського середовища²⁶. Важливим було те, що світовий екуменічний рух прагнув бути відкритим до всіх, приймати різні способи релігійного самовираження, а це не було прийнятним для консервативного радянського баптизму, який все більше і більше закривався в собі через відсутність можливостей розвивати богослов'я у його розмаїтті. Екуменічні ідеї майже не вплинули на доктрини євангельських християн-баптистів, про що свідчить їх вихід з ВРЦ на початку 1990-х рр. Участь їх у Всесвітній раді церков була винятково утилітарною і здійснювалася з метою самозбереження з урахуванням політичних умов радянського часу.

Співробітництво із закордонними партнерами поглиблювало внутрішню суперечливість життя радянських віруючих, оскільки в ньому потрібно було постійно приховувати правду і прикрашати дійсність. Творення образу «країни релігійної свободи» було частиною радянської пропаганди і віртуального світу, який ця пропаганда конструювала. Лідери євангельських християн-баптистів також брали участь у конструюванні цього видуманого світу. Характерне внутрішнє протиріччя проявилось у зв'язку з тим, що для ефективної роботи на міжнародній арені лідери радянських церков повинні були представляти великі релігійні спільноти, тоді як на практиці власті намагалися добитися кількісного зменшення цих спільнот. Через це радянська держава виявилася зацікавленою як у потужності, так і в згасанні церкви, чого, звісно ж, одночасно досягти було неможливо. Своєрідний вихід було знайдено в тому, що для інформування закордонних партнерів, які цікавилися статистикою віруючих та церков в СРСР, використовувалися завищені цифри. Коли Російська православна церква подавала заяву на вступ до Всесвітньої ради церков у 1961 р., вона заявляла про існування в СРСР 22 тис. своїх парафій, у той час

²⁵ Что должны знать об экуменическом движении и Всемирном совете церквей // Братский вестник. – 1965. – №2. – С.17–24; Идея экуменизма – высокая идея в христианстве двадцатого века // Там же. – 1969. – №3. – С.13–15.

²⁶ Про історію поєднання п'ятидесятників з євангельськими християнами-баптистами в один союз див.: *Никольская Т.К.* Августовское соглашение и позиции пятидесятников в 40–50-е годы XX в. // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2010. – №4. – С.124–133.

як світські радянські джерела повідомляли, що таких парафій лише 11,5 тис.²⁷ Стосовно баптизму спостерігалось те саме: статистика, яку використовували для офіційних міжнародних документів (5400 громад і 540 тис. віруючих), перевищувала майже вдвічі дані, якими послуговувалася Рада у справах релігійних культів²⁸.

Хоча радянська політика підтримки релігійної дипломатії й була утилітарною щодо релігійних організацій, вона заклала фундамент для їхнього відродження після сталінських репресій та хрущовської атеїстичної кампанії. Завдяки цій політиці Союз СХБ поновив членство у Всесвітньому союзі баптистів та Європейській баптистській Федерації, перерване в 1930-ті роки²⁹. Було налагоджено також співробітництво з іншими протестантськими міжнародними організаціями, у тому числі споріднених деномінацій – євангельських християн, п'ятидесятників, менонітів. Контакти із зарубіжними одновірцями стали регулярними, і баптистське братство знову стало частинкою глобального євангельського руху. Міжнародні зв'язки допомагали радянським баптистам координувати свої зусилля зі світовим баптизмом, бути в курсі ключових тенденцій розвитку глобальної протестантської спільноти³⁰. Незважаючи на те, що багато з поширених у світі видів релігійної діяльності в себе вони запровадити не могли, але їм потрібно було ефективно комунікувати, мати свій власний наратив, який пояснював би особливості їхнього становища, стратегії та успіхи, позицію стосовно основних політичних і міжнародних подій. Для цього був необхідним хоча б елементарний рівень власного богослов'я, освіченості, культурної самосвідомості. Радянські власті змушені були дозволити все це «сектантам» саме в інтересах успішності міжнародної політики і дипломатії. Завдяки цьому баптисти розвивали свою колективну ідентичність, зміцнювали власну традицію, хоча водночас були змушені засвідчувати свою лояльність до радянської держави.

Зарубіжні контакти служителів були постійним і доволі ефективним джерелом інформації для радянських властей про становище і настрої світової релігійної спільноти. Звіти та аналітичні матеріали, які готувалися служителями церкви за матеріалами зарубіжних поїздок, регулярно направлялися уповноваженим Ради у справах релігійних культів (з 1965 р. – Ради у справах релігій). Автори цих звітів здебільшого не приховували претензій, які виникали у зарубіжного співтовариства стосовно політики СРСР, зокрема й у сфері релігії. Таким чином вони підкреслювали і свою власну роль як захисників і апологетів «соціалістичної батьківщини» на міжнародному рівні, аргументували необхідність продовження та розширення міжнародної діяльності церкви. Часто такі звіти, написані начебто безпристрасною, формалізованою мовою, в деталях описували свободи і вигоди становища церков за кордоном.

²⁷ Fletcher W.C. Religion and Soviet Foreign Policy. – London, 1970. – P.127.

²⁸ Синищкін А. О динамике роста братства ЕХБ с 1945 по 1959 год [Електронний ресурс] <http://rusbaptist.stunda.org/dop/statist.htm>

²⁹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.421–458.

³⁰ История евангельских христиан-баптистов в СССР. – Москва, 1989. – С.255–268.

У звіті про участь делегації ВРЄХБ³¹ у роботі XII Всесвітнього конгресу баптистів в Токіо (12–18 липня 1970 р.), зокрема, зазначалося, що в Японії, як і в СРСР, визнається принцип «свободи релігії» і, згідно з місцевим законодавством, жодна церква не може отримати привілеїв від держави. Баптистів в Японії порівняно небагато – із понад 100 млн населення їх лише 26 965 осіб (392 церкви), але вони мають у своєму розпорядженні «2 університети, 2 коледжі, 6 вищих шкіл, 3 семінарії й одну лікарню. В баптистському шпиталі в Кіото лікуються щорічно 20 000 пацієнтів, при шпиталі функціонує школа медсестер»³². Далі вказувалося, що баптисти Японії ведуть активну місіонерську роботу серед студентів і навіть мають власний студентський центр, біля якого «у п'яти хвилинах ходу» є 4 університети з 12 тис. студентів та декілька середніх шкіл³³. В умовах відсутності у євангельських християн-баптистів СРСР права мати не лише власні лікарні та університети, а й взагалі займатися будь-якою організованою доброчинністю чи місіонерством, подібні інформаційні довідки, направлені на адресу державних посадовців, виглядали як приховане дорікання.

Поряд із релігійними подіями учасники делегацій повідомляли також те, що їм вдалося дізнатися про політичні події та настрої за кордоном. Деякі з повідомлень мали характер оперативних донесень. Приміром, лаконічний звіт пресвітера ВРЄХБ В.С.Глуховського³⁴ про поїздку до одновірців Польщі у серпні 1980 р., між іншим відзначав, що польські віруючі схвильовані політичними виступами деяких політичних рухів, які розповсюджуються в їхній країні (у той час відбувалися виступи профспілки «Солідарність»)³⁵.

За звітами ВРЄХБ, на початку 1960-х рр. її представники відвідали 24 країни³⁶, згодом географія розширювалась. У 1970-х рр. закордонні поїздки стали цілком рутинною справою і планувалися заздалегідь. Формувалися графіки поїздок, які погоджувалися місцевими вповноваженими та іншими державними органами³⁷. Склалася група перевірених, надійних з точки зору радянських властей, служителів, котрі їздили за кордон, а також регулярно приймали зарубіжних гостей. Це була своерідна еліта, якій доручалася місія релігійної дипломатії³⁸. Вони володіли відповідними компетенціями, іноді також іноземними мовами (хоча здебільшого для них забезпечували

³¹ До делегації входили голова І.Г.Іванов, старший пресвітер по Україні М.М.Мельников, член президії ВРЄХБ О.М.Бичков, пресвітер московської церкви ХБ М.Я.Жидков, заступник завідувача Міжнародного відділу ВРЄХБ І.М.Орлов і секретар Міжнародного відділу ВРЄХБ К.В.Пилипюк, яка брала участь у засіданнях жіночого відділу Всесвітнього союзу баптистів.

³² ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.188. – Арк.4–5.

³³ Там само. – Арк.11.

³⁴ В.С.Глуховський був представником п'ятидесятників у ВРЄХБ і під час поїздки відвідував п'ятидесятницькі церкви Польщі.

³⁵ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.153. – Арк.201–202.

³⁶ Братское послание ко всем евангельским христианам-баптистам, христианам евангельской веры и менонитам делегатов съезда ЕХБ 1963 г. // История евангельского движения в Евразии: Материалы и документы. 4.0. CD-ROM, ЕААА, 2005.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.120. – Арк.1.

³⁸ Пивоваров Н. Кого приглашали в СССР и кого отправляли за границу по религиозной линии (1943–1985 гг.) // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого». – С.185–215.

перекладачів). Деяким із них було дозволено здобувати за кордоном богословську освіту. Спочатку поїздки дозволялися лише членам та працівникам канцелярії ВРЄХБ, але згодом прошарок залучених до релігійної дипломатії збільшувався за рахунок місцевих пресвітерів.

У 1960-х рр. помітним явищем стали візити делегацій зарубіжних релігійних організацій і віруючих до СРСР. Вони сформувалися як одна з форм культурних зв'язків. Про обсяги таких контактів свідчить той факт, що у 1963 р. кількість іноземців, які відвідували ВРЄХБ протягом року, досягла 800 осіб³⁹, а у 1968 р. канцелярію ВРЄХБ у Москві відвідало 1167 іноземців зі 41 країни⁴⁰. Доволі часто іноземці відвідували офіс ВРЄХБ в УРСР та українські помісні церкви. Такі візити були викликом для місцевих властей, оскільки від іноземців було важко приховати контраст, що існував у становищі релігійних організацій в СРСР та за кордоном. Учасники офіційних делегацій, котрі приїжджали до СРСР по лінії церкви, перебували під пильною увагою як державних контролюючих органів, так і місцевих одновірців, які звітували перед місцевими уповноваженими. Гостям пропонували екскурсії виставок народного господарства, музеї, показували метро, історичні місця столиці та інших міст⁴¹. Разом з тим спроби іноземних гостей відвідати ті місця, які не були заплановані програмою, обмежувалися, хоча повністю запобігти їм було неможливо. Часто гості шукали зустрічі з родичами чи одновірцями, прагнули побувати в церквах, відвідати богослужіння. Іноземці проявляли уважність і ставили багато запитань, які в тих умовах мали б звучати як незручні і навіть провокативні. Зокрема вони звертали увагу на відвідуваність богослужінь, на стан церков, їх цікавило, скільки віруючих в СРСР, скільки серед них активної молоді та які можливості існують для релігійного виховання дітей.

Звіти баптистських служителів, що збереглися в архівах, показують, як начебто звичайні, побутові візити іноземців перетворювалися на події політичної ваги. Декілька епізодів відображають характерну атмосферу, що панувала під час таких зустрічей. Ось як описується в протоколі відвідування канцелярії старшого пресвітера ЄХБ по Україні групою лютеран із Данії (12 листопада 1975 р.):

«Група студентів-теологів з Данії у кількості 16 осіб, на чолі з професором – пастором Арне Бюгге, у супроводі перекладачки з інтуристу прибули до канцелярії старшого пресвітера ВРЄХБ по вул. Леніна 53-А [...] Приймав гостей заступник старшого пресвітера ВРЄХБ по Україні Гнида І.С., який розповів гостям про життя та діяльність євангельського братства на Україні. Особливу увагу він акцентував на тих позитивних моментах, які існують в практичному житті євангельсько-баптистського братства на Україні, як-то: реєстрація громад, будівництво нових молитовних будинків, хрещення новонавернених. Гості з великою увагою вислухали це повідомлення, багато хто конспектував. Цікавилися статистичними даними... Бюгге спитав: “Що по-

³⁹ Братское послание ... делегатов съезда 1963 г.

⁴⁰ Мицкевич А.И. История евангельских христиан-баптистов. – Москва, 2007. – С.415.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.89. – Арк.42.

служило поділенням в євангельсько-баптистському братстві?”. Гнида І.С.: “Був час, коли в нашому братстві був виданий так званий ‘Інструктивний лист’ і ‘Положення’, згідно з якими були деякі обмеження для хрещень. Але, слід сказати, що за тих документів в нашому братстві відбувалося багато хрещень. Тепер в братстві виданий статут ЄХБ і віровчення ЄХБ, таким чином догматичних причин для поділення немає, але ще залишаються минулі неприязні”⁴².

Коли пастор баптистської громади міста Дюссельдорфа Хорст Борковський відвідав Київ у січні 1974 р., він ставив такі запитання, які видавали його ознайомленість з дисидентською літературою ініціативників. У звіті київського пресвітера, який приймав Х.Борковського, зазначалося:

«Борковський спитав, чи можуть вчитися в школі вільно ті учні, які не вступають до молодіжних організацій (мається на увазі комсомол, піонерія – *О.П.*), чи турбують їх [через це]. Йому роз’яснили, що учні повністю вільні в цьому питанні, і що ніхто їх не турбує, а якщо б їх хтось і потурбував, то у цьому випадку уповноважений спостерігає за подібними моментами, дає роз’яснення і допомогу. Борковський спитав, чи можуть учні, які є членами молодіжних організацій, відвідувати зібрання, чи можуть вони бути членами церкви. Йому було роз’яснено, що діти є діти, вони вільно можуть відвідувати, якщо хочуть, церкву, але членами у нас можуть бути лише після вісімнадцяти років»⁴³.

Іноземці регулярно цікавилися тим, чи є достатньо Біблій у громадах, чи можна вільно купити Біблію в магазині, чи є у братства євангельських християн-баптистів своє видавництво. Були випадки, коли про Біблії, які їм показували, вони висловлювалися як про дорогі й незручні для користування, пропонували прислати зручні, кишенькового формату, іноді дарували місцевим віруючим свої особисті примірники⁴⁴. Під час перебування в Києві у вересні 1962 р. генеральний секретар Всесвітнього союзу баптистів Джозеф Норденхауг (США) висловив жаль з приводу того, що віруючі в СРСР мають надто мало Біблій і загалом духовної літератури. Він сказав, що ВСБ міг би прислати їм таку літературу, але «поки що на це немає можливості»⁴⁵. Окремі іноземці зі своєї приватної ініціативи намагалися провезти Біблії, але їх зазвичай відбирали на митниці. У жовтні 1962 р. такий випадок був з американцем Кренфордом (із міста Нешвіль, штат Теннесі)⁴⁶.

Іноземцям таки вдавалося провезти релігійну літературу. Пресвітер одеської громади Н.В.Кузьменко в 1960 р. звітував, що до його церкви прибула група іноземців з 15 осіб. Вони відвідали богослужіння і після цього під час виходу з молитовного будинку почали роздавати «різну літературу відвідувачам», яку пресвітер дав вказівку членам громади зараз же зібрати. З’ясувалося, що

⁴² Там само. – Оп.7. – Спр.17. – Арк.279. Тут коротко згадано історію розколу євангельських християн-баптистів у 1960-х рр. і причини появи руху ініціативників.

⁴³ Там само. – Оп.5. – Спр.384. – Арк.2.

⁴⁴ Там само. – Оп.2. – Спр.452. – Арк.12–13.

⁴⁵ Там само. – Спр.387. – Арк.23.

⁴⁶ Там само. – Арк.41.

ця література складалася з Євангелій окремих євангелістів – Матвія, Марка, Луки та Івана в кількості 29 примірників, брошур і англomовних буклетів. Усе це пресвітер передав місцевому уповноваженому⁴⁷. Схожий випадок був того ж року у Харкові, де «туристи з США» відвідали молитовний будинок ЄХБ і «покинули там 3 біблії та 1 євангеліє на російській мові». Уповноважений К.Ф.Полонник зазначав з цього приводу:

«Керівників релігійних об'єднань зобов'язано поставити справу таким чином, щоб віруючі не виявляли інтересу до іноземних відвідувачів молитовного будинку, не ганялися за подарунками і щоб усі подарунки потрапляли до керівництва громад, а від них – до уповноважених Ради у справах релігійних культів»⁴⁸.

Міжнародні євангельські організації, з якими переважно контактували баптисти, розглядали СРСР як потенційно сприятливе поле для своєї релігійної та місіонерської діяльності. Звертає на себе увагу історія візиту американського місіонера Даниїла Пейсті до УРСР у січні 1963 р.⁴⁹ Він зустрівся зі старшим пресвітером по Україні О.Л.Андреевим і наполегливо намагався дізнатися, чи вдається віруючим на території СРСР слухати Транссвітове радіо, радіостанція якого знаходилася в м. Монте-Карло (Монако). О.Л.Андреев та його заступник М.М.Мельников запевнили гостя, що в СРСР добре чути це радіо. У ході зустрічі Д.Пейсті зажадав відвідати когось з віруючих, щоб послухати передачу «Слово життя», яку на цьому радіо російською мовою вів його брат Ярл⁵⁰. Щоб не засмучувати гостя і не викликати в нього зайвих запитань, передачу прослухали на квартирі у М.М.Мельникова, причому задля такої події зібралася група пресвітерів із дружинами⁵¹. Наступного дня, коли Д.Пейсті відвідав київську громаду ЄХБ, він узяв участь у Вечері Господній (священнодійство причастя в баптизмі). Після служіння до нього підходили люди і дякували за проповіді його брата⁵².

Випадок із візитом Д.Пейсті викликав неабияку стурбованість в уповноваженого Ради у справах релігійних культів по Україні К.Ф.Полонника, котрий звернувся до відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ зі спеціальним запитом про заглушення на території республіки радіостанцій Монте-Карло, що передають християнські радіопередачі. К.Ф.Полонник писав:

«Чутність монтекарлівських баптистських радіопередач прекрасна. Це підтвердило спеціальне прослуховування, на якому був присутній і американський гість. Будь-які радіоперешкоди були повністю відсутні. У світлі викладеного вище стає зрозумілим, звідки у наших сектантів у 1962 р. у значній

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.5. – Спр.308. – Арк.2.

⁴⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5116. – Арк.182–183.

⁴⁹ В архівах збереглися детальні звіти про старшого пресвітера ВРЄХБ по Україні О.Л.Андреева та його заступника М.М.Мельникова.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.412. – Арк.1–4.

⁵¹ Там само. – Арк.7.

⁵² Там само. – Арк.8.

кількості з'явилися магнітофонні записи проповідей, хороших і сольних музично-вокальних виступів: вони взяті з закордонних радіопередач. Протягом 1962 р. на Україні було вилучено декілька десятків магнітофонних бабін з записами релігійних проповідей і піснеспівів. Усім зареєстрованим громадам ЄХБ і АСД ми заборонили користуватися в молитовних будинках магнітофонами. Але цього недостатньо. З метою забезпечення більшої ефективності нашої атеїстичної роботи серед віруючих сектантів необхідно зробити технічно неможливим слухання і запис іноземних передач на релігійну тематику»⁵³.

Утім, як з'ясувалося, цю справу було не так легко владнати. На свій запит К.Ф.Полонник отримав відповідь від завідувача сектором відділу науки і культури ЦК КПУ, в якій зазначалося:

«Про існування радіостанцій в Монте-Карло, які ведуть релігійні передачі, давно відомо. В спеціальному переліку вони проходять в розділі радіостанцій, що не підлягають заглушенню. По цьому питанню проведені консультації з працівниками ідеологічного відділу ЦК КПКР. Зав. сектором радіо і телебачення тов. Яковлев О.М. не радить в даний час організувати на Україні забивку релігійних передач з Монте-Карло»⁵⁴.

Як показує цей випадок, попри системність політики державного атеїзму, досягти повної ізоляції віруючих було неможливо. Навпаки, міжнародні контакти прямо чи непрямо вели до того, що встановлені обмеження поступово нівелювалися. Характерним у цьому відношенні було те, що через іноземних гостей виявилось практично неможливим заборонити проповіді незареєстрованих служителів. Хоча існувала відповідна інструкція Ради у справах релігійних культів, це суперечило практиці і доктрині євангельських церков, і викликало несприйняття у гостей з-за кордону. Тому для них були змушені робити виняток. У 1970-х рр. закордонним гостям уже дозволялося повноцінно проповідувати в церквах, виступати з привітаннями і «словом» (тобто роз'ясненням віршів Біблії)⁵⁵. З архівних документів відомо, приміром, що Х.Борковський 13 січня 1974 р. проповідував у центральній церкві євангельських християн-баптистів Києва. Причому автор доповідної записки, який описував цей візит, відзначав, що проповідь була заснована на тексті Біблії, мала місіонерський характер і справила сильне враження на слухачів. Хоча теми проповідей ретельно записувалися і вміщувалися у звітність, було досягнуто розуміння, що обмежувати участь гостей у богослужіннях недоцільно.

Звичайно, при цьому слідкували за загальним рівнем лояльності зарубіжних проповідників до радянської влади. Символічним у цьому відношенні був візит американського баптистського проповідника Біллі Грема в 1982 р. в Москву. На запрошення московського патріарха Пімена він узяв участь у міжнародній конференції «Релігійні діячі за спасіння священного дару життя від

⁵³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.24. – Спр.5778. – Арк.3.

⁵⁴ Там само. – Арк.2.

⁵⁵ ЦДАВО України. – Оп.7. – Спр.117. – Арк.85, 88.

ядерної катастрофи». Дипломатичність Б.Грема, котрий повністю віддав перевагу офіційним контактам з політиками та ієрархами і відмовився зустрічатися з дисидентами та представниками релігійного підпілля, призвела до того, що через два роки йому дозволили здійснити ще одну поїздку до СРСР, тепер уже з винятково проповідницькою метою⁵⁶.

Іноземці не розуміли тих обмежень, що існували в Радянському Союзі щодо жіночих богослужбових зібрань, які, згідно з радянським законодавством, заборонялися. Проповідники і пастори приїжджали з дружинами, котрі були активістками жіночого релігійного руху у своїх країнах. Такі жінки прагнули зустрітися з собі подібними жінками-служительками у СРСР. Щоб забезпечити щось подібне до жіночих зібрань, було вирішено організувати для них зустрічі з дружинами пресвітерів, залучених до міжнародної діяльності. Це фактично привело до того, що служителі та їхні дружини, які займалися прийомом і підтримкою зв'язків із зарубіжними делегаціями, перетворювалися на елітарний прошарок, спосіб життя якого певним чином відрізнявся від способу життя пересічних віруючих. Вони мали демонструвати інші, більш вільні моделі поведінки, бути більш впевненими у собі і стати своєрідною вітриною релігійної свободи соціалістичного суспільства. Сама собою поява такої групи віруючих була прогресивним явищем, оскільки те, що було дозволено їм, рано чи пізно мусило стати доступним і для інших.

Як можна судити зі звітів пресвітерів, представники зарубіжних делегацій здебільшого намагалися проявляти тактовність, делікатність, дипломатичність у стосунках з місцевими віруючими і служителями. Під час бесід вони часто підкреслювали позитивні сторони радянської дійсності, розмірковували про духовність і обходили гострі, політичні теми. У них зазвичай намагалися вивідати їхню позицію щодо актуальних політичних питань, подій холодної війни і радянських мирних ініціатив. У таких випадках вони мали схильність говорити, що мир є важливим з погляду Божих заповідей, що вони моляться за мир у всьому світі, і що Бог заповідав всім жити в мирі. Іноземці також відзначали глибоку духовність радянських віруючих, підкреслювали її переваги. Зокрема американські темношкірі пастори, які відвідали Київ у 1962 р., були вражені глибоко теплим прийомом їх, відзначаючи «вогонь і щирість у служінні Господу місцевих віруючих»⁵⁷.

Формуючи лояльність міжнародної релігійної спільноти до СРСР, служителі ВРЄХБ діяли в інтересах радянської держави. Така діяльність сприяла виживанню конфесії євангельських віруючих усередині країни. Практики взаємодії з міжнародними організаціями, необхідність балансувати між вимогами властей і закордонних партнерів допомагали їм здобути політичний досвід та авторитет. Крім того, з часом вони вочевидь все менше і менше відчували на собі обмеження, які накладав державний атеїзм. Їхнє життя і становище змінювалося на краще, а тих, кого у той час зачіпали репресії, вони поступово звикали вважати незначною меншістю, правами якої доводилося нехтувати заради інтересів більшості.

⁵⁶ Попов В. Патриарх евангелизма в «империи зла» // Независимая газета. – 2015. – 18.11 [Електронний ресурс] http://www.ng.ru/ng_religii/2015-11-18/6_patriarh.html

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.2. – Спр.387. – Арк.13.

Утім ця меншість також доволі швидко досягнула переваги закордонних контактів і всіляко намагалась розгорнути незалежну міжнародну діяльність. Рада церков євангельських християн-баптистів, а також близькі до неї підпільні організації, як-от жіноча правозахисна організація Рада родичів в'язнів, видавництво «Християнин» почали розглядати міжнародну сферу як поле своєї активності. Вони направляли значні зусилля на інформування зарубіжної громадськості про утиски та репресії віруючих в СРСР. Послання і петиції Ради церков часто адресувалися одночасно радянським органам влади та Всесвітньому союзу баптистів, зарубіжним правозахисним організаціям.

Слід зазначити, що свідчення про переслідування віруючих в СРСР почали викликати у західному світі серйозний резонанс лише з кінця 1960-х рр. Майже десять років минуло з того часу, коли англіканський священник Майкл Бурдо отримав записку від двох почаївських черниць із проханням врятувати їхню святиню⁵⁸, до заснування ним Оксфордського центру дослідження релігії і комунізму, більше відомого як Кестонський коледж. Найбільшу активність ця організація розгорнула саме у 1970-х рр.

Дві знакові події вплинули на громадську думку західного світу, що стосувалася питання захисту прав і свобод віруючих в Радянському Союзі. Ці події так чи інакше були пов'язані із загальнорадянським дисидентським рухом, у якому баптисти-ініціативники були лише частиною. За свідченням Л.Алексеевої, поворотним епізодом для всього радянського дисидентства стала публікація роману О.І.Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ» у 1973 р. в Парижі. Сила художнього слова, переконливість свідчень, описаних в романі, мала вражаючий ефект на світову громадськість. Після публікації роману стало неможливим заперечувати сам факт репресій в СРСР. Легітимність комуністичної системи була підважена завдяки публікації цієї книги, а західний світ отримав серйозні аргументи в дискусії про переваги свого політичного устрою і способу життя над радянським.

Другою подією міжнародної політичної ваги стало підписання у серпні 1975 р. Гельсінської заключної угоди. Радянський уряд мав підстави вважати цю угоду своєю дипломатичною перемогою, тому що вона остаточно закріпила кордони післявоєнної Європи, включаючи його власні кордони, значно розширені в результаті війни. Зобов'язання поважати права людини і базові свободи, у тому числі, свободу релігії, сприймалися ним як символічна поступка заходу, яка ні до чого серйозного не зобов'язувала. А проте, саме ця стаття угоди стала поштовхом для нового етапу активізації дисидентського руху в СРСР⁵⁹. Завдяки цим подіям дисидентство, у тому числі й релігійне, отримало нове дихання. Спираючись на текст гельсінських угод, який був офіційно оприлюднений у радянських засобах масової інформації, дисиденти виробили нову програму дій із захисту прав і свобод людини в СРСР. Вони розраховували не лише на те, що Радянський Союз матиме певні обов'язки дотримуватися угод, але й на підтримку заходу у примушуванні його до цього. Завдяки цим угодам

⁵⁸ Про історію заснування центру див.: *Bourdeaux M. Risen Indeed. Lessons in Faith from the USSR.* – London; New York, 1983. – P.8–10.

⁵⁹ *Алексеева Л.* История инакомыслия в СССР: Новейший период. – Москва, 2012. – С.269–296.

дисиденти почали розглядати західний світ як союзника у боротьбі за права людини в СРСР. Зрештою, в умовах холодної війни західний, «капіталістичний» світ уявлявся єдиною силою, здатною протистояти радянському режиму.

Після підписання Гельсинської угоди дисидентів продовжували піддавати репресіям, а реакція західних кіл була стриманою і нерішучою. Проте поступово ситуація поверталася на їхню користь. Інформація про репресії в СРСР, зокрема про порушення прав віруючих, потрапляла за кордон, де набувала розголосу. Попри «залізну завісу» радянським властям не вдалося цьому запобігти. Свідчення про віруючих, які зазнали гонінь, перекладалися англійською та іншими мовами і друкувалися тиражами у сотні тисяч. На основі підпільно виданої релігійної літератури зарубіжні засоби масової інформації робили репортажі про стан церкви в СРСР. Дослідницькі центри, що вивчали проблеми релігії і комунізму, існували в Італії, Франції, США, Великобританії, Швейцарії, Німеччині та Нідерландах⁶⁰. Вони видавали наукові збірки та численну літературу. Кестонський коледж й особисто Майкл Бурдо опублікували десятки книг і сотні статей про становище віруючих в СРСР, у тому числі окремо присвячених баптистам⁶¹.

Велику увагу привернула до себе історія баптиста Івана Моїсеєва, молодого хлопця з молдавського села, який загинув під час служби в радянській армії. Точні обставини його смерті невідомі, але були засвідчені його скарги на жорстоке поводження офіцерів, які змушували його відмовитися від віри, а також виявлені численні травми на його тілі після смерті. Все це дало підстави родичам уважати, що І.Моїсеєва закатували саме за його віру⁶². Батьки повідомили про його смерть Раді церков і Раді родичів в'язнів, після чого інформація про нього облетіла весь світ. Радянська пропаганда стверджувала, що І.Моїсеєв утонув, купаючись під час шторму, і підозри в його насильницькій смерті є «наклепницькими вигадками», але для світової євангельської спільноти він став мучеником за віру. Його історія надихала своєю простотою, життєвістю, наочним прикладом духовного подвигу. Книга про нього англійською мовою, видана у США 1974 р., перевидавалася декілька разів, досягнувши півмільйонного накладу⁶³.

У другій половині 1970-х рр. західні правозахисні організації все частіше порушували питання прав і свобод в СРСР, лідери дисидентів набували популярності, а спроби радянської влади ув'язнити їх чи відправити в табори робили їх мучениками в очах світової громадськості. Велику роль в активізації зарубіжної підтримки для підпільного крила баптистів відіграв секретар Ради церков Георгій Вінс. Його британське походження робило його своєрідним

⁶⁰ *Zavatski V.* Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.462–465.

⁶¹ Див.: *Bourdeaux M.* Faith on Trail in Russia. – London. – 1971; *Idem.* Religious Ferment in Russia: Pritestant Opposition to the Soveit Religious Policy. – London, 1968. Окремий аналіз публікацій Кестонського коледжу можна знайти у статті: *Френч Э.* Майкл Бурдо и Центр по изучению религии и коммунизма в контексту защиты религиозной свободы (1959–1975) // Церкви в холодной войне: специфика коммуникаций и восприятие «другого». – С.216–243.

⁶² Подражайте вере их: 1061–2000. – Москва, 2001. – С.340–341.

⁶³ *Grant M.* Vanya: A True Story of Ivan Moiseyev, persecuted for his Faith. – Lake Mary, 1974. – 232 p.

символом боротьби «вільного» західного світу проти «комуністичного мороку». Мітинги протесту проти його ув'язнення, яке мало місце у 1974 р., відбулися в різних країнах західного світу. У 1979 р. він був звільнений і висланий до США (разом із деякими іншими учасниками дисидентського руху, які втім не мали стосунку до баптизму). Пізніше інші члени родини Г.Вінса також покинули СРСР. Вінси намагалися використати можливості, які відкрила їм вимушена еміграція, для того, щоб привернути увагу світу до порушення прав віруючих в СРСР. У 1980 р., під час Всесвітнього конгресу баптистів у Торонто, Г.Вінс організував виставку, присвячену переслідуванням віруючих в СРСР. Він багато писав і говорив про репресії баптистів-дисидентів, беручи участь у різноманітних конференціях і навіть під час зустрічі з президентом США Р.Рейганом у 1982 р.⁶⁴ Мати Георгія Лідія Вінс, очільниця Ради родичів в'язнів, співробітничала зі світовою організацією «Міжнародна амністія». На початку 1980-х рр. на територію Радянського Союзу контрабандним шляхом пересилалися плівки з записами промов Лідії Вінс, в яких вона привертала увагу до порушення прав віруючих-баптистів в СРСР⁶⁵. Президент Всесвітнього союзу євангельських християн І.М.Сергей під час відвідин УРСР (1985 р.) розповідав, що донька Г.П.Вінса Наталія, яка «має приємний ніжний голос, привабливу зовнішність», говорить про становище віруючих у СРСР в американських студентських аудиторіях, і її промови навіть популярніші за проповіді її батька⁶⁶.

Звичайно, негативний образ СРСР як «безбожної держави» міг бути використаний опонентами, що не могло не турбувати радянські власті. Політичні доктрини США, основного суперника СРСР, ще з раннього періоду «холодної війни» тлумачили радянську комуністичну ідеологію разом з її атеїстичними інтенціями як сурогат державної релігії. Це спонукало американських політиків до проголошення «хрестового походу проти комунізму», який вони намагалися здійснити, спираючись на громадську думку свого населення та його релігійні традиції⁶⁷. Хоча мобілізувати весь західний світ на «священну війну» проти радянського режиму так і не вдалося, але вплив американських євангеліків на зовнішню політику США суттєво виріс⁶⁸, як і їхня увага до долі віруючих у СРСР.

Активізація західної релігійної громадськості так само, як і внутрішні бродіння підважували легітимність комуністичної ідеології й засновано на ній радянського суспільно-політичного устрою. Зарубіжні контакти відкривали можливості для баптистів-ініціативників тиснути на радянську

⁶⁴ Г.Вінс зустрічався також і з президентом США Дж.Картером незадовго після того, як покинув СРСР у 1979 р. (докл. див.: *Попов В.* Дело и судьба баптиста Георгия Винса // Независимая газета. – 2008. – 17.09 [Електронний ресурс] http://www.ng.ru/ng_religii/2008-09-17/8_vins.html).

⁶⁵ *Каушанский П.Л.* С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма. – Одесса, 1988. – С.74, 81.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.327. – Арк.110.

⁶⁷ *Herzog J.P.* From Sermon to Strategy: Religious Influence on the Formation and Implementation of US Foreign Policy in the Early Cold War // Religion and Cold War: A Global Perspective / Ed. by Ph.Muehlenbeck. – Nashville, 2012. – P.44–64. Див. також: Religion and the Cold War: Cold War history series. – P.1–22.

⁶⁸ Докл. див.: *Lindsay D.M.* Faith in the Halls of Power: How Evangelicals Joined the American Elite. – New York, 2007.

владу. У 1970–1980-х рр. вони не раз удавалися до погроз на адресу місцевих функціонерів, заявляючи, що інформація про репресії буде передана за кордон. До того ж емігрантські настрої, які спочатку були поширені лише серед п'ятидесятників, почали розповсюджуватися і серед баптистів. Активізувався контрабандний ввіз на територію СРСР релігійної літератури та друкарського обладнання. За свідченням В.Заватського, кількість підпільно завезених у Радянський Союз Біблій і Нових Заповітів до кінця 1970-х рр. обчислювалася щонайменше 3 млн примірників⁶⁹. Збільшився приплив критично налаштованих туристів, котрі прискіпливо шукали свідчення про порушення свободи совісті у СРСР. Характерний опис такого випадку зустрічаємо у звіті місцевого уповноваженого у справах релігій:

«У вересні 1976 року в Чернівцях були авто туристи з Канади В.Давидюк з дружиною і родичами. Під час свого перебування він розповсюджував наклепницькі вигадки стосовно начебто здійснюваної в СРСР “русифікації”, відсутності свободи совісті та демократії, всіляко вихваляв американський спосіб життя, активно займався місіонерською діяльністю і збором наклепницької інформації про становище віруючих в СРСР.

При виїзді з СРСР в результаті митного огляду у нього була вилучена фотоплівка, на якій були відзняті 29 сторінок машинописного тексту “Історія Чернівецької громади ЄХБ /ехб/” наклепницького змісту, і інша література, видана нелегально»⁷⁰.

Радянська пропаганда таврувала все це як «ідеологічну диверсію»⁷¹, звинувачувала зарубіжні правозахисні та релігійні організації в «підривній діяльності», «шпигунстві», називала їх «маріонетками буржуазії» та «прислужниками ЦРУ». Подібні твердження звучали як своерідні заклинання, оскільки переважна більшість радянських читачів ніколи не бачили представників цих організацій. В умовах фактичної ізоляції ворог був радше інфернальним, але стратегія спростування «ворожих наклепів» приводила радянську політичну еліту до стану перманентного самовиправдання. Зрештою радянські пропагандисти доводили, що в СРСР є більше свободи для релігійних організацій, аніж у «капіталістичних країнах»⁷². Тож ці країни поступово ставали орієнтиром: хоч в і негативному контексті, але на них посилялися, з ними порівнювали себе для того, щоб виправдати власну політику. Через хворобливе прагнення довести, що у СРСР немає порушень свободи совісті, влада дійшла необхідності корегувати атеїстичну політику.

Підсумовуючи, слід відзначити, що міжнародна діяльність євангельських християн-баптистів здійснювалася під впливом радянських властей, але одночасно несла загрозу підтримуваній ними офіційній ідеології. В умовах «холодної війни» радянський режим був змушений залучити лояльні релігійні організації, у тому числі й Союз євангельських християн-баптистів, до

⁶⁹ Заватски В. Евангелическое движение в СССР после Второй мировой войны. – С.469.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.4648. – Оп.7. – Спр.94. – Арк.40.

⁷¹ Див.: Белов А., Шилкин А. Диверсия без динамита. – Москва, 1972. – 184 с.

⁷² Куроедов В.А. Религия и церковь в советском обществе. – Москва, 1984. – С.3–10.

міжнародної діяльності та дипломатії, яка могла б зміцнити його авторитет у світі. При цьому йому так і не вдалося поставити під контроль підпільні організації баптистів, діяльність яких також набула міжнародного значення. Радянська держава прагнула інструменталізувати євангельсько-баптистську спільноту в міжнародній сфері, але завдяки цьому у служителів і віруючих з'явилися можливості для торгу з цією державою. У таких умовах поступово руйнувалися засади державного атеїзму. Досвід міжнародної дипломатії дозволяв релігійним лідерам зміцнювати свої позиції та позиції своєї конфесії як усередині країни, так і на світовому рівні.

The article explores international activities of Evangelical Christians-Baptists in the conditions of late Soviet time and Cold War. In that time there were two opposite wings of this denomination, official and clandestine, which developed different strategies of international cooperation. Soviet authorities fostered international contacts of leaders of the official Evangelical-Baptist Union in order to showcase religious freedom in the USSR. At the same time, leaders of the clandestine part of the community endeavored to inform the international human rights organizations about persecutions of believers by Soviet regime. In order to improve international image of the Soviet Union, its authorities gradually loosened the restrictions for religious organizations. Thus international activities of Evangelical Christians-Baptists, among other factors, eventually led to liberalization of Soviet domestic atheist policy.

Keywords: *Evangelical Christians-Baptists, state atheism, Cold War, international policy, propaganda, USSR.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94(477)«1654»

Я.О.ФЕДОРУК *

АНГЛІЙСЬКІ ГАЗЕТИ ПРО УКРАЇНУ НА ПОЧАТКУ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ В 1654 р.

Представлено інформацію про Україну як вона подавалася в англійській періодиці впродовж першого року протекторату Олівера Кромвеля в 1654 р. Новини, що поширювалися в Лондоні, відносно добре відображали відомості про головні події в Речі Посполитій, Московській державі, Україні, Османській імперії, Кримському ханстві та придунайських країнах стосовно політики в епоху після Переяславської ради 1654 р. та підданства Богдана Хмельницького московському цареві. Автор принагідно подає архівні документи на підтвердження лондонських новин, а також відзначає деякі помилки англійських перекладачів у текстах стосовно географічних назв та історичних діячів.

Ключові слова: газета, Україна, Річ Посполита, Московська держава, новини, Кромвель, Хмельницький.

У різних епохах вітчизняної історії, починаючи чи не від хрещення Русі, відбувалися такі визначальні події або явища, які кардинально впливали на весь дальший розвиток. Стосовно доби козаччини XVI–XVIII ст. такою подією стало підданство Богдана Хмельницького Московській державі в 1654 р. Незважаючи на те, що сам гетьман розцінював це підданство як звичний для нього військовий союз у боротьбі з Яном Казимиром (на зразок інших союзів, як-от з Османською імперією), вплив цієї події на подальший хід історії України впродовж декількох наступних століть неможливо недооцінювати. У зв'язку з цим сам акт Переяславської ради й наступні роки після підданства Москві були важливими для вивчення тих міжнародних обставин, в яких опинився український гетьман. Через це будь-які нові масові джерела з тієї епохи мають велике значення для науки.

У цій статті акцентуємо увагу на англійських джерелах середини XVII ст., які, попри значний інтерес в українських дослідників цього часу, досі залишаються маловивченими та майже незалученими в науковий обіг. Ідеться

---

* Федорук Ярослав Олександрович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, відділ актових джерел
E-mail: iarfedoruk@yahoo.com

насамперед про газети періоду протекторату Олівера Кромвеля, їх вплив на поширення в тогочасній Англії інформації про Україну, козаків і сприйняття подій, пов'язаних із повстанням під проводом Б.Хмельницького в Європі у цілому. Оскільки в попередніх статтях уже писалося про огляд англійської періодики стосовно політики України 1655–1657 рр. і частково Великого князівства Литовського, зокрема Кейданської унії 1655 р.¹, нижче зосередимось на образі України в Європі та інформативному потенціалі цих джерел у період після оголошення Олексієм Михайловичем війни Речі Посполитій у жовтні 1653 р. як це було представлено в лондонських газетах.

Загалом тут ідеться про міжнародні відносини середини XVII ст. і про місце Війська Запорозького на політичній карті Європи після підданства Б.Хмельницького московському цареві в opinіі англійського суспільства, де журналістика та друкована періодика були дуже розвинутими². Якщо окреслити цю проблематику конкретніше, то мова йде про політичне становище України – як її сприймали і що про неї знали в англійському суспільстві в перший рік після проголошення протекторату О.Кромвеля. У зовнішній політиці Англія тоді вела переговори про припинення війни з Об'єднаними Провінціями (1652–1654 рр.), про укладення договорів зі Швецією, Данією та Португалією, а також довгий час готувала договір із Францією для спільних воєнних дій проти іспанського короля Філіпа IV, з яким виникли сильні суперечності стосовно колоній у Новому Світі³. У Середземному морі О.Кромвель забезпечував англійські торгові інтереси, нерідко у протистоянні з Османською імперією – саме навесні 1654 р. він готував морську військову експедицію у цей регіон на чолі з адміралом Робертом Блейком, який уже наступного року розгромив флот Туніса, зібраний султаном для війни з Венецією⁴.

Готуючись до війни з іспанськими Габсбургами, Англія насторожено ставилася до Речі Посполитої, природними союзниками для якої були австрійські Габсбурги. Звідси впливало співчуття англійського двору до повстання українських козаків проти Яна Казимира. Із початком вторгнення Швеції до Польщі й Великого князівства Литовського в 1655 р. ці симпатії виявилися у великій підтримці шведського короля Карла X Густава у його відносинах зі Б.Хмельницьким. У 1653 р. Московська держава залишалася тією нерушею поки що силою, яка з року в рік шукала нагоди, щоб втрутитися у воєнний конфлікт у Центрально-Східній Європі, спричинивши глибоку кризу як

¹ Федорук Я. Лондонська газета «Mercurius Politicus» 1655–1657 років про Україну і козаків // *Ukrainica Petropolitana*: Сб. научн. тр. – Вып. 2. – Санкт-Петербург, 2008. – С.79–90; *Його ж.* Велике князівство Литовське у європейській політиці другої половини 17-х рр. XVII ст. [Рец.: Kotljarchuk Andrej. In the Shadows of Poland and Russia. The Great Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century. – Huddinge, 2006. – 347 p.] // *Український археографічний щорічник*: Нова серія (далі – УАЩ). – Вип.12. – К., 2007. – С.754–757; *Його ж.* «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 р. та її наслідки // *Східний світ*. – 2016. – №2/3. – С.108–123.

² Див.: *Frank J.* The Beginnings of the English Newspaper 1620–1660. – Cambridge, Mass., 1961. – 384 p.; *Raymond J.* The Invention of Newspaper: English Newsbooks 1641–1649. – Oxford, 1996. – 379 p.

³ *Архангельский С.И.* Англо-французская война с Испанией 1655–1659 гг. // *Вопросы истории*. – 1947. – №2. – С.48–49.

⁴ Федорук Я. Політика Англії і антиосманська діяльність Данила Калугера у 1655 р. // УАЩ. – Вип.7. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С.232–242.

у самій Речі Посполитій, так і у вирішенні балтійського питання, де переплелися її кровні інтереси зі Швецією, Об'єднаними Провінціями, Данією, Річчю Посполитою й самою Англією.

Станом на середину XVII ст. англійська журналістика була однією з найрозвинутіших в Європі й новини, друковані в тамтешній періодиці, мали великий вплив на поширення політичної інформації, що лягала в основу або була допоміжною при виробленні стратегій і планів багатьох тогочасних правителів на цілому континенті. Англійські газети справляли чималий вплив також і на розвиток французьких, німецьких, голландських та інших періодичних видань. Наприклад, джерелом новин для провідного англійського урядового часопису «*Mercurius Politicus*» був кабінет державного секретаря Джона Турло, який зміг налагодити найкращу в тогочасній Європі розвідувальну службу в усіх головних країнах⁵. Те саме можна, наприклад, ствердити і про Францію, де одним із головних джерел для газет була політична інформація, що надходила, зокрема, до редакції провідного урядового періодика – «*Gazette*» із міністерства закордонних справ у Парижі⁶.

Перші англійські газети з'явилися друком в Амстердамі в 1620 р., коли Голландія мала репутацію країни з найрозвинутішою журналістикою та найменшими цензурними обмеженнями. Ці друки переправлялися до Лондона, де, зрештою, наступного року самі вже почали видаватися. Англійська революція й боротьба різних політичних угруповань у суспільстві дала значний поштовх до розвитку періодики у цій країні з новинами, насамперед про події у внутрішньому житті країни – протистояння парламенту й короля. На початку 1650-х рр. в Англії виходило декілька десятків газет – тижневики переважно обсягом від 8 до 16 (рідше 24) сторінок. Однак зі встановленням протекторату свобода друку почала дуже сильно обмежуватися. Станом на вересень 1655 р. О.Кромвель залишив лише одну газету – щочетвергову «*Mercurius Politicus*», яка була монопольним популяризатором політичних новин про внутрішнє й зовнішнє життя Англії. Невдовзі протекторський уряд заснував ще одне видання – понеділковий випуск «*The Publick Intelligencer*», що був близькою копією «*Mercurius Politicus*».

***

Проблематика історії України в англійських джерелах середини XVII ст. давно вже викликає значний інтерес в історіографії. У 1882 р. О.Лазаревський порушив це питання у статті, надрукованій у «*Киевской старине*», де він навів початок англійського листа до гетьмана – титул латинською мовою, гіпотетично даний О.Кромвелем або кимось із його оточення Б.Хмельницькому.

⁵ У попередніх дослідженнях мені доводилося вже про це писати, навівши приклад проникнення реляції шведського секретаря Йоганна Лілієнталя до королівського посла в Лондоні Крістофа Бунде. Останній переклав цю реляцію англійською мовою, віддав на руки Дж.Турло для О.Кромвеля, звідки скорочена її версія пішла до друку в газеті (див.: *Федорук Я.* «*Mercurius Politicus*» про осінню кампанію Богдана Хмельницького... – С.108).

⁶ *Борщак І.* Франція й Переяславська рада // Вісті європейського відділу Наукового товариства імени Тараса Шевченка. – Ч.6 (квітень). – Сарсель, 1954. – С.18.

Цей документ зберігся в кількох польських рукописах середини XVII ст., звучить він таким чином: «Богдан Хмельницький, Божою милістю генералісимум війська і стародавньої грецької релігії й церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і винищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священиків, переслідувач язичників, антихриста та юдеїв»⁷.

Після цієї публікації в українській, польській, російській і почасти англійській історіографії велися великі дискусії з приводу того, чи цей титул мав походження від справжнього листа О.Кромвеля або когось із його двору до українського гетьмана, чи документ був лише типовим апокрифом, сатиричним памфлетом, створеним у польському шляхетському середовищі середини XVII ст. Різні міркування на цю тему висловлювали І.Борщак, В.Безушко, І.Крип'якевич, Л.Винар та багато інших істориків⁸. Сьогодні можна сміливо стверджувати, що цей документ не був автентичним, а розповсюджувався в Речі Посполитій як тогочасна сатира, викликана відгомонам революційних подій в Англії, особливо стратою короля Карла I Стюарта, і паралелями, що накладалися на повстання Б.Хмельницького⁹.

Єдиним істориком, який спеціально вивчав українську проблематику на основі англійських газет, був Т.Мацьків. Перша з його спеціальних статей вийшла друком в українській газеті у Лондоні, а ще декілька – про Зборівський договір 1649 р. – у наукових часописах¹⁰. Дослідник подав інформацію з англійських газет про перші місяці повстання Б.Хмельницького і зробив витяги з періодики про 1648–1649 рр., включаючи зборівські статті. Однак його головним дослідницьким інтересом став Іван Мазепа. Упродовж 1960–1980-х рр. історик підготував декілька досліджень про оцінку цього гетьмана в тогочасних англійських джерелах, зокрема в періодиці, мемуарах і донесеннях дипломатів¹¹. Окремі розділи у цих монографіях було присвячено образу І.Мазепа в англійській періодиці перед 1700 р. і під час Північної війни¹². Цю ж тематику історик висвітлював також на основі американських газет¹³.

⁷ Цит. за: Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – К., 1954. – С.398–399.

⁸ Аналіз історіографії на цю тему див.: Федорук Я. Столітні традиції історичного міфу про Богдана Хмельницького та Олівера Кромвеля // *Silva rerum*: Збірник наукових праць на пошану професора А.Перналя / Упор. М.Вавричин; ред. кол. Я.Дашкевич (гол.) та ін. – Л., 2007. – С.445–464.

⁹ Там само. – С.465.

¹⁰ Мацьків Т. Згадки про Україну в англійській пресі 17-го ст. // *Українська думка* (Лондон). – 1962. – Р.18. – Ч.23 (16 серпня); *Його ж.* Англійський текст Зборівського договору // *Український історик*. – 1970. – Ч.1/3. – С.110–121; *Його ж.* Повстання Богдана Хмельницького та Зборівський договір у західноєвропейських джерелах з 1649 р. // Там само. – 1995. – Ч.1/4. – С.154–164; 1997. – Ч.1/4. – С.80–90; *Mackiw Th.* Ukrainian-Polish Treaty of Zboriv in the English and German Press of 1649 and Its Background // *The Ukrainian Review*. – 1992. – Vol.40. – №2. – P.12–22; №3. – P.24–36 та ін.

¹¹ *Mackiw Th.* Life of Mazepa in the Light of Contemporary English and American Sources. – New York, 1959. – 43 p.; *Idem.* Prince Mazepa, Hetman of Ukraine, in Contemporary English publications. – Chicago, 1967. – 126 p.; *Idem.* English Reports On Mazepa 1687–1709. – New York; Munich; Toronto, 1983. – XII, 177 p.; *Мацьків Т.* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – Мюнхен, 1988. – 286 с.

¹² *Mackiw Th.* English Reports On Mazepa 1687–1709. – P.55–80; *Мацьків Т.* Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. – Мюнхен, 1988. – С.113–142.

¹³ *Мацьків Т.* Найстарші американські газети про Україну // *Український історик*. – 1969. – Ч.1/3 (21/23). – С.106–109.

Інформація про Україну періоду Б.Хмельницького в англійських газетах залишається доволі важливою проблематикою в історіографії. Після укладення українсько-московської угоди й початку війни Олексія Михайловича з Річчю Посполитою 1654 р., а особливо після вторгнення шведського короля до Корони Польської та Великого князівства Литовського в 1655 р. майже всі європейські країни безпосередньо або дипломатичним шляхом були залучені до конфлікту у цій частині Європи.

Стосовно О.Кромвеля, то, за словами шведського посла Христофора Бунде, який мав із ним розмову наприкінці серпня 1655 р., «він не був пов'язаний із Польщею жодними зв'язками»¹⁴. Незважаючи на це, у 1650-х рр. відбувалися обережні дипломатичні відносини між протекторським урядом та Яном Казимиром, який був близький до Габсбургів, симпатизував роялістам і королівській владі в Англії у цілому¹⁵. Сьогодні можна впевнено вважати, що відомості про багато подій в Україні під час повстання Б.Хмельницького були добре відомими при дворі О.Кромвеля. Про це свідчать і папери державного секретаря Дж.Турло, видані 1742 р., і донесення дипломатичних резидентів із Лондона до своїх правителів – шведського, венеційського та ін. Найкращою ілюстрацією того, що про ці події знали у цілому англійському суспільстві, стала періодика. Розглянемо, які новини циркулювали в Англії про підданство Богдана Хмельницького Олексієві Михайловичу та про початок московсько-польської війни в 1654 р., що великою мірою перегрупувало сили у Центрально-Східній Європі й пізніше на Балтиці.

Проблематика вивчення англійської періодики, як зрештою й інших країн, порушує багато дослідницьких питань, пов'язаних насамперед із термінологією, котрою послуговувалися в Лондоні та інших європейських центрах стосовно географічних та етнічних назв, що побутували у Східній Європі XVII ст. Адже, читаючи ці газети, ми маємо справу з перекладами листів, реляцій і багатьох інших документів, оригінали яких поки що не вдалося виявити. У текстах газет дуже часто натрапляємо на перевернуті прізвища історичних діячів, назви міст в Україні, Московській державі, Речі Посполитій тощо. Із цими труднощами зіштовхнулися, наприклад, видавці недавнього збірника документів із витягами з франкомовної газети «Amsterdam» з інформацією про події в Україні 1708 р.¹⁶ Стосовно англійських газет, то ці географічні назви або історичні постаті іноді доводиться розшифровувати тільки за контекстом (як-от місто «Tritalits» – «Трипілля» та ін.) або й узагалі залишати відкритими для дальшого з'ясування¹⁷. Окрім перевертання перекладачами прізвищ і географічних назв велику проблему становлять також помилки друку, які часто-густо

¹⁴ Swedish Diplomats at Cromwell's Court, 1655–1656: The Missions of the Peter Julius Coyet and Christer Bonde / Ed. by M.Roberts. – London, 1988. – Doc.VII. – P.134.

¹⁵ *Przedziecki C.R.* Diplomatic Ventures and Adventures: Some Experiences of British Envoys at the Court of Poland. – London, 1953. – P.97–98; *Jasnowski J.* England & Poland in the XVIIth & XVIIIth Centuries: (Political Relations) // Polish Science and Learning. – 1948. – №7. – P.50–54.

¹⁶ Історія України в книжкових пам'ятках кінця XVII–XVIII ст.: З колекції наукової бібліотеки ОНУ імені І.І.Мечникова: Зб. наук. пр. – Одеса, 2015. – С.45–97 (тексти й коментарі).

¹⁷ *Федорук Я.* «Mercurius Politicus» про осінню кампанію Богдана Хмельницького 1655 р. та її наслідки. – Док.1, 3. – С.111.

трапляються в газетах. Весь цей комплекс питань настільки складний і важливий, що він вартий окремого дослідження, яке зараз ведеться в контексті вивчення новин про Україну в англійській періодиці середини XVII ст. Отож у цій статті обмежимося переважно інформативним потенціалом про Україну в газетах, що друкувалися в Лондоні 1654 р.

Загалом у періодиці періоду О.Кромвеля інформація подавалася більшменш про всі головні події в Україні часів повстання Б.Хмельницького. Уже на початку січня 1654 р. один із найпопулярніших лондонських часописів, який поширював республіканські та протекторські ідеї О.Кромвеля – «The Weekly Intelligencer» – подавав новини з Гааги про те, що невдовзі повинна початися «гаряча війна» («hot war») московського царя з Річчю Посполитою, яка була вже оголошена московитами. Згідно з цими новинами, із Москви розіслали послів до різних європейських країн із повідомленням про це. Московське військо, як зазначалося, мало виступити трьома частинами проти польського короля: перша на чолі з самим царем – на Смоленськ, інша – з Полоцька й, урешті, остання – на допомогу запорозьким козакам («Zaporosse Cossacks»)¹⁸. Невдовзі інша газета, «Mercurius Politicus», у загальніших рисах подавала ті самі новини на основі листів із Варшави до Гданська від 8 лютого 1654 р.¹⁹

Слід визнати, що інформація такого типу була дуже поширеною у самій Речі Посполитій. Наприкінці 1653 р. до Варшави вже дійшли були новини про те, що Олексій Михайлович на Земському соборі оголосив війну. У «Теках Нарушевича», наприклад, можна знайти дуже подібний за змістом лист аноніма латинською мовою на цю тему, який датувався приблизно тим самим часом, 6 січня 1654 р.²⁰ Папські нунції подавали цю інформацію в березні²¹. Усе це знайшло відгомін у широких колах англійського суспільства завдяки публікації таких новин у періодиці. Уже в лютому – квітні 1654 р. у трьох випусках «Mercurius Politicus» повідомлялося, що Б.Хмельницький присягнув московському цареві, а сейм у Варшаві зібрався для вирішення внутрішніх і зовнішніх проблем – для призначення коронних гетьманів і протидії в майбутній московській війні²². Ішлося тут, звичайно, про сейм, що відбувся у Варшаві 11 лютого – 28 березня 1654 р.²³

Усі ці новини прийшли до Лондона з Гданська і спершу їм не йняли віри. В Англії вважали, зокрема, що такі чутки могли поширюватися безпосередньо двором Яна Казимира з метою, як було зрозуміло, знайти більші привілеї для своєї політики в міжнародних відносинах. «Новини [прийшли] з Польщі, що козаки домовилися з московитами і для того, аби забезпечити їм свою вірність, передали їм три воеводства (“графства”, як це було в інтерпретації англійських

¹⁸ The Weekly Intelligencer. – 1654. – №149: 3–10 Jan. – P.117.

¹⁹ Mercurius Politicus. – 1654. – №195. – P.3213 (новини з Гданська, 18 лютого 1654 р.).

²⁰ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.47/IV. – S.385–386. Див.: Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України 1654–1657. – Ч.І: 1654 рік. – Л., 1996. – С.19.

²¹ Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ukrainae illustrantes (1500–1850) / Colleg. A.G.Welykyj. – Vol.VIII (1652–1656). – Romae, 1963. – Doc.3744, 3764. – P.153, 164.

²² Mercurius Politicus. – 1654. – №195. – P.3213; №197. – P.3345–3346; №199. – P.3382; №200. – P.3400; №201. – P.3424; №202. – P.3434–3435.

²³ Ochmann-Staniszevska S., Staniszevski Z. Sejm Rzeczypospolitej za panowania Jana Kazimierza Wazy: Prawo – doktryna – praktyka. – Т.І. – Wrocław, 2000. – S.166–198.

перекладачів – Я.Ф.)), – писалося в «Mercurius Politicus»²⁴. Це була інформація про перехід Чернігівського, Київського та Брацлавського воєводства під московський протекторат і в Англії поширювалися відомості про підготовку Олексієм Михайловичем воєнної кампанії в Україні. Проте інформацію про те, що Б.Хмельницький піддався Москві, як достовірну лондонські газети передали лише у квітні 1654 р. на основі новин із Гданська²⁵.

Добре відому дипломатичну активність Олексія Михайловича в Європі перед початком війни з Яном Казимиром також було відображено в англійському суспільстві на початку 1654 р. Звістки з Уппсали, Роттердама, Парижа та інших міст доносили відомості про московських послів до Франції, Швеції, Данії, Об'єднаних Провінцій та інших країн²⁶. Головною метою цієї дипломатичної акції, згідно з цими новинами, було повідомити європейські країни про причини початку війни з польським королем, запобігти шведському вторгненню в Росію під час війни царя в Речі Посполитій, а також отримати ліцензію для закупівлі зброї та амуніції в Об'єднаних Провінціях. У Лондоні перебільшували завдання цих посольств, поширюючи, зокрема, інформацію, що московський посол до Об'єднаних Провінцій, поза іншим, повинен був привітати цю країну з укладеним мирним договором з Англією²⁷. Поширенням таких чуток у Лондоні додатково підкреслювали значущість укладеного договору, який завершував війну з Голландією 1652–1654 рр.

В історіографії ці події досить детально розглядав Л.Заборовський, який, окрім зазначених країн, писав також про посольства Олексія Михайловича до Габсбурзької імперії²⁸. У травневому випуску «The Weekly Intelligencer» повідомлялося, що приводом для оголошення царем війни проти поляків стали дві причини, пов'язані з титулами московського правителя. Спершу один польський поет, як писалося, здійснив опис попередніх московсько-польських воєн, в яких переможцями були польські королі, не зазначивши належним чином титул московського царя. Іншою помилкою була укладена генеалогія попередників царя, в якій було допущено помилку: в одному місці сина позначили батьком. За ці помилки в Москві вимагали голови кривдників, на що Річ Посполита відмовила. Новини ці подавалися на першій шпальті газети, де редактор уміщував найважливішу, на його думку, інформацію випуску²⁹. Порівнюючи тексти різних газет спільної політичної направленості (протекторської в даному разі), стає зрозумілим, що вони іноді передруковували новини одне від одного. Так, «The Weekly Intelligencer» передавав цей самий текст майже дослівно з «Mercurius Politicus», який писав про московське посольство до Швеції в новинах з Уппсали від 8 (18) квітня 1654 р.³⁰

²⁴ Mercurius Politicus. – 1654. – №197. – P.3345–3346 («The news out of Poland that the Cossacks have agreed with the Muscovity, and to secure him their fidelity, are to deliver him three Earldoms»).

²⁵ Mercurius Politicus. – 1654. – №202. – P.3434–3435 (новини від 11 квітня за н. ст.).

²⁶ Ibid. – №190. – P.3234; №191. – P.3261; №194. – P.3309; №196. – P.3341; №204. – P.3476; №206. – P.3506; №207. – P.3518; №214. – P.3626; №231. – P.4018.

²⁷ The Weekly Intelligencer. – 1654. – №242 (23–39 May). – P.268.

²⁸ Заборовский Л.В. Россия, Речь Посполитая и Швеция в середине XVII в.: Из истории международных отношений в Восточной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1981. – С.30–34.

²⁹ The Weekly Intelligencer. – 1654. – №331 (9–16 May). – P.249–250.

³⁰ Mercurius Politicus. – 1654. – №204. – P.3476.

Уже наприкінці липня новини 1654 р., які дійшли до Лондона з Варшави, повідомляли про захоплення московським царем, який об'єднався з козаками, Дорогобужа («the strong town and fort of Dorabutz»). Далі занотовувалися перебільшені чутки про те, що Олексій Михайлович виступив безпосередньо проти Юрія II Ракоція, який нібито з'єднався з татарськими військами проти Москви. Станом на липень, як відомо, такого об'єднання ще не могло бути, оскільки у Криму ще не обрали нового хана після смерті Іслама III Гірея. Б.Хмельницького тут названо «управителем козаків» («governor of the Cossacks»), який піддався Московії. Турецький султан, згідно з новинами, був дуже обурений цим кроком і погрожував розорити царя та гетьмана. «Ця нація козаків, хоч вони є чисельними, однак настільки незрозумілими, що якби вони не були повстанцями, то жоден незнайомиць не знав би, ким би вони були», – читаємо в газеті³¹. У цих іронічних словах, мабуть, відображено оцінку європейського суспільства на перехід такої сильної й чисельної військової спільноти, якою були козаки, у підданство від одного володаря до іншого.

Найбільшою за значенням подією в литовській кампанії Олексія Михайловича проти Яна Казимира в 1654 р. була облога й захоплення добре укріпленої фортеці Смоленська. «Mercurius Politicus» повідомляв про це в багатьох випусках від липня до грудня того року. «The Weekly Intelligencer» писав, що польському королеві потрібно було два роки, щоб оволодіти цим містом (Смоленська війна 1632–1634 рр.), а московський цар узяв його впродовж кількомісячної кампанії. «Гарнізон був здатен протриматися довше, але, не відчувачи ніякого полегшення, шляхта дійсно піддалася», – повідомляли новини з Гданська³².

Станом на кінець року, коли сили литовського гетьмана Януша Радзивілла були майже повністю розгромлені, московське військо привело Литву майже до повної руїни. Англійські газети часто інформували читачів про перемоги царя у цій війні, а «Mercurius Politicus» проводила альянсу стосовно його армії з вандалами й готами³³. В Англії повідомляли, що московське військо, котре разом із козаками захопило багато міст, зокрема Полоцьк і Смоленськ, а також сотні миль території, залишило по собі спустошені землі у Великому князівстві Литовському³⁴. Усі ці терени, зрештою, охопила чума, як і самих московитів³⁵. Розруха була такою великою й несподіваною, що в листопаді 1654 р. лондонські газети почали поширювати чутки, ніби Ян Казимир помер³⁶.

Наприкінці листопада 1654 р. «The Weekly Intelligencer» писала про укладення угоди на шість місяців між Річчю Посполитою й Москвою. Упродовж цього часу дві країни мали нібито обговорити пропозиції до миру. Однак далі зазначалося, що це могло бути політичним кроком поляків для того, аби

³¹ The Weekly Intelligencer. – 1654. – №216 (25 Jul. – 1 Aug.). – P.235 («this Nation of the Cossacks although they are numerous, yet they are so obscure, that if they had not been Rebels, no stranger had known what they had been»).

³² Ibid. – 1654 (21–28 Nov) [без №]. – P.123.

³³ Mercurius Politicus. – 1654. – №237. – P.5017.

³⁴ Ibid. – №220. – P.3729–3730; №227. – P.3839.

³⁵ Ibid. – №231. – P.4010.

³⁶ The Weekly Intelligencer. – 1654 (21–28 Nov.) [без №]. – P.123.

виграти час³⁷. Із цього можна, мабуть, припускати, що тут ішлося про далекий відгомін результатів московського посольства Івана Баклановського до Відня, де імператор Фердинанд III пропонував Олексієві Михайловичу своє посередництво для примирення з польським королем. І.Баклановський отримав аудієнцію 7 (17) жовтня 1654 р., а вже 4 листопада (за н. ст.) Фердинанд писав лист до царя у цій справі³⁸. Різними шляхами ця новина могла дійти до Англії в такій спотвореній формі.

Як сусідні з Річчю Посполитою держави реагували на ці події? Відомо, що новини про захоплення Смоленська дійшли, наприклад, до Стамбула 12 (22) грудня 1654 р.³⁹. Османська імперія була стривожена тим, що межі Московської держави настільки наблизилися до її кордонів після підданства Б.Хмельницького цареві й першого успішного року війни Олексія Михайловича в Речі Посполитій. Те саме можна стверджувати про Габсбурзьку імперію. Поразки армії Януша Радзивілла у Великому князівстві Литовському змусили Фердинанда III вживати додаткових заходів для оборони у Сілезії. У вересні 1654 р. англійські газети повідомляли з Відня, що імператор робив такі кроки з огляду на Швецію, яка могла провокувати Австрію до нових воєнних дій у регіоні⁴⁰. Як відомо, шведська королева Христина зреклася престолу 6 (16) червня 1654 р. на користь свого кузена Карла X Густава, котрого було короновано того самого дня. Восени 1654 р. Швеція стояла перед вибором своєї зовнішньої політики в балтійському питанні стосовно оголошення війни Данії або Московській державі. Габсбурзька імперія та її місце в геополітиці Європи завжди були в полі інтересів шведського короля, що яскраво виразилося вже в наступні два роки після початку війни Карла X Густава з Яном Казимиром у липні 1655 р. і ролі імператора Фердинанда у формуванні антишведської коаліції в Європі за безпосередньої участі Московської держави, Австрії, Данії й Речі Посполитої.

Наступний блок повідомлень в англійських газетах стосувався новин про політику Османської імперії, Кримського ханства і придунайських князівств стосовно України в 1654 р. Після Переяславської ради 1654 р. в Туреччині вважали наближення кордонів Московської держави до своїх володінь загрозовим явищем. Султан Мегмед IV готувався до змін у власній політиці стосовно України. Це виявилось вже наступного року в декількох посольствах між Б.Хмельницьким і султаном, що призвели до нового підданства українського гетьмана Порти в 1655 р.⁴¹

Новини про новий договір між козаками й турками поширювалися в англійській періодиці уже у жовтні 1654 р.⁴² Незважаючи на те, що така інформація на той час не відповідала дійсності, вона поширювалася під впливом

³⁷ The Weekly Intelligencer. – 1654 (21–28 Nov.) [без №]. – Р.[125].

³⁸ Федорук Я. Віленський договір 1656 р.: Східноєвропейська криза та Україна у середині XVII ст. – К., 2011. – С.59.

³⁹ Федорук Я. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою у 1655 р. // Хроніка-2000. – Т.95: Україна – Туреччина. – Кн.1. – К., 2014. – С.256.

⁴⁰ Mercurius Politicus. – 1654. – №227. – Р.3845.

⁴¹ Федорук Я. Османська імперія у відносинах з Україною та Річчю Посполитою... – С.253–300.

⁴² Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – Р.3852.

відносин кримських татар з Україною та Яном Казимиром, коли у жовтні 1654 р. в Бахчисараї було укладено польсько-татарський договір. Метою такої політики хана, як писалося в газетах, було відтягнути Б.Хмельницького від союзу з Москвою. При цьому зазначалося, що султан нібито готовий був виділити допомогу Янові Казимиру проти царя⁴³. У зв'язку з цим повідомлялося про листи, що дійшли до Лондона зі Стамбула, про скликану султаном і великим візиром раду. На ній вирішувалося питання про те, наскільки далеко Порта може зайти у своїй допомозі поляками проти Олексія Михайловича⁴⁴.

У 1654 р. Кримське ханство переживало важкий період міжвладдя після смерті у червні хана Іслама III Гірея. Б.Хмельницький уживав заходів для збереження миру з татарами й розраховував на опозиційних мурз, які не підтримували нового політичного курсу хана на примирення з польським королем. Новим правителем Криму було, урешті, призначено Мегмеда IV Гірея, який у жовтні уклав новий договір із Річчю Посполитою. Майже всі ці події було відносно добре подано в англійських газетах.

Згідно зі Жванецьким договором від грудня 1653 р. між Яном Казимиром та Ісламом III Гіреем, татари брали на себе зобов'язання приєднатися до польської, литовської, а також козацької армій проти Москви. Сам Б.Хмельницький або його представники не брали участі у цих переговорах. Згодом до Варшави прибуло кримськотатарське посольство, яке уклало угоду з польським королем. Тим часом, у червні 1654 р. помер Іслам Гірей. Усі ці події в англійській періодиці описувалися на основі новин зі Франкфурта-на-Майні та Гданська⁴⁵. «Mercurius Politicus» повідомляла, що послам Яна Казимира до Криму, які везли гроші й подарунки для вищих татарських сановників, із причини смерті хана було наказано зупинитися в дорозі⁴⁶.

Улітку Б.Хмельницький почав складні переговори з кримськими, ногайськими мурзами, ширинськими князями та іншими політиками Кримського ханства, які були опозиційними до курсу Іслама III Гірея останніх місяців його життя. У той самий час Ян Казимир послав багато своїх посольств до Криму, аби завадити українській дипломатії розірвати новоукладений польсько-татарський мир. Англійські новини писали про ці події, зазначаючи, що король намагається залучити татарські орди проти Москви згідно з укладеним договором⁴⁷.

Зрештою ця дипломатична боротьба між Україною й Річчю Посполитою завершилася восени 1654 р. після того, як нового хана було призначено у Стамбулі. Мегмед IV Гірей отримав наказ султана надати допомогу Янові Казимирові у війні з Московською державою. У новинах зі Франкфурта-на-Майні «Mercurius Politicus» повідомляла, що такі самі накази султан відправив до сілістрійського паші Сіяуша⁴⁸. Стосовно козаків, турецький володар

⁴³ Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – P.3852–3853.

⁴⁴ Ibid. – №236. – P.4090–4091.

⁴⁵ Ibid. – №217. – P.3674–3675; №218. – P.3690; №220. – P.3720.

⁴⁶ Ibid. – №221. – P.3737.

⁴⁷ Ibid. – №224. – P.3784.

⁴⁸ Ibid. – №229. – P.3869.

наказував від'єднати їх від московської протекції і привести до попереднього підданства польському королеві.

В Англії було відомо, що, остерігаючись козаків, Мегмед IV Гірей вирушив до Бахчисараю об'їзними шляхами⁴⁹. Після прибуття до своєї столиці восени 1654 р. від дав аудієнцію козацьким послам. «Mercurius Politicus» подавала відому в Речі Посполитій легенду, нібито хан відрізав українським послам носи й вуха, відпустивши їх назад до Б.Хмельницького⁵⁰. Ці новини були фальшивими, однак вони поширювалися в Лондоні, куди доходили з Варшави.

У дійсності тут ідеться про українське посольство до Бахчисараю на чолі з паволоцьким полковником Михайлом Богаченком. Його завдання добре відомі в науці, а посольський звіт, який у перекладі російською мовою зберігається в Російському державному архіві давніх актів, публікувався⁵¹. У цьому документі М.Богаченко згадував про ханського посла Кая-бея до ногайських і білгородських мурз із наказом перейти Дніпро для об'єднання з польськими військами.

Як «Mercurius Politicus» подавала ці події у своїх новинах? «Писалося з України, що великий татарський хан послав Кая-бея піти і звільнити Джарленбека й Мурзу (“Jurlenbeck and Murza”), які місця дуже сильно постраждали від козаків», – читаємо у цій газеті на основі листа з Польщі⁵². Незважаючи на те, що оригіналу, з якого робився цей переклад, поки що не віднайдено, проте з цього можна зробити декілька спостережень про роботу перекладачів із польської (або латинської?) на англійську мову. Тут не йдеться про історичні події чи термінологію, використовувану в тогочасній Англії, скажімо, стосовно України. Перекладач не зрозумів ім'я ногайського Камамбетамурзи, помилково подавши цю фігуру в тексті у вигляді двох географічних назв – «Jurlenbeck and Murza». У кожному разі, ця інформація дає змогу зазирнути до внутрішньої лабораторії перекладачів, які перебували або на службі в державного секретаря Дж.Турло, або в редакціях лондонських газет. Ще раз зазначимо важливий факт, що ці новини мають виняткове підтвердження, описане в деталях у посольському звіті М.Богаченка з московського архіву.

Стосовно придунайських князівств, то англійські газети подавали деякі новини про об'єднані військові сили трансільванського князі Юрія II Ракоція, молдавського й волоського господарів Стефана Георгіци та Константина Щербана з татарами проти царя Олексія Михайловича⁵³. Старого господаря Василя Лупула на той час було ув'язнено у Стамбулі, однак він намагався повернути собі власний престол за допомогою козаків, татар і Москви. Англійські новини подавали інформацію з Варшави, що у цій політиці проти

⁴⁹ Mercurius Politicus. – 1654. – №234. – P.4062–4063.

⁵⁰ Ibid. – №235. – P.4076.

⁵¹ Мицик Ю.А. Анализ архивных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1988. – С.65–68; Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України... – С.149–152.

⁵² Mercurius Politicus. – 1654. – №236. – P.4089 («It is written from Ukrain, that the grand Cham of Tartary hath sent Kaya Begio to go & relieve Jurlenbeck and Murza, which places are very much distressed by the Cossacks»).

⁵³ Ibid. – №215. – P.3644–3645; №228. – P.3854–3855.

Стефана Ґеорґіци В.Лупул отримав запевнення також і від великого візира⁵⁴. Новини мають підтвердження й з документа, що зберігається в Російському державному архіві давніх актів. Ідеться про лист старого господаря до Олексія Михайловича від 1657 р.⁵⁵ Тут В.Лупул описував життя в турецькій неволі, повідомляв про наміри повернути собі владу в Молдавії й просив підтримки московського царя у цій справі.

Таким чином, бачимо, що широкі кола англійського суспільства були порівняно добре поінформованими про підданство Б.Хмельницького цареві й події, що з цього випливали, насамперед про оголошення Олексієм Михайловичем війни Янові Казимиру та про хід воєнних дій. Новини, що друкувалися в газетах, доходили переважно з Польщі, Бранденбурґа-Пруссії, Габсбурзької імперії та інших країн. Опрацювання газет середини XVII ст. ставить перед дослідником декілька важливих завдань, як-от верифікація інформації, її походження, вивчення шляхів, якими ця інформація доходила до Лондона, ідентифікація прізвищ і географічних назв тощо. Образ козаків у періодиці поставав у різних площинах – військова сила, повстанці, народ та ін. Усе це свідчить про важливість вивчення такого маловідомого в українській науці джерела, яким є англійські газети середини XVII ст.

⁵⁴ Mercurius Politicus. – 1654. – №228. – Р.3852–3853.

⁵⁵ Федорук Я.О. Міжнародна дипломатія і політика України... – С.84–85.

The article presents information on Ukraine as it was reflected in English periodicals during the first year of Oliver Cromwell's protectorate in 1654. News in London informed relatively well on main developments in the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Ukraine, Ottoman Empire, Crimean Khanate, and Danubian principalities regarding the East European policy during the time after the Treaty of Pereiaslav (1654) and Hetman Bohdan Khmel'nyts'kyi's submission to Muscovy. The author occasionally gives archival evidences to confirm news circulated in London and also notes some mistakes of English translators of Polish news as regards geographic names and historical figures.

Keywords: newspaper, Ukraine, Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, news, Cromwell, Khmel'nyts'kyi.

Т.Г.ТАЙРОВА-ЯКОВЛЕВА *

**КНИГИ З БІБЛІОТЕКИ САМІЙЛА ВЕЛИЧКА,
КАНЦЕЛЯРИСТА ВІЙСЬКА ЗАПОРІЗЬКОГО**

Ідеться про історію виявлення бібліотеки С.Величка, дається її характеристика, описуються оригінальні інскрипти, робляться припущення про первісне місце перебування книгозбірні та про те, як вона потрапила до Російського державного архіву давніх актів.

Ключові слова: Величко, бібліотека, літопис, книжки.

Уперше про існування бібліотеки С.Величка (точніше – того, що від неї залишилося) повідомив знаний український текстолог Я.Дзира. Саме він підготував до друку відому пам'ятку – «Літопис Самовидця» та працював над академічним виданням твору С.Величка. Розгром «козацької школи» в українській радянській академічній науці, що збігся з усуненням П.Шелеста й годиннями на «послідовників українського буржуазного націоналізму», перервали ці плани. У 1971 р. Я.Дзира написав у своєму дослідженні, присвяченому літопису: «Нещодавно В.Колосова виявила в московських архівах сім книжок із власної бібліотеки Величка, де є його автограф “З книг Самоїла Величка канцеляристи”»¹. Жодних додаткових відомостей, як і вказівок про місце зберігання книгозбірні, Я.Дзира не навів. Роком пізніше його звільнили з роботи, тож дослідження твору С.Величка припинилося. Про бібліотеку, дослівно повторюючи повідомлення Я.Дзири, писав В.Шевчук². Проте спроб продовжити її пошуки не було.

В.Колосова в 1971 р. працювала в Інституті літератури ім. Т.Шевченка АН УРСР. Вона готувала книгу про І.Величковського й, мабуть, саме в рамках цього свого дослідження знайшла примірники, що належали С.Величкови (про що скажемо нижче). Наші спроби віднайти сліди цього відкриття в архіві Вікторії Петрівни не принесли бажаних результатів. Можливо, ішлося про неопублікований виступ на III республіканській конференції 1971 р., текст якого не зберігся³. Нічого не написала В.Колосова про бібліотеку С.Величка й у своїй статті про І.Величковського⁴.

Досвід проведення історичних розслідувань свідчить, що подеколи зв'язок між зберігачами книжкових зібрань та істориками абсолютно відсутній.

---

* Тайрова-Яковлева Тетяна Геннадіївна – доктор історичних наук, професор, Санкт-Петербурзький державний університет

E-mail: t.tairova@spbu.ru

За допомогу в пошуках бібліотеки С.Величка авторка висловлює щирі вдячність Г.Боряку, Ю.Ескіну, А.Буличову.

¹ Дзира Я.І. Самійло Величко та його літопис // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – Вип.4. – К., 1971. – С.202.

² Шевчук В.О. Самійло Величко та його літопис // Збірник козацьких літописів. – К., 2006. – С.8.

³ Див.: Архів Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України. – Ф.631. – Арк.47.

⁴ Колосова В.П., Крекотень В.І. До питання про життя і творчість Івана Величковського // Величковський І. Твори. – К., 1972.

Виявлення власницьких записів, довга й копітка робота кодикологів нерідко стають справою вкрай вузького кола фахівців, публікуються у спеціалізованих малотиражних виданнях, залишаючись натомість невідомими широкому загалу істориків. Щось схоже відбувалося з бібліотекою С.Величка.

Ще в 1959 р. авторитетний московський книгознавець Т.Каменева опублікувала каталог видань Чернігівської друкарні⁵. У ньому вона вказала на наявність власницьких написів С.Величка на двох книгах: «Цариця неба» Л.Барановича та на панегірику І.Величковського. Т.Каменева писала: «На екземплярі ЦДАДА⁶ є напис на аркушах “З книг Самуїла Велички канцеляриста Войска Запорозького”». І про панегірик І.Величковського: «Єдиний примірник зберігся серед паперів архіву Оболенського. На аркушах є напис: “З книг Самуїла Величка канцеляриста В[ойска] З[апорозького]”»⁷. Таким чином, Т.Каменева не зробила навіть висновку про походження цих книг з одного зібрання С.Величка, але відзначила набагато пізніше знаходження цієї книги у зібранні Оболенського.

У каталозі стародруків, виданому 1981 р. Я.Запаском та Я.Ісаєвичем, указувалися ті самі дві книги «зі збірки Величка» й «З книг Самуїла Величка канцеляриста В[ойска] З[апорозького]»⁸. Дивно, що авторитетний український джерелознавець Я.Ісаєвич, для якого ім'я козацького літописця не могло бути порожнім звуком, не звернув уваги на унікальність написів і не зробив відповідних висновків. Ми можемо це пояснити тільки тим, що в той період в УРСР панувала атмосфера жорсткої цензури, котра не пропускала нічого, пов'язаного з історією козацтва. До того ж, скоріше за все, Я.Ісаєвич цих книг у руках не тримав, а користувався даними каталогу Т.Каменевої. Можливо, це пояснюється тим, що в 1970-х рр. видання проходили обробку в лабораторії мікрофільмування й реставрації документів Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР, і коли Я.Ісаєвич складав свій каталог вони були фізично недоступними.

Таким чином, історики, що займалися літописом С.Величка, не знали про існування його книгозбірні й тільки переписували повідомлення В.Колосової, яка стверджувала про сім книжок, а книгознавці тримали в руках дві книги з цього зібрання та детально їх описували. До речі, авторка цієї статті теж подивилася каталоги Т.Каменевої й Я.Запаса та Я.Ісаєвича вже після того, як виявила саму бібліотеку.

Після вивчення всіх московських колекцій стародрукованих видань, включаючи Російську державну бібліотеку, довелося звернутися до зібрань Російського державного архіву давніх актів. Завідувач архівосховища РДАДА А.Буличов підтвердив, що саме тут знаходяться книги з інскриптами С.Величка. Насправді їх одинадцять (причому, за твердженням А.Буличова,

⁵ Каменева Т.Н. Черниговская типография, её деятельность и издания // Труды Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – Т.3. – Москва, 1959. – С.224–384.

⁶ Центральний державний архів давніх актів; нині – Російський державний архів давніх актів.

⁷ Каменева Т.Н. Черниговская типография... – С.260, 263.

⁸ Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д. Памятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. – Кн.1 (1574–1700). – Л., 1981. – №615, 622.

дванадцять, оскільки один твір «приброшуровано» до іншого). Виявлення всіх одинадцяти/дванадцяти книжок не було складним завданням, адже вони зберігалися єдиним комплексом. На належність цих друків С.Величкові вказують його особисті «скріплення» та його власна нумерація.

Цікаво, що відмітки про видачу цих книг явно не відбивають реальний стан речей. Це не дивно, адже зберігачі можуть показувати книги дослідникам, не залишаючи відповідних позначок (знаємо це з власного досвіду). Так, з одинадцяти книг видавалися нібито тільки три. Але нам точно відомо, що В.Колосова говорила (а отже – бачила) про сім книжок. Нижче наведено повний список книг, що збереглися, із бібліотеки С.Величка:

1. №17909. Stephanus Jaworski. Arctos // Cæli Rossiaci, // in Gentilitiis Syderibus // illustrissimi ac reverendissimi patris // P: Barlaami Iasinski // ... [Київ, друкарня лаври,] 1690
2. №17909a. [Luna Mazeriana] [Київ, друкарня лаври, рубіж 1680–1690-х рр.]
3. №17910. Stephan Iaworski. Pełnia // nieubywającej chwały // w herbowym xieżycu // z trzech primæ magnitudinis luminarzow // Barlaama świętego pustelnika, // Barlaama świętego męczenika, // Barlaama świętego pieczarskiego // ... [Київ, друкарня лаври,] 1691
4. №17911. Orlik, Filip. Hippomenes // Sarmacki // ... W Typographiey Swietey Cudotworney Lawry Pieczarstiey Kijowstiey, 1698
5. №17912. Orlik, Filip. Alcides // Rossiyski // triumfalnym lawrem // ukoronowany // iaśnie wielmożny iegomość pan // Ian Mazepa // Hetman Woysk // Ich Carskiego Przeswietnego // Maiestatu Zaporozkich // ... W Wilnie, 1695
6. №17913. Iaworski, Symeon. Echo // głosu wołającego // na puszczy // ... [Київ, друкарня лаври,] 1689
7. №17914. Łazarz Baranowicz. Naiasnieysza // nieba y ziemie // Carica // Panna Matka // Matka Panna // Marya. W Czernihowie: w Typográphiey S. Troec. Jlin., 22.XII.1683
8. №17915. Wołodkowicz Andrea Ladislao. Canones // ex Universa Philosophia, // Conformes Legibus Ecclesię & Naturę. // Contra Renatos Antiquorum // In Intellectu et Voluntate errorum Patronos // Propugnati // ... [Вільно, 1699]
9. №17916. Olewnicki Witakowski, Kazimierz Stanisław. Lot // strzały // Stetkiewi // czowskiey, // Apollinowa cięciwa do wiekopomney sławy celu wymierzony // ... Vilnæ: Typis Franciscanis, Roku Tyśiac sześćset śiemddzieśiat sśostey [1676]
10. №17918. Wieliczkowski, Ioannis. Lucubrationcula [Чернігів, друкарня Троїцько-Іллінського монастиря, 1684]⁹
11. №17919. Leszczynski, Sebastian Ioann. Roxolani leonis // plausus // ad auspaticissimum adventum, // potentissimi et invictissimi // Augusti II // ... Zamoscij: Typis Universitatis, M. DC. XC. VIII [1698]
12. №17920. Ornowski, Ian. Bogata // drogich kamieniy // speza // ná wysrąwienie złoświatnego pałacu // wiekopomney sławie // wielmożnego i egomosci pana // p. Iana // z Obidowa // Obidowskiego, // Ich Carskiego Przeswietnego Maiestaty stolnika // ... W Typ: Monast: S: Troieck: Illinsk: Czernihowskiey, 1693

⁹ Датування Т.Каменевої (див.: *Каменева Т.Н.* Черниговская типография... – С.261).

С.Величко підписував свої книги «скріпою», ставлячи одне або два слова внизу кожної початкової сторінки. Було декілька варіантів таких «скріп»: «З книг Самойлових Величкових»; «З книг Самойла Величка Канцеляриста ВЗ»; «З книг Самуїла Величка Канцеляриста Войска Запорозького»; «З книг Самойла Василієвича Величко канцеляриста Войска Запорозького»; «З книг Самойла Величко Канцеляриста»; «Величко Канцеляриста військового». Підписувати саме таким чином – це характерна риса канцеляриста, ким С.Величко, власне, і був. Зауважимо, що І.Виговський так само «скріпив» свій договір із боярином Б.Хитровом навесні 1658 р.¹⁰ З іншого боку, канцеляристи жили в «гуртожитку» (детальніше про це нижче) й, очевидно, якимось треба було позначити власні книжки, щоб їх «випадково» не «запозичили» колеги.

Найраніший інскрипт С.Величка датовано 1690 р. (№17913): «З книг Самойла Василієвича Величка, канцеляристи Войска Запорозького. Року 1690». Цей напис підтверджує інформацію самого автора, наведену в його творі, про час початку його служби: «Сего жъ 1690 року, на самомъ початку его, между свята Рождества Господня, началъ я, сихъ лѣтописнихъ дѣяній графъ и сказатель (въ килконадцять лѣтъ будучи), служити войску Запорожскому»¹¹. У цьому інскрипті 1690 р. С.Величко іменує себе вже «канцеляристом Войска Запорозького». Таким чином, напис також підтверджує висловлену нами думку¹² про те, що Величкова фраза про власну службу «въ поважномъ дому зъ пановъ малоросійскихъ благородного его милости пана Василя Леонтієвича Кочубія» – лише барочна форма, а служив він саме в канцелярії Війська Запорізького, де на той момент генеральним писарем був В.Кочубей. Зауважимо, що, згідно з традицією, канцелярії старшин (полковників, суддів і т. д.) розташовувалися в їхніх власних будинках¹³. Так було й у В.Кочубея в Батурині. Але С.Величко був не особистим секретарем цього старшини, а служив саме в Генеральній військовій канцелярії.

Другий датований інскрипт відноситься до 1708 р. (№17919). Це знову-таки підтверджує слова самого С.Величка, що його служба в канцелярії драматично завершилася «на самомъ концу рока 1708». Для наших подальших досліджень дуже важливо, що ніяких пізніших позначок на книгах немає.

Таким чином, власноручні інскрипти С.Величка, з одного боку, слугують безперечним доказом, що це реальна людина (а не вигаданий літературний персонаж або псевдонім), а з іншого – підтверджують наведені самим С.Величком його біографічні дані. Разом із нещодавно введеним нами в науковий обіг листом до С.Величка кошового писаря Г.Бовгули від 24 листопада (за ст. ст.) 1708 р.¹⁴ інскрипти на книжках козацького літописця – єдині докази достеменного існування цієї людини.

¹⁰ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1. – 1657. – №19. – Л.19–27.

¹¹ Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т.III. – К., 1855. – С.90.

¹² Таїрова Т.Г. К биографии автора казацкой летописи Самойла Величко // *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. – 2016. – №2. – С.79–80.

¹³ Вечерський В. Гетьманські столиці України. – К., 2008. – С.111; Степович А. Лебединский будынок // *Киевская старина*. – 1895. – №11. – С.47.

¹⁴ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1. – 1708. – №92.

За складом книги – здебільшого панеґірики найвідоміших (якщо не сказати «модних») сучасників С.Величка: Л.Барановського, С.Яворського, П.Орлика та ін. Із навчальних видань є тільки філософія А.Володковича. Особняком стоїть унікальний, єдиний із тих, що зберігся до наших днів, примірник панеґірика І.Величківського.

Наявність позначок на книгах дозволила А.Буличову встановити, що принаймні частина їх дісталася С.Величкові «у спадок від студента Київської академії Ф.Вирозуба після 1695 р.». При цьому А.Буличов вважає, що книгозбірня «навіть чи складалася тільки з двох десятків брошур, серед яких переважають панеґірики, написані з конкретної нагоди. Перед нами, скоріше за все, певна її частина». Дослідник дійшов висновку, що книжкове зібрання С.Величка «неважливе» й показує його власника «одним із рядових представників українських православних книжників XVII ст.»¹⁵.

За всієї поваги до відомого знавця книжності слід зазначити, що виявлення книг із бібліотеки С.Величка має для історії України раннього нового часу велике значення. Досі ми знали про книгозбірні гетьманів (І.Самойловича, І.Мазепи), професорів-могилянців (І.Борецького, С.Яворського, Ф.Прокоповича), письменників (Л.Горки) та ін. Ми знали про бібліотеки Києво-Могилянської академії, монастирів. Але те, що рядовий канцелярист мав добру освіту і власне книжкове зібрання (а таким був С.Величко) – факт новий та напрочуд цікавий. Примітно, що всі дванадцять книжок написані латиною або польською. Виходячи зі змісту Величківського літопису ми, власне, і так знали, що він (як і абсолютна більшість канцеляристів) вільно володів цими мовами. Але тепер бібліотека С.Величка слугує цьому матеріальним і незаперечним доказом.

Окрім уточнення біографічних деталей, інскрипти дають нам унікальний зразок почерку С.Величка, відкриваючи можливість проведення аналізу оригіналу його літопису на предмет виявлення власноручних позначок, а можливо – і написаних ним самим частин тексту. Нам ця перспектива представляється абсолютно очевидною й, безперечно, далекосяжною, хоча досі таку думку не висловлював ніхто з тих, хто мав справу з бібліотекою С.Величка.

Не менш цікаве й питання про долю книг. А.Буличов у своїй статті не торкався цієї проблеми, але у приватній розмові він висловив думку, що вони зберігалися у самого С.Величка, а потім були продані Кочубеями (вже наприкінці XVIII – на початку XIX ст.). Твердження А.Буличова базується на думці Б.Флорі, яку той висловив нещодавно, нібито С.Величко виступив проти гетьмана І.Мазепи «на підтримку Кочубея та православної віри»¹⁶. Нам така версія видається помилковою.

Виходимо зі встановлених нами фактів, що С.Величко продовжував перебувати на своїй службі й після опали та страти В.Кочубея, а 24 жовтня 1708 р. разом із І.Мазепою вирушив до шведів. У грудні того року він потрапив у російський полон і, скоріше за все, залишався під арештом до 1715 р.¹⁷ При цьому в Москву його не відправляли, а тим більше не засиляли до Сибіру.

¹⁵ Бульчѳв А.А. Заметки об изданиях латинского и иных шрифтов XV–XVIII столетий из собрания: І. О книгах из библиотеки Самойлы Васильевича Величко // Славянский альманах (у друку).

¹⁶ Флоря Б.Н. Тема конфессионального противостояния в «Летописи» С.Величко // Вестник церковной истории. – 2013. – №3/4. – С.259–269.

¹⁷ Таирова Т.Г. К биографии автора казацкой летописи Самойло Величко. – С.76–88.

Розпочнемо з того, де жив С.Величко, і де він міг зберігати свою бібліотеку. Я.Дзира, а слідом за ним і В.Шевчук, писали, що канцеляристи мешкали всі разом в одному «курені» або будинку. Джерелом для Я.Дзири слугував складений В.Ломиковським (нащадком гетьмана Д.Апостола й генерального обозного І.Ломиковського) та виданий О.Лазаревським словник «давніх звичаїв малоросійських». Твір цей пізній, початку ХІХ ст., але, як абсолютно справедливо зазначив видавець, складено його було «почасти за свідченнями та відомостями Ломиковського, а почасти, імовірно, за живим переданням людей, які особисто пережили цю старовину»¹⁸. Про канцеляристів у виданні йшлося (цитуюмо мовою оригіналу):

«По приёме субъекта в сие звание и приводе к присяге вносился он в список и отводимо ему было место в курени, где он с прочими сослуживцами жил, стоя под ведением старшего канцеляриста. [...] Все они служили из одной чести, на своём иждивении и без жалованья. [...] В часы отдохновения, в обитаемом ими курени, проводжали они в вокальном пении. В игрании на скрипках, бабах, гуслях, флейте и составляли иногда концерты, так что для прохаживающихся мимо куреня казался оный жилищем рая»¹⁹.

Проблема полягає в тому, що відомості про «куринь», мабуть, відносяться до постмазепинського періоду, коли гетьманською столицею став Глухів. Про це свідчить «записка» Я.Сулими, що теж відноситься до початку ХІХ ст. (цитуюмо мовою оригіналу):

«Во время правления Малороссиею гетманов для канцелярских служителей войсковой генеральной канцелярии и генерального суда построен был особо дом под названием: курень войсковой, где жили более ста человек. На содержание ж их даны были от гетманов и высочайшими грамотами утверждены деревни [...] съестные припасы доставляли в курень в натуре; а пред праздниками Рождества Христова и Воскресения и наличные собираемые из деревень деньги, по росписанию генерального писаря, или по препоручению его старшего канцеляриста, раздаваемы были по трудам и по способности каждому. Которые ж войсковые канцеляристы могли иметь содержание сами от себя, те жили на нанимаемых ими квартирах и на всём своём иждивении»²⁰.

Згідно з даними археологів, за часів І.Мазепи, у 1687–1700 рр., Генеральна військова канцелярія розташовувалася на цитаделі Батурина в межах гетьманського подвір'я. В.Мезенцев вважає, що перед 1700 р. гетьман переніс свою головну резиденцію у триповерховий із мансардою цегляний палац на передмісті Гончарівка. Він припускає, що у склепінчастому й замощеному (ймовірно цеглою) нежитловому підвалі цієї споруди розмістили військову (державну) та приватну гетьманську скарбниці. На горішніх поверхах, вірогідно, були

¹⁸ Див.: Ломиковский В. Словарь малорусской старины // Киевская старина. – 1894. – Т.XLVI. – Июль. – С.П.

¹⁹ Там же. – С.10–11.

²⁰ Записка генерального судьи Акима Семёновича Сулимы // Там же. – 1884. – №1. – С.135–136.

спальні, приймальні, вітальні І.Мазепи, його дружини Ганни, кабінет гетьмана, Генеральна військова й особиста канцелярія, бібліотека, державний архів²¹.

На Гончарівці археологи розкопали велику/довгу «службову будову» або «курінь», де старшини та службовці двору І.Мазепи збиралися, трапезували, грали у шахи, читали книги, скоріше за все з бібліотеки палацу, били дорогий поливаний посуд, губили прикраси, кулі, дрібні елементи козацького спорядження тощо²². Схожі бронзові прикраси, накладки, пряжки дорогих ременів мазепинського часу знайшли в 2015 р. на садибі В.Кочубея, де в 1700–1708 рр. розташовувалася судова канцелярія.

Керівники археологічних розкопок у Батурині вважають, що військові канцеляристи й писарі до погрому 1708 р. жили та працювали при дворі І.Мазепи на Гончарівці. На нашу думку, найбільш вірогідно, що неодружені канцеляристи в мазепинський період теж мешкали в «гуртожитку» або «курені», у безпосередній близькості від палацу, на Гончарівці, а не у самому Батурині. Навряд чи І.Скоропадський вигадав для Глухова якусь абсолютно нову систему. Ми точно знаємо, що С.Величко не був одружений і не мав сім'ї²³. Тож він, скоріше за все, жив і працював саме на Гончарівці. Там же, у «курені», він мав зберігати свої книги.

Можна припустити, що, покидаючи Батурин, С.Величко прихопив і свій єдиний скарб – книгозбірню. Але абсолютно неймовірно, щоб він продовжував зберігати бібліотеку, опинившись у полоні, адже панегірики І.Мазепі й П.Орликові стали б серйозним свідченням проти нього. Книжок треба було позбутися за першої ж нагоди. Припущення, що С.Величко зберігав такий викривальний аргумент проти самого себе впродовж ув'язнення, у роки, коли П.Орлик став головним ворогом Петра I, – зі сфери абсолютної фантастики.

Оскільки ніяких пізніших позначок на книгах С.Величка немає, слід припустити, що він надалі не мав до них відношення. Скоріше за все, разом із батуринським архівом і бібліотекою І.Мазепи їх захопили війська О.Меншикова. Потім це все опинилося у Санкт-Петербурзі й Москві. Фахівець із бібліотечних колекцій раннього нового часу Д.Ципкін вважає, що у цей період книги являли собою доволі цінний скарб, знищенню не підлягали, ба більше, переможці розглядали їх як один із гідних трофеїв. У наші дні у Санкт-Петербурзі проглядаються сліди бібліотеки самого І.Мазепи.

Що стосується книгозбірні С.Величка, то на користь версії про її вивезення разом із батуринським архівом говорить те, що книги опинилися в тих самих зібраннях, що й низка найбільш цінних грамот Генеральної військової канцелярії – у давньосховищі РДАДА²⁴. Т.Каменєва вказувала на наявність на одній із книжок втраченого при реставрації власницького напису М.Оболенського²⁵. Останній упродовж 1839–1873 рр. був управителем і директором Московського

²¹ Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. Палаці Івана Мазепи і Кирила Розумовського: Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. – Торонто, 2015. – С.23.

²² Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Гетьманські резиденції Батурина. – Торонто, 2012. – С.11–12.

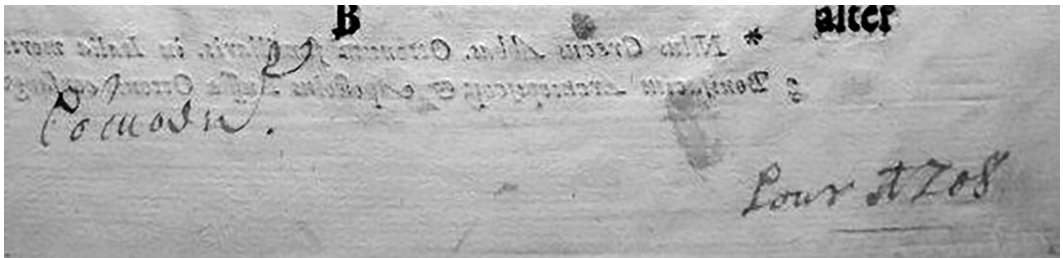
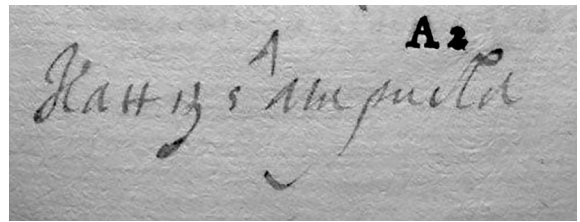
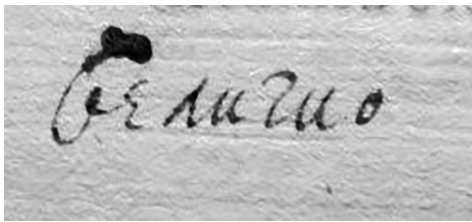
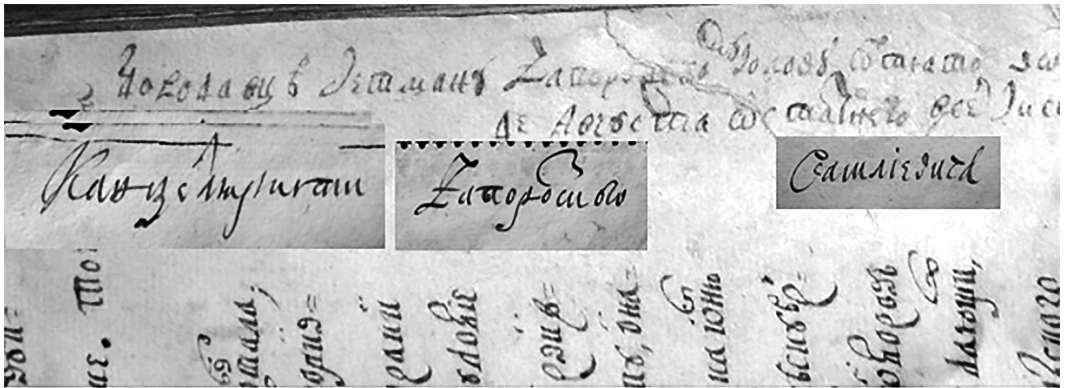
²³ Таирова Т.Г. К біографії автора казацкой летописи Самойло Величко. – С.76–88.

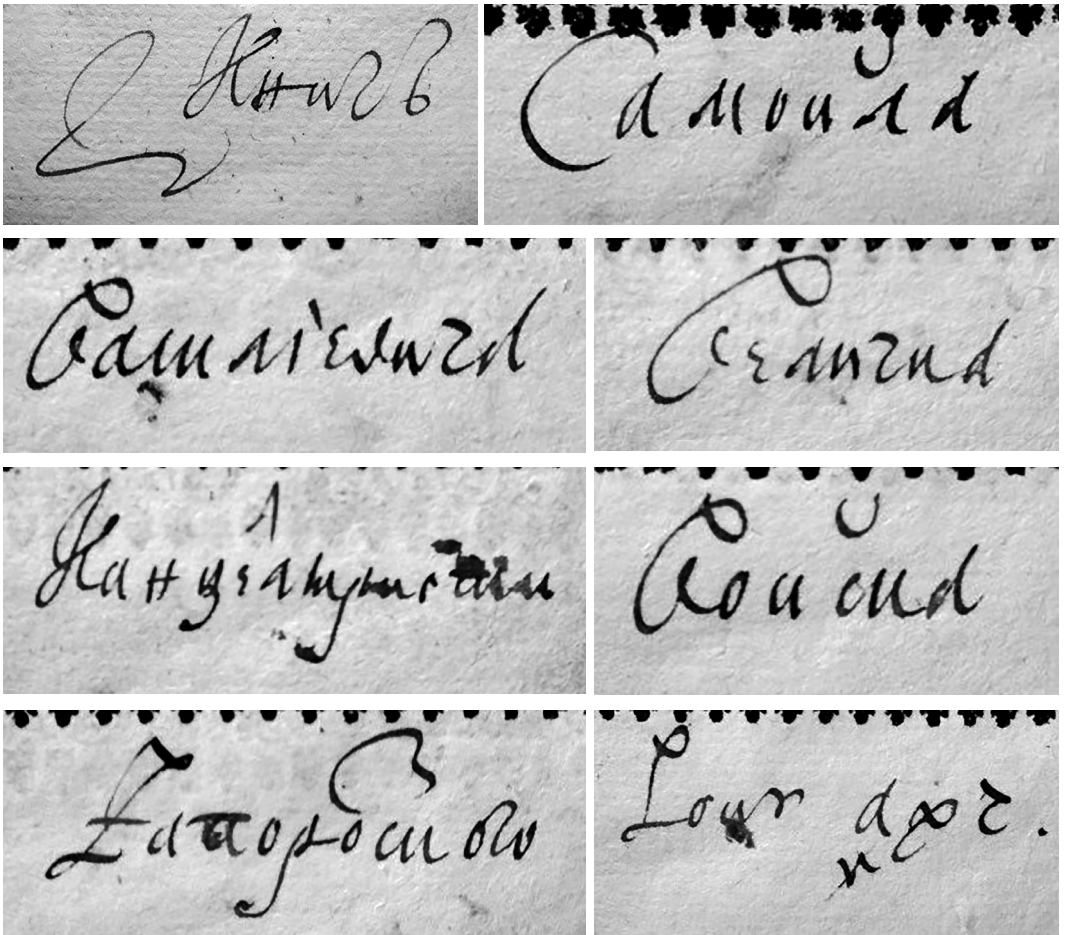
²⁴ РГАДА. – Ф.135. – 1-й отд. – Рубр.ІV. – №52–53.

²⁵ Каменєва Т.Н. Черниговская типография... – С.263.

головного архіву міністерства закордонних справ. Саме М.Оболенський звернув увагу на книги С.Величка, але не з огляду на особу їх колишнього власника, а як зразок старого друку. На його прохання книжки описали співробітники публічної бібліотеки в Петербурзі (при цьому належність їх С.Величкові навіть не зазначалася), відтак видання опинилися у спеціальних обкладинках із записами XIX ст. Надалі книги або ж були подаровані М.Оболенським Московському головному архіву МЗС, або їх передала туди його дочка (разом з усім зібранням батька). В.Колосова стала першою з дослідників, хто звернув увагу не на самі рідкісні друки, а на те, що вони походили з книгозбірні знамого козацького літописця.

Насамкінець зауважимо, що, розпочавши виявлення автографів С.Величка на оригіналі його твору, ми можемо впевнено сказати, що такі існують. Наприклад, зроблена рукою С.Величка приписка на берегах: «Того-жъ дня Бородавцѣ, Гетьманові Запорізькому, голову отято въ обозѣ Полскомъ, за провину його раніше, серпня остатнего, въ цію гисторію вираженню». Нині ми продовжуємо роботу з виявлення автографів С.Величка та сподіваємося завершити її до моменту академічного видання його літопису.

The article describes the history of finding of the library of S.Velychko, it includes its full description, including the original records of Velychko. It also includes the suppositions where the library originally was held and how did it get to the Russian State Archive of Ancient Acts.

Keywords: Velychko, library, chronicles, books.

УДК 94(477)«1932–1933»

В.І.Марочко *

СТАТИСТИКА ЖЕРТВ ГОЛОДОМОРУ: АНТРОПОЛОГІЧНО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ДИСКУРС

Пропонується авторське тлумачення катастрофічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр., висвітлюються його основні антропологічно-демографічні ознаки й поняття. Подаються власні оцінки загальної кількості потерпілих від геноциду селян (23,4 млн), обстоюється цифра у понад 7 млн померлих у 1932–1933 рр. Дискутуються результати досліджень українсько-американської групи демографів, оприлюднені в «Українському історичному журналі» 2015 та 2017 рр.

Ключові слова: *жертви Голодомору, антропологія, демографія, статистика, радянська Україна, населення, демографічні оцінки втрат, природний приріст населення, смертність, народжуваність.*

Досліджуючи втрати населення від Голодомору 1932–1933 рр. в радянській Україні, історики і демографи, крім статистичних символів, використовують вербальні визначення кількості його жертв: «масове виголодження людності», «поголовний голод», «масовий голод», «померлі від голоду», «демографічні втрати», «демографічні оцінки втрат», «втрати від голоду», «статистика смертності» та ін. Вони стали звичними для сучасного історіографічного й меморіального тлумачень наслідків Голодомору-геноциду українського народу. Кожне з них поєднує статистичне і морально-правове сприйняття соціально-гуманітарної катастрофи ХХ ст.

Основним критерієм масштабності злочину вважають кількість полеглих унаслідок штучного голоду в українському селі. Безперечно життя людини – найвища її соціальна сутність і духовна цінність. Статистично-демографічна оцінка «жертв Голодомору» коливається від 2 до 15 млн осіб. Діапазон їх «оцифрування» засвідчує тривалий і суперечливий аукціон суджень, версій, аргументів та методик підрахунків. Еволюція інтелектуальної змагальності зафіксована у десятках історико-демографічних праць.

---

* Марочко Василь Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.
E-mail: marochko_vasyl@bigmir.net

Поняття і явище «жертви Голодомору» стосується не лише померлих, але і живих, які зазнали фізичних та морально-психічних ушкоджень. Перша спроба юридичного тлумачення Голодомору постає у матеріалах міжнародної комісії з розслідування обставин голоду наприкінці 1980-х рр., а до «жертв голоду» зарахували померлих та осіб з «фізичними і психічними» втратами, які «пройшли через голодування»¹. Офіційно їх соціально-правовий статус виписано у законі України №376-V «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні» від 28 листопада 2006 р.² Терміни «жертви Голодомору 1932–1933 років в Україні», «жертви внаслідок Голодомору», «жертви та постраждалі від Голодомору» законодавчо оформлено. У тексті закону відсутній перелік ознак самого поняття «жертви Голодомору», не зазначено його соціальних груп, об'єднавши їх уніфікованим визначенням – жертви «геноциду українського народу». Ключове слово «жертви Голодомору» згадується у цитованому документі вісім разів. Отже, судячи з нормативно-правових актів, поняття та соціальне явище «жертви Голодомору» є історичним і юридичним фактом, а тому – об'єктом і предметом наукового дослідження.

Поєднання антропологічного й демографічного дискурсів, а вони становлять основу нашого теоретично-методологічного підходу, є логічним, позаяк жертви Голодомору не обмежуються кількісною оцінкою лише померлих, але і постраждалих загалом. Жертвами нацистських таборів були спалені в'язні, сотні тисяч людей з тавром на руці і хронічними хворобами, які переслідували їх усе життя. Антропологи, починаючи з середини ХІХ ст., вивчали вплив голодування на зміну зовнішніх фізичних ознак та морфології внутрішніх органів людини. Вони заклали науково-теоретичний і соціально-антропологічний підхід для системного й локального вивчення впливу феномену «голоду як фактора» на соціум. Український радянський антрополог Л.Ніколаєв, вивчаючи в 1926 р. стан наукової розробки цієї проблеми, визнав внесок дореволюційних західних і російських фахівців «доволі однобоким»³. У них розглядались фізіологічні аспекти впливу голодування на живий організм, частково соціально-біологічний⁴.

Соціально-демографічні наслідки голоду 1921–1923 рр. активізували науково-прикладні студії антропологів, епідеміологів, практикуючих лікарів. Відгукнулися навіть ті з них, котрі друкувалися у 1911 р. Так, відомий російський антрополог А.Івановський особисто дослідив зміни фізичних ознак окремих національних груп Рязанської губернії на початку 1920-х рр. унаслідок голоду, зафіксувавши у них «швидку і сильну модифікацію»⁵.

¹ Международная комиссия по расследованию голода на Украине 1932–1933 гг.: Итоговый отчёт. – К., 1992. – С.23, 69, 85.

² Див.: Українське слово. – 2006. – 6–12 грудня.

³ Николаев Л.П. Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей // Дети украинцы школьного возраста: Материалы по антропологии Украины. – Сборник первый. – Х., 1926. – С.181–183.

⁴ Voit C. Über die Verschiedenheiten der Organe insbesondere der Knochen beim Hunger // Zeitschrift für Biologie N.F. – Bd XIX. – 1899; Шастный С. Изменения внутренних органов человека, умершего от голодания, продолжавшегося 35 дней // Русский архив патологии. – Т. V и VI, 1898. – С.694.

⁵ Ивановский А.А. Изменение физических признаков населения России под влиянием голодания // Наука на Украине. – 1922. – №4. – С.90–97.

Спостерігалось зменшення росту, горизонтальної овальності голови, на 40% ваги тіла відповідно до індивідуальних особливостей його структури⁶. Антрополог В.Бунак, прочитавши статтю А.Івановського, підтвердив залежність деструктивних антропологічних ознак від голодування людського організму⁷. Досліджуючи німецьку літературу з питань «впливу голодуючих років на фізичний розвиток», особливо «дітей голодних років» у Німеччині 1913–1919 рр., В.Бунак виявив трагічну закономірність збільшення смертності дітей у 1917 р. порівняно з 1913 р.: до 1-го року – 23%, до 2-х років – 75,8%, від 3-х до 4-х років – 72,9%, до 5-ти років – 41,2–51,1%, у 6-ти років – 24%⁸. Використовуючи статистику німецького доктора Давідсона, антрополог констатував факт збільшення смертності берлінських дітей від туберкульозу у три рази⁹.

Антрополог С.Вайсенберг, обстеживши понад 1 тис. дітей Єлисаветграда, Златопілля та Київщини у травні 1923 р., які перебували у стаціонарно-оздоровчих установах місії Ф.Нансена, також встановив факт руйнівного впливу голоду на їх організм. Він порушив принципово важливе питання про наслідки голоду: чи піддаються «виправленню завдані дитячому організму хворобами і голодуванню травми і через який термін, або ж набуті особливості залишаються незмінними на все життя»¹⁰. Професор Б.Франк, вивчаючи «психологічні основи людодійства» в роки голоду, виділив особливий соціально-антропологічний тип антропофага (людодія), для якого «смерть, втративши страх, втратила і свою святість, – факт убивства є логічним завершенням новоявлених умов, через дію яких фактори, що спонукають дію, тобто емоції й увага, змінили свій зміст і напрям»¹¹. Лікар Л.Айхенвальд назвав випадки людодійства «зміщенням рівноваги народної психіки, божевільний крик душі, нестримний рефлекс, насамкінець, повне зникнення почуття огиди»¹². За його науковими спостереженнями, мозок людини втрачав третину ваги внаслідок тривалого фізичного виснаження організму від голоду, тому наставала тяжка форма депресії, афект смутку, загострення рефлексії сприйняття, а згодом поглиблення апатії та байдужості. Під впливом голоду прокидалися «приспані атавістичні інстинкти тварини», жорстокість, аморальність. За таких обставин життя втрачало соціальну цінність, а людоджерство стало проявом «голодної хвороби», тобто розладу психічної цілісності особи. Демограф А.Хоменко, аналізуючи поточну демографічну статистику 1922–1923 рр.,

⁶ *Ивановский А.А.* Изменение физических признаков населения России под влиянием голодания // О голоде. – X., 1922. – С.182–196.

⁷ *Бунак В.* [Рец.] А.А.Ивановский. Дальнейшие исследования по вопросу об изменении физических признаков населения России под влиянием голодания «Наука на Украине». №4. 1922. Харьков // Русский антропологический журнал. – 1925. – №1/2. – С.94–95.

⁸ *Бунак В.* К антропологической характеристике влияния голодного времени на физическое развитие // Там же. – 1926. – №1/2. – С.211–212.

⁹ *Davidson.* Die Aushungerung Deutschlands und die Berliner Kinder // Archiv für Frauenkunde und Eugenetik. – Bd 6. – Berlin, 1920. – S.27–36.

¹⁰ *Вайсенберг С.А.* Влияние недоедания и болезни на физическое развитие детей // Русский антропологический журнал. – 1924. – №3/4. – С.103–110.

¹¹ Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. док. і мат. / Упор. О.М.Мовчан, А.П.Огінська, Л.В.Яковлева; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1993. – С.205.

¹² Там само.

також підкреслював деструктивний вплив наслідків голоду на природний рух населення¹³.

Наприкінці 1922 р. соціологічними аспектами «голоду як фактора» почав займатися російський учений П.Сорокін, дослідження якого видано окремою книгою¹⁴. Він продовжив соціологічні студії у США, згадував особистий досвід голодуючого в революційному Петрограді, окремі факти голоду 1921–1922 рр. Монографічне дослідження американсько-російського соціолога стосується соціально-біологічного та психологічного аспектів «фактора голоду», тобто його впливу на соціальну поведінку людини в екстремальних умовах.

Отже проаналізувавши антропологічні, соціологічні й частково демографічні праці з обраної проблематики, можна констатувати наявність певного історіографічного доробку. Статті та книги, авторами яких були антропологи, фізіологи, соціологи й демографи, започаткували теоретично-методологічну основу дослідження системного впливу голоду на соціально-антропологічний тип його жертв. Сучасна історична, а тим паче демографічна наука, хоч і торкається певних антропологічних характеристик голодуючого населення України 1932–1933 рр., однак не розглядає цілісний соціально-правовий статус жертв Голодомору.

Соціально-антропологічний тип постраждалих від Голодомору, крім його документально зафіксованих ознак, мав і статистично-демографічний сегмент. Книги актів запису громадянського стану (загси) реєстрували не лише факт смерті, але і причину (лікарський діагноз), тому вони є статистичним джерелом вивчення наявності антропологічних ознак померлих від голоду. До них варто додати службово-відомчу статистику ДПУ УСРР про померлих, виснажених, опухлих у районах і селах, Наркомату охорони здоров'я, інформативні зведення лікарняних та санітарно-епідеміологічних служб про поширення «хвороб від голоду», доповідні записки партійно-радянської номенклатури різного рівня (чим вищий рівень, тим більше узагальнюючих даних). Спогади очевидців також є вагомим джерелом для висвітлення антропологічної статистики, тобто статистичного обліку осіб з виразними фізичними (виснаження, безбілкові набряки тіла, опухання) та соціально-психічними ознаками (канібалізм, трупоїдство, самогубство, «тихе божевілля»), санітарно-епідемічного стану в містах і селах (наявність епідемії черевного та висипного тифу, тропічної малярії, дизентерії тощо), локальної та стаціонарної медично-лікарняної діагностики (кількості хворих колітами, ентероколітами, кишково-шлунковими отруєннями від вживання сурогатної їжі), фіксації масштабів дитячої безпритульності і масового невідвідування школи учнями сільських шкіл.

Поеднання соціально-антропологічного (виявлення території та інтенсивності впливу Голодомору як фактора, наявність канібалізму у селах та районах, захворювань від голоду, самогубств, різних стадій фізичного виснаження

¹³ А.Х. Попередні підсумки природного руху населення України в 1922–1923 р. // Статистичний бюлетень. – 1923. – №22. – С.29–30; *Його ж.* Природний рух сільського населення України (По даних весняного опросу 1923 р.) // Там само. – №20. – С.26–27.

¹⁴ *Сорокин П.А.* Голод как фактор: Влияние голода на поведение людей, социальную организацию и общественную жизнь / Вступ. ст., сост., комм., подгот. к печати В.В.Самойловой и В.С.Сычёвой. – Москва, 2009. – 684 с.

людського організму) і демографічного (встановлення кількості «наявного населення», його соціально-професійної, статево-вікової структури, міської і сільської «плідності») дискурсів дозволяє системно встановити статистику жертв Голодомору. Їх становлять «живі» (категорія фізично та психічно постраждалих) і «мертві» (фізично померлі внаслідок голоду). Вони були серед міського і сільського населення, але суттєво вирізнялися за кількістю уражених Голодомором. Географічно-природнича локалізація, а віднедавна «екологічна»¹⁵, має опосередкований вплив на антропологічні відмінності та причини смертності, їх інтенсивність (ліси і болота Полісся годували сезонно і фізично дужих людей).

Демографічна складова загальної кількості жертв Голодомору надзвичайно важлива, позаяк встановлює наявне населення (особи, які на час обліку перебували дома і постійно проживали на зазначеній території) і юридичне (прописане за конкретною адресою помешкання)¹⁶. А.Хоменко, упорядковуючи матеріали всесоюзного перепису населення 1926 р., вказував не лише структуру, але і національний склад сільського населення (села, сільради, району, округи)¹⁷. Статистична межа української соціальної «осілості» максимально наближена до реальної соціально-демографічної групи потенційних жертв Голодомору. Колгоспники та селяни-самостійники (одноосібники) постійно проживали в територіально-адміністративних кордонах села і сільради, позбавлені можливості легального пересування у роки Голодомору (обмеження загороджувальних загонів на шляхах сполучення, заборона продажу залізничних квитків, режим «чорних дошок», адміністративно регламентоване «відходництво», бригадна організація праці в колгоспах).

Історики й демографи, застосовуючи офіційну або службово-відомчу статистику, сперечаються стосовно загальної кількості населення у роки Голодомору. Розбіжності існують і в архівних документах, статистичних щорічниках та фахових виданнях. Для нашого дослідження важливо встановити кількість сільського населення (загальне), виявити його основні соціально-професійні (особливе) та хліборобські групи (одиничне). Саме вони постійно перебували на території Голодомору¹⁸, тому стали його «очевидними» жертвами, нестерпно голодуючи, хворіючи і масово помираючи від виснаження. Редакція фахового журналу «Профілактична медицина», підсумовуючи досягнення сталінської демографічної п'ятирічки, подала загальну кількість населення в УСРР на грудень 1932 р. – 32,1 млн, з яких міського 6,7 млн, сільського 25,4 млн осіб¹⁹. Офіційний статистичний щорічник, який зафіксував адміністративно-територіальний поділ УСРР 1 грудня 1933 р., називає дещо іншу цифру – 25,5 млн

¹⁵ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.Є. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2017. – №2. – С.113.

¹⁶ Лифшиц Ф.Д. Перепись населения 1937 г. // Демографические процессы в СССР: Сб. науч. трудов. – Москва, 1990. – С.168–169.

¹⁷ Національний склад сільського населення України (за національністю господарів): Попередні підсумки Всесоюзного перепису населення 1926 р.: Статистика №96. – Х., 1927. – 89 с.

¹⁸ Див.: Марочко В. Територія голодомору 1932–1933 рр. – К., 2014. – 64 с.

¹⁹ Основні підсумки першої п'ятирічки охорони здоров'я на Україні // Профілактична медицина. – 1932. – №9/10. – С.30–36.

сільських жителів, тобто на 100 тис. більше²⁰. Статистичні щорічники другої половини 1930-х рр. продемонстрували відносну «демографічну стабільність» – 24,7 млн сільського і 7,1 млн міського населення, тому разом 31,8 млн осіб²¹. Зафіксовані цифри стосувалися демографічної ситуації 1932 р. – початкового року Голодомору.

Службово-відомча статистика, що зберігається в архівних документах партійно-радянських органів влади, також фіксує поточні соціально-демографічні явища. В архівному примірнику «Довідник про області України в період їх створення (демографічні дані)», що зберігається у фонді ВУЦВК (законодавчий орган), в УСРР було 32,5 млн осіб²². Співробітники Українського науково-дослідного інституту МТС і колгоспного будівництва, створеного у грудні 1932 р., використавши оперативну статистику Наркомфіну УСРР за 1931 р., уважали перебільшеною цифрою Наркомату праці УСРР про кількість сільського населення – 25,1 млн осіб. Вони доводили, що у сільському господарстві не працювали 1,2 млн осіб (4,2%), а також не вилучили із соціально-демографічних розробок «несамодіяльне хліборобське населення»²³. За їхніми підрахунками, в республіці було 24 049 309 хліборобів. Управління громадського харчування при Вукоопспілці, яке діяло в 1931–1935 рр., володіло іншою цифрою – 25 млн з лишком (57 тис.) на 1 січня 1932 р. Хліборобським населенням уважали колгоспників (17,6 млн) та селян-одноосібників (5,8 млн), разом – **23,4 млн осіб**²⁴. Вони становлять ізольовану соціально-демографічну групу, яка уособлює категорію жертв Голодомору. Ані комуни (2,6 млн), ані тесоци (товариства спільного обробітку землі, 2,7 млн), ані основна форма колективного господарювання – сільськогосподарська артіль (12,3 млн осіб) не гарантували колгоспникам захисту та порятунку від організованого голоду. Вони опинилися в резерваціях з дуже регламентованим внутрішнім режимом пересування, трудової зайнятості та соціально безправні і незахищені. Комуни у 1933 р. становили 3%, артілі – 97% колгоспних форм²⁵. Комунари та артільники масово помирали в колгоспах імені Сталіна, Молотова, Кагановича, Постишева, Косіора, проклинаючи їх за обіцяний «більшовицький рай». У 1932 р. 51%, наступного, 1933 р., – 45% колгоспників (із 20 млн) отримали від 6 до 12 пудів зернових на зароблені впродовж року трудовні, тобто менше «голодної норми» (14 пудів на особу в рік)²⁶. Зазначу, що за 1932 р. 40% колгоспників «майже не брали участі у колгоспному виробництві»²⁷, тому близько 8 млн «ледарів» не мали жодного грама хліба (навіть на відсотки від усуспільненого їхнього майна). Виховання голодом упродовж господарського року – однозначно збільшувало кількість його жертв.

²⁰ Адміністративно-територіальний поділ УСРР за станом на 1 грудня 1933 р. – Х., 1933. – С.6.

²¹ УСРР в цифрах: Статистичний щорічник / За ред. О.М.Асаткіна. – Х., 1936. – С.388.

²² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1. – Оп.8 – Спр.234. – Арк.28.

²³ Там само. – Ф.3470. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.5.

²⁴ Там само. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

²⁵ Там само. – Ф.4402. – Оп.1. – Спр.222. – Арк.5.

²⁶ Там само. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

²⁷ Там само. – Ф.3470. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.9.

Колгоспники-ударники також нестерпно голодували, тому що виконували хлібозаготівельний план до двору і не отримували зерна на зароблені трудодні. У травні 1932 р. 16% колгоспів Вінницької, 28% – Київської та 15% – Харківської областей, а станом на березень 1933 р. – 45% колгоспів УСРР не видали селянам зернових у рахунок натуральної оплати праці²⁸. Отже майже половина колгоспників не мала хліба (пшеницю і жито спрямовували у хлібозаготівлі), а худоба – кормів (овес, ячмінь). Печений хліб заборонили видавати для так званого «громадського харчування» працюючих у полі колгоспників. У 1932 р. сільськими пунктами системи Управління громадського харчування («Упргромхарч») удалося охопити 60% радгоспів, 40% промислових артілей, а загалом 20% від наявного контингенту²⁹. Працівники радгоспів отримували місячну зарплату, тому перебували у відносно кращому матеріальному становищі порівняно з колгоспниками.

Соціальну групу ризику становило так зване «нехліборобське населення», тобто вчителі (100 тис.), кустарі (100 тис.), службовці (39 тис.), утриманці (діти, особи похилого віку; 400 тис.), а разом із «радгоспниками» та артільниками – 1,4 млн осіб³⁰. Вони належали до сільського населення, займалися присадибним господарством з обмеженим наділом, хворіли від «голодного виснаження», особливо сільські педагоги, і помирали. Учнівський контингент сільської школи відчув на собі вплив голоду. Упродовж першого півріччя 1932 р. він становив 3,5 млн осіб, з яких 73 тис. мали одноразові «гарячі сніданки» (сурогатний хліб і баланда). Подібний «громхарч» отримували 15–20% сільських учнів та 40% учителів³¹. Характерно, що його видавали «фізично ослабленим» і «виснаженим» з виразними ознаками «недокрів'я». Зазначену недугу в 1932 р. мали 10% «дитячого населення» радянської України, а 5% хворіли на відкриту форму туберкульозу³².

Отже кожен п'ятий сільський учень навчального 1932 р. (понад 700 тис. осіб) уважався фізично ослабленим, адже на них поширювався «громхарч», та понад 1 млн від «дитячого населення» УСРР, якщо враховувати загальну чисельність його вікової групи до 14 років згідно з переписом 1926 р.³³ А хворих на туберкульоз у першому році Голодомору виявилось понад 200 тис. дітей (5% від 10,8 млн осіб). До працездатного хліборобського населення належали «підлітки» (від 14 до 17 років), яких у 1931 р. було 2,4 млн осіб (854 тис. в індивідуальному секторі та 1,6 млн у колективному)³⁴. На польових роботах 1931 р. працювали лише 18,5% підлітків, а решта належала до соціальної категорії «утриманців». Вони уособлювали соціально-антропологічну групу «живих» жертв Голодомору, тому що фізично голодували, страждали від усвідомлення загрозового і нестерпного соціального становища, спостерігаючи смерть однолітків.

²⁸ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.446.

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

³⁰ ЦДАВО України. – Ф.4134. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.7.

³¹ Там само. – Спр.291. – Арк.84.

³² Там само. – Спр.820. – Арк.14.

³³ Україна: Статистичний щорічник: 1929. – Х., 1929. – С.24.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.2159. – Арк.52.

Статистик і демограф К.Воблий, прогнозуючи «баланс людності УСРР на 1937 рік», спирався на цифру 23,5 млн хліборобського населення в 1931 р. (чоловіки – 11,3 млн, жінки – 12,2 млн), назвав його кількість у 1932 р. – 23,7 млн (чоловіки – 11,3 млн, жінки – 12,4 млн)³⁵. За його лабораторно-гіпотетичними підрахунками, у 1931 р. УСРР мала 31,4 млн, у 1932 р. – 31,8 млн осіб³⁶. Хліборобське населення, котре до масової колективізації зосереджувалося у 5,2 млн селянських господарствах, стало переважно колгоспним. Але колгоспи не могли забезпечити його повноцінною виробничою діяльністю з належним рівнем соціального та матеріального забезпечення. У сільському господарстві з'явилися так звані «лишки робочої сили», тобто безробітні селяни у продуктивному віці (від 18 до 59 років) – 6,7 млн осіб³⁷. Зайнятість серед жінок становила 43%, чоловіків – 39%, тобто жива «пропаща сила» переважала, представляючи соціально вразливий контингент потенційних жертв Голодомору.

Секторальний аналіз соціально-демографічних процесів, тобто не лише класичне виокремлення міського і сільського населення, але і його соціально-професійного складу, застосував А.Хоменко у 1935 р. Учений показав залежність рівня дитячої смертності від соціально-економічного фактора впливу. Його роздуми, статистично-демографічні оцінки й публічні висловлювання вражають відвертістю суджень та припущень. Він був першим і єдиним, хто наважився тоді «дати цілком виразне зображення впливу колективізації на дитячу смертність», а також констатувати той факт, що «по менш колективізованих районах дитяча смертність менша, ніж по більш колективізованих»³⁸. Надзвичайно сміливий і необачний висновок для «колишнього петлюрівця» та українського есера. До колгоспів подалася сільська біднота з високим рівнем смертності у родині, а також незаможний елемент у великих селах. «Хуторська людність», куркулі і «так звані міцні середняки», за спостереженням професора А.Хоменка, мали значно «кращі матеріальні передумови для дітей», адже «тривкіше трималися старих форм землекористування – з меншою охотою вступали в колектив»³⁹. Якщо до цього додати умови господарювання в колгоспах, відсоток бездіяльного населення, умисне затримання розподілу хлібних культур на трудодні, то постає в усіх його фарбах «колгоспний рай».

Теоретично інноваційним є виділення А.Хоменком «корінної міської та сільської людності, що осідає по містах, але й від співвідношень між кількістю першої та другої» серед населення загалом⁴⁰. Отже, урахувавши вади демографічної і службово-відомчої статистики, як і будь-якої іншої, маємо визнати загальну кількість сільського населення у роки Голодомору – від 24,7 до 25,5 млн осіб. Використовуючи термінологію А.Хоменка, виокремлю «корінну людність» села – 23,4 млн хліборобського населення. Вони належали до

³⁵ Національна бібліотека імені В.І.Вернадського. Інститут рукопису (далі – НБУВ. ІР). – Ф.ХХХVIII. – №411. – Арк.1.

³⁶ Там само.

³⁷ ЦДАВО України. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.2159. – Арк.57.

³⁸ Хоменко А. Темпи спадання дитячої смертності в УСРР на початку 1-ої п'ятирічки // Профілактична медицина. – 1935. – №8/9. – С.94.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само. – С.92.

«наявного» населення, репрезентуючи соціальну групу жертв Голодомору – «живих» і «мертвих».

Соціально-антропологічну групу «живих» становили особи з виразними фізичними ознаками на тілі (виснаження, гостре виснаження, безбілкові набряки кінцівок, живота, суглобів («пухлі»), дистрофії («скелет та шкіра»). Їх прояви почалися у грудні 1931 р., охопивши станом на 10 червня 1932 р. населення «мінімум 100 районів» УСРР, судячи з листа голови Раднаркому В.Чубаря до Й.Сталіна⁴¹. Отже щонайменше чверть населення радянської України потребували «продовольчої допомоги», «близько половини чоловіків» покинули села у пошуку їжі, а «більшість колгоспів цих районів залишилась без хліба, без концкормів для робочої худоби, без фондів для непрацевдатних, для учителів»⁴². Видані колгоспникам аванси на трудовні «забиралися бригадами до хлібозаготівлі», тому «постраждали понад усе колгоспники» з мізерною кількістю трудовнів, «особливо багатосімейні». Дуже вичерпна соціально-демографічна оцінка, яка мала також елементи антропологічної характеристики ситуації: «З березня – квітня недоїдаючих, голодуючих, опухлих та помираючих від голоду у кожному селі нараховувалось уже десятки і сотні; з'явилися покинуті батьками діти та сироти»⁴³. В.Чубар особисто відвідав 17 районів Київської та Вінницької областей, зустрічався з «постраждалими колгоспниками» 12 сіл, тому його влучне визначення «психологія голоду» безпосередньо стосувалося соціально-антропологічного типу його жертв.

Зовнішні антропологічні ознаки з демографічною фіксацією кількості жертв наведені в архівних документах партійно-радянських органів: «масове ураження недоїданням», «стан крайнього виснаження», «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», «велика кількість пухлих від виснаження», «масове захворювання безбілковими набряками», «опухлі від недоїдання»⁴⁴. Перехідною антропологічно-демографічною соціальною групою були «померлі на ґрунті голоду», тобто від ще «живих» (стан голодування) до «мертвих» жертв. Кожне повідомлення з районів голодування супроводжувалося локальною реєстрацією виснажених, опухлих і померлих. У червні 1932 р. виявили 2 тис. жителів Гайсинського району з ознаками набряків частин тіла, констатуючи факт «великої кількості пухлих від голоду» в інших районах Вінницької області⁴⁵. Співвідношення першопричини (голодування, голоду) і станом опухання його жертв коливалося в деяких селах та районах у межах 55%. Системного обліку окремих категорій ніхто, крім локальних обстежень органів ДПУ та

⁴¹ Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. / За ред. В.Васильєва, Ю.Шаповала. – К., 2001. – С.206.

⁴² Там само. – С.207.

⁴³ Командири великого голоду... – С.207.

⁴⁴ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр.: Зб. док. і мат. / Авт.-упор.: Р.Ю.Поджур, В.Ю.Васильєв, П.М.Кравченко та ін. – Вінниця, 2007. – 704 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упор. Р.Пиріг. – К., 2007. – 1125 с.; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1940: Зб. док. та мат. / Авт. вступ. ст.: В.Васильєв, Р.Поджур; упор.: Р.Поджур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К., 2013. – 528 с.; Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори»: 1928–1938: Зб. док. і мат. / Авт. вступ. ст. та упор.: О.Коваленко, Р.Поджур, В.Васильєв, О.Лисенко. – Чернігів, 2012. – 464 с.

⁴⁵ Голод та Голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. – С.304, 318, 362.

санітарно-медичних закладів, не проводив. 23 березня 1933 р. Козятинський райком КП(б)У інформував про «велику кількість пухлих від виснаження», яка за «далеко не повними» підрахунками місцевих органів становила 30% від реальних випадків⁴⁶. Якщо зареєстрували 1500 опухлих жертв від голоду, «кількість смертних випадків від голодування у крайньому випадку треба подвоїти, потроїти»⁴⁷, то перехід у категорію «мертвих» збільшується у 2–3 рази. Випадки «масового захворювання безбілковими набряками» були виявлені у 22 із 39 сіл Уманського району, тому напівживі жертви Голодомору – явище повсякденне і масове у 1933 р. Ані сільради, ані районний апарат ДПУ УСРР, ані загси обліку «голодних та пухлих не ведуть»⁴⁸. Однак і службово-відомча статистика дозволяє встановити трагічну динаміку загальної кількості голодуючих, виснажених, пухлих та відсоток померлих серед них.

Територія Голодомору, епіцентром якої стали села й райони, а жертвами – сільське населення, особливо наявне хліборобське, нагадувала своерідну соціально-адміністративну резервацію. Саме її мешканці виявились об'єктом впливу голоду як фактора, тому сільська і порайонна статистика обліку осіб з антропологічними ознаками жертв та померлих є взаємодією діалектичних категорій цілого і частини. Реальна реконструкція кількості виснажених та опухлих, а також коефіцієнти порайонної смертності в УСРР стосувалися сільського населення (25,5 млн) та хліборобського (23,4 млн). У реальному часі, судячи з матеріалів доповідної записки ДПУ УСРР від березня 1933 р., 45% колгоспників Новосанжарського району Харківської області «зовсім не мають ніяких продуктів харчування», 50% жителів с. Ульянівка Красноградського району «лежать пухлими», а 10 червня половина селян с. Сахни Летичівського району Вінницької області опухла внаслідок виснаження⁴⁹. У дитячих яслах Тетіївського району 70–80% дітей виявились «зовсім виснажені» й «навіть опухлі»⁵⁰. Половина населення Зінов'євського району Одеської області нестерпно голодувало, а 80–90% мешканців Архангельської сільради були виснаженими і пухлими, особливо діти⁵¹. Подібна районна статистика притаманна абсолютній більшості районів УСРР, а частота фіксованих антропологічно-демографічних випадків засвідчує сумну закономірність переходу від жертв «живих» до соціального стану «мертвих».

Автор не ставив за мету визначити загальну кількість виснажених та опухлих жертв Голодомору в кожному районі, тому що дуже тонка межа між ними. Завдання полягало в іншому: встановити антропологічно-демографічний зв'язок між двома категоріями жертв Голодомору – фізично потерпілими і фактично померлими. Доводити їх наявність просто, адже архівні документи зафіксували реальну статистичну реконструкцію «опухання і смерті від голоду», «голоду і недоїдання», «хвороб викликаних голодуванням». Вони, судячи

⁴⁶ Там само. – С.391.

⁴⁷ Там само. – С.404.

⁴⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.760.

⁴⁹ Там само. – С.878, 881.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Голодомори в Україні: Одеська область: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Дослідження, спогади, документи. – Одеса, 2007. – С.232.

з доповідної записки начальника Дніпропетровського облвідділу ДПУ УСРР Я.Краукліса від 5 березня 1933 р., стосувалися 336 сілрад у 42 районах з 49 в області⁵². На підставі цієї відомчої статистики виявлено трагічні пропорції: кількість опухлих від виявлених голодуючих виростала у 2–3 рази за кілька тижнів, а кількість осіб з безбілковими набряками у 3,5 разів. Смертність серед цієї категорії жертв становила 10% упродовж кількох тижнів через відсутність своєчасної медичної допомоги. Траплялося і швидше, але внаслідок вживання кісточок вишні, абрикос, насіння бавовни, різного бур'яну. Отруєння проявлялося через кілька годин і завершувалося трагічно: діти помирали впродовж 1 доби, дорослі марили від 3 до 5 діб. Якщо станом на 5 березня на Дніпропетровщині помирав кожен десятий, то 15 березня кожен п'ятий на стадії «повного виснаження» або опухання. У 296 селах 23 районів Харківщини від виснаження, хвороб та кишково-шлункових отруєнь помирало від 30% до 50% виявленого контингенту жертв, на Переяславщині Київської області – 22%, у Букському районі – 20%⁵³. Пересічно серед виснажених, якщо упродовж кількох тижнів від встановлення «гострої форми» не було надано стаціонарної медичної допомоги, помирало від 25% до 30% осіб.

Статистично-демографічний вимір засвідчує наявність соціально-антропологічного типу жертв Голодомору, але не передає соціально-психічного стану і деформації внутрішніх органів. Медики, які працювали на селі, займалися патолого-анатомічним розтином тіла померлих і констатацією смерті від голоду. Однак є дослідження П.Сорокіна, Л.Ніколаєва, які доволі вичерпно висвітлюють фізіологічно-антропологічний тип голодної людини. Тривале соціально-біологічне голодування, за спостереженням П.Сорокіна, радикально «деформує всю нашу духовну особу, увесь духовний потенціал нашого “Я”, впливало на ідеї, емоції, переконання, вірування, смаки, бажання, устремління, оцінки, почуття, весь світогляд»⁵⁴. Голодні люди перебували у стані «марення від виснаження», вдавалися до самогубства, не виявляли соціальної активності до групового самозахисту, зосереджувались переважно на індивідуальних формах виживання. Присутність близьких і рідних викликала у голодуючої особи роздратування, агресію, схильність до ендоканібалізму (поїдання членів своєї родини). Голодний в умовах тоталітарного режиму не завжди готовий до бунту, тому що страх перед негайною смертю та інстинкт самозбереження переважали. За таких обставин «громадянин перетворюється на равлика, якого може розчавити каблук будь-якого комісара»⁵⁵. В українських селах, особливо впродовж першої половини 1932 р., вибухали стихійні селянські повстання, які згодом поступилися «жіночим волинкам» (виступи селянок із вимогами хліба та захопленням складів), формам індивідуального самозбереження (сурогатна їжа, падло-, труподство, канібалізм).

До антропологічних ознак належала мутація індивідуальної та розпад «народної психіки», зафіксовані у масових випадках канібалізму.

⁵² Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.725.

⁵³ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.725.

⁵⁴ Сорокин П.А. Голод как фактор... – С.112.

⁵⁵ Там же. – С.409.

Кримінальний кодекс 1927 р. не мав статті про канібалізм, тому їх судили за розбій, завдання важких фізичних ушкоджень, які призвели до смерті. Вони були злочинцями, але і жертвами Голодомору одночасно, позаяк зміни психіки відбулися через штучно організований голод. У 1932 р. випадки людодїства були поодинокими, а 1933 р. набули масового поширення в усіх районах УСРР. Мешканець с. Горошине Оболонського району на Полтавщині зарізав у березні 1933 р. власного сина через те, що в нього «не стало зовсім чого їсти». В іншому випадку (с. Чернече Семенівського району), пояснюючи обставини злочину, батько зізнався: «Коли я різав сина, то він міцно спав і жодного разу навіть не крикнув»⁵⁶. Зазвичай людодїдами ставали жінки, щоб зберегти власне та життя решти дітей у родині. У березні 1933 р. Київський облвідділ ДПУ УСРР інформував центральний апарат: «В уражених людодїством селах з кожним днем міцніє думка, що можна вживати для харчування людське м'ясо. Ця думка поширюється особливо серед голодних і пухлих дітей»⁵⁷. Щодня з районів Київщини надходило до десяти й більше повідомлень про факти людодїства. 22 червня 1933 р. секретар Гайсинського РПК доповідав секретареві обкому КП(б)У М.Алексєєву: «Характерно, що зараз по окремих селах такий важкий стан, що атрофірується всяке чуття людини. Смерть у родині на селі зовсім не впливає на громадськість»⁵⁸. Це і є саме той випадок, коли смерть втратила почуття страху, а непоховані тіла на вулицях нівелювали церковний обряд її святості. Начальник політсектору МТС Київської області, перебуваючи безпосередньо на селі, зазначив, що «народ отупів, зовсім ні на смерть, ні на людодїство – не реагує»⁵⁹. На Харківщині випадки канібалізму зафіксували у селах 59 із 69 районів області, коли «на ґрунті недоїдання члени родин вбивають менш слабших, головним чином дітей, вживали м'ясо у їжу»⁶⁰. Антропологічна складова факту людодїства засвідчує не лише деформацію психіки голодом виснажених людей, але і частоту та глибину її мутації. Кількісне (тривале недоїдання) та якісне голодування (відсутність калорій і наявності необхідних білків, жирів та вуглеводів) зумовили феномен соціальної поведінки антропофага: частота імпульсів його психічного роздратування дорівнювала частоті сприйняття ситуації. Сили руйнівної дії на психіку голодної людини не знаходили цивілізованої протидії, тому що втратили цінність моральні принципи, а навколишній світ сприймався лише через усвідомлення об'єктів їжі. Парадоксальність ситуації полягала в тому, що канібали були злочинцями, але і жертвами терору голодом. Сільське населення, особливо в межах конкретних сіл, зазнало соціально-психічного та морального впливу, тому що остерігалось людодїдів а з іншого боку підозрювало окремих односельчан у скоєному злочині. Соціальні стосунки виявились деформовані, а моральні норми та цінності спотворені, особливо в умовах войовничого атеїзму.

⁵⁶ Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – С.569.

⁵⁷ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С.434.

⁵⁸ Голод на Поділлі: 1920–1940 рр. – С.305.

⁵⁹ Голодомор 1932–1933 років: документи і матеріали. – С.878, 880.

⁶⁰ Там само. – С.763.

До соціально-антропологічного типу жертв Голодомору належали особи, які зазнали втрат здоров'я від епідемічних хвороб «на ґрунті голоду» (тифу, малярії, дизентерії), недоїдання та кишково-шлункових розладів (коліт, ентероколіт, «різачка», туберкульоз тощо). Вони стали хронічними недугами, судячи зі спогадів самих потерпілих⁶¹. Села й міста УСРР накрила епідемія тифу, а кількість хворих перетнула санітарні норми й межі. На вокзалах великих міст облаштували санітарні кордони для спеціальної обробки пасажирів і випадкових людей, особливо безпритульних селян. Дослідивши 49 тис. записів про смерть та лікарських діагнозів районних книг загсів Києва 1932–1933 рр., лише зазначу одну з основних причин епідемії тифу: голодування селян, відсутність належного харчування, особливо жирів, антисанітарія від туш здохлої худоби та непохованих людських тіл, ослаблення імунітету у виснажених голодом селян. Санітарно-епідеміологічна статистика зафіксувала збільшення кількості випадків захворювань тифом з 88 у січні до 1353 у червні 1932 р.⁶² Хворі діти переносили тиф «на ногах», тобто без належного стаціонарного лікування, тому завдали непоправних втрат власному здоров'ю. Заболюваність у школах сягала від 40% до 80% учнів, а на селі до 25% сільського населення приміської смути (села Гоголів, Требухів, Калита, Княжичі, Кухлівці, Погреби та ін.). Лікарі безнадійно констатували: «На селі корінного перелому стосовно боротьби з епідемією не видно»⁶³. Смертність хворих від тифу, особливо серед «тяжких», становила 20%. У 1932 р. епідемічний поріг досяг загрозової межі 39 хворих на 10 тис. осіб (з яких 14 – висипним, 25 – черевним), у 1933 р. – 29 (10 – «сипняком» і 19 – черевним)⁶⁴. Отже, зіставляючи зазначену санітарну статистику, можна говорити про ще «живих» (епідемічний поріг захворювань) і «мертвих» (кожного п'ятого хворого) жертв.

Загрозу здоров'ю й життю становила епідемія малярії. Державна санітарна інспекція УСРР, яку очолював заступник наркома охорони здоров'я республіки Г.Хармандар'ян, вивчаючи динаміку поширення цієї небезпечної недуги, дійшла сумного висновку: «Починаючи з 1932 р. малярійна захворюваність на Україні зростає, й особливо великого розвитку вона набула у 1934 році, коли було зареєстровано біля 2 міль. захворювань»⁶⁵. Збудником хвороби визнали комарів, а заклик «На боротьбу з комаром!» пролунав у постанові РНК УСРР лише у грудні 1935 р. Дивно, але від комара чомусь найбільш потерпали південно-східні області республіки, а не болотисте Полісся.

Кількість хворих на малярію в УСРР у 1934–1935 рр.⁶⁶

Область	1934 р.	1935 р.
Київська	132 551	247 084
Чернігівська	84 101	153 991

⁶¹ 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упор.: Л.Б.Коваленко, В.А.Маняк. – К., 1991. – 584 с.

⁶² Державний архів міста Києва. – Ф.Р.3. – Оп.1. – Спр.105. – Арк.88; Спр.167. – Арк.361.

⁶³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Місто Київ / Відп. ред. В.І.Марочко. – К., 2008. – С.47.

⁶⁴ Там само. – С.47–49.

⁶⁵ ЦДАВО України. – Ф.342. – Оп.14. – Спр.198. – Арк.11.

⁶⁶ Там само.

Вінницька	23 212	44 407
Харківська	325 881	461 556
Дніпропетровська	662 353	339 862
Одеська	401 152	210 242
Донецька	276 109	234 134
АМСРР	20 957	11 115
УСРР	1 926 316	1 702 391

Статистика трагічних наслідків голодування людей, імунна система яких зазнала ослаблення й не чинила опору епідемічним хворобам, вражає. Наприклад, села Нововасилівського району Дніпропетровської області впродовж першої половини 1933 р. було охоплено «суцільним захворюванням тропічною малярією, яка викликала високу смертність, внаслідок виснаження організму»⁶⁷. Малярія («забодай її комар») виявилася похідною від Голодомору, котра забирала життя різних вікових груп.

Особливу соціальну групу жертв Голодомору становили діти. Вони першими страждали від війн, революцій та епідемій, позаяк не мали соціального захисту та індивідуальної спроможності до самозбереження. Їх фізичне і психічне здоров'я залежало від економічного розвитку суспільства, матеріального забезпечення родини, фізіологічно-антропологічного стану батьків. Антропологи, вивчаючи фізичні ознаки немовлят у роки воєнного комунізму (1919–1921 рр.), коли з харчуванням були проблеми, дійшли висновку, що «хороша гігієнічна якість немовлят – наслідок кращого харчування батьків»⁶⁸. На думку дослідників, «причиною високої фізичної стійкості дітей, народжених у 1919, 1920, 21 рр., був відбір більш стійких у фізичному відношенні батьків, які хотіли і могли збільшувати сім'ю, у той час як значна більшість з труднощами підтримувала лише особисте існування»⁶⁹. Цікаве спостереження 1926 р., яке підкреслює залежність «антропологічної породи» від соціально-економічних умов. Тоді ж Л.Ніколаєв, вивчаючи відмінності фізичних ознак у дітей за їх національним та соціальним походженням⁷⁰, встановив вплив голодування на структуру, вагу внутрішніх органів дітей. Він показав пряму залежність між кількістю і якістю спожитої їжі та зміною тканин дитячого організму. Дослідивши патолого-анатомічним способом 61 дитячий труп і здійснивши антропологічне обстеження 264 живих безпритульних дітей Харківського евакоприймального пункту, учений виявив у 59% ураження туберкульозом⁷¹. Він констатував той факт, що саме «голодування викликало стрімке зменшення

⁶⁷ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.668.

⁶⁸ *Рогинский Я.Я.* Влияние различных условий на прорезывание первых молочных зубов у ребёнка // Русский антропологический журнал. – 1926. – №1. – С.33–49.

⁶⁹ Там же. – С.36.

⁷⁰ *Николаев Л.П.* Национальные и социальные различия в размерах головы и некоторых соматоскопических признаках у населения Харьковского округа // Национальные и социальные различия физических признаков населения Украины: Материалы по антропологии Украины: Сборник второй / Под ред. д-ра Л.П.Николаева. – Х., 1926. – С.5–46.

⁷¹ *Николаев Л.П.* Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей. – С.186.

захищеності організму по відношенню до туберкульозу, внаслідок чого дуже значний відсоток голодуючих дітей хворіли активним туберкульозом. Є усі підстави думати, що голодування пришвидшило та ускладнило хід туберкульозного процесу»⁷². Л.Ніколаєв гістологічно дослідив 19 суб'єктів з «чистими формами голодування», виявив ознаки «набрякової форми голодування» (зосередження рідини у черевині, набряк всього тіла) та «сухої форми голодування», які нагадували скелетів, обтягнутих шкірою (відмовлялися від їжі, виявляли до неї огиду, хворіли «голодними проносами»). Харківський антрополог склав таблицю вагових характеристик внутрішніх органів голодних дітей, яка зафіксувала фактор впливу голоду: головний мозок найменше втратив вагу, дегенеративні зміни побудови спинного і головного мозку, втрату ними білків, збільшення вмісту води, відтак і збереження вагових ознак, затримку їх розвитку, зменшення ваги серця до 20% у дітей з набряками, без них до 40%, печінка втрачала від 45% до 60% своєї ваги, зазнавала жирового переродження, а нирки до 35%. Найбільш втрачала вагу селезінка (49–51%), деформувалась підшлункова залоза, кишково-шлунковий тракт, а інколи «спостерігались коліт і зміни, що нагадували дизентерійні»⁷³. Деформації зазнавали зобна та щитовидна залози, спостерігались функціональні і «значні гістологічні зміни статевих залоз», недорозвиненість сім'яних залоз у хлопчиків до 14 років. Учений виділив індивідуальні особливості форм голодування у дітей: в одних атрофія організму супроводжувалась набряками тіла, в інших кров'яними проносами з ознаками дизентерії.

Санітарно-епідемічна статистика періоду Голодомору зафіксувала наявність фізичних ознак, встановлених Л.Ніколаєвим лабораторним способом. Службова статистика партійно-радянських органів також підтверджує особливий соціально-віковий статус дітей – жертв Голодомору. Майже в усіх виявлених випадках кількості пухлих осіб, діти становили від 30% до 50%⁷⁴. У травні 1933 р. на Київщині зафіксували 493 тис. голодуючих осіб, з яких 262 тис. дітей, а до школи не з'явилися від 54% до 77% школярів⁷⁵. У Тетіївському районі, як зазначалося у звіті районної влади, «учні до того пухлі, що їм було важко пересуватися»⁷⁶. У Чуднівському районі на Житомирщині до школи приходили 30% учнів, тому там припинили навчання⁷⁷. Статистика фіксує історичний факт свідомого нищення дітей штучним голодом, їх соціальну незахищеність. На Дніпропетровщині у 14 районах спостерігалося «стрімке скорочення відвідувань школи, важкі захворювання від голоду з смертельними випадками серед дітей»⁷⁸. На Київщині зареєстрували 334 тис. безпритульних дітей⁷⁹, а рідні домівки колгоспників та селян у роки Голодомору перестали бути придуком для переважної більшості дітлахів. Мільйони стали бездоглядними,

⁷² *Николаев Л.П.* Влияние голодания на строение и вес внутренних органов у детей. – С.187.

⁷³ Там же. – С.188–202.

⁷⁴ Голод на Поділлі 1920–1940 рр. – С.378.

⁷⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.566.

⁷⁶ Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали. – С.881.

⁷⁷ Там само. – С.878.

⁷⁸ Там само. – С.706.

⁷⁹ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – С.566.

тому що не мали належного харчування, медичного догляду, лікування, утримування і навчання (дві третини не відвідували школу). Лихою виявилася доля «підкидьків», тобто дітей, яких батьки приносили до дитячих установ – вони масово помирали у лікарнях системи Охматдиту, навіть діяли інструкції про їх щомісячне накопичення у моргах та масове поховання⁸⁰. Ці діти стали сиротами при живих батьках, утративши з ними не лише фізичний, але й родовий контакт, тому що отримували інші прізвища та імена, якщо в кишенях не було виявлено батьківських записок.

Узагальнюючи масові прояви антропологічних ознак «живих» жертв Голодомору, відзначу їх локальну статистично-демографічну фіксацію в архівних документах, особливо службово-відомчою статистикою. Наявність фізичних ознак не викликає жодного сумніву, а також причини ушкоджень – тривале і виснажливе голодування. Воно не оминуло жодної селянської родини, тому за соціально-антропологічними ознаками його жертвами були щонайменше 23,4 млн осіб (колгоспники та селяни-одноосібники). Їх родини зазнали безпосереднього (померлі, особи з фізичними та психічними травмами) та опосередкованого (втратили рідних, близьких і знайомих, пережили страх, хронічні хвороби від недоїдання) впливу голоду. Сільських учителів не вважали «хліборобським населенням», а вони масово потерпали від голоду. Тому сільське населення (25,5 млн осіб), але з певними поправками й уточненнями (кількість робітників радгоспів, службовців, механізаторів МТС тощо), можна також вважати жертвами Голодомору.

Встановлення кількості померлих є найсуперечливішою проблемою статистично-демографічних та історичних досліджень. Основна причина суперечок між істориками і демографами полягає у відсутності вичерпної, об'єктивної і системної демографічної статистики, а не в методах підрахунків, хоча і вони мають значення та вплив. Українська демографія 1920–1930-х рр. майстерно володіла лабораторно-гіпотетичними методами і принципами обліку природного руху населення, вважала критерієм демографічного прогнозу – «реальну дійсність». К.Воблий, вибудовуючи баланс населення, очікував у 1937 р. на 34,3 млн осіб⁸¹. Він не єдиний, хто займався подібними прогнозами.

У 1927 р. А.Хоменко, з'ясовуючи особливості «майбутнього темпу росту населення України», обрав «емпіричний конкретний коефіцієнт» та суто «гіпотетичний». Він уважав, що «десь, не дуже далеко, сучасні коефіцієнти наблизяться до гіпотетичних, обчислених за тенденцією до військового часу. Наші підрахунки показують, що “зустріч” цих коефіцієнтів відбудеться 1932 р.»⁸². Його скептичне ставлення до підсумкових матеріалів всесоюзного перепису населення 1926 р. і самих коефіцієнтів народжуваності та смертності як показника приросту населення, якими оперувала демографічна наука, лише додають вагомості судженням і тлумаченням ученого та демографа-практика.

⁸⁰ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: Місто Київ. – К., 2008. – С.157.

⁸¹ НБУВ. ІР. – Ф.ХХХVIII. – №411. – Арк.1.

⁸² Хоменко А. До питання про майбутній темп населення України (За матеріалами демографічного відділу ЦСУ України) // Червоний шлях. – 1927. – №7. – С.187.

Гіпотетичні прогнози, якщо вони не опираються на реальні статистичні джерела, виглядають ідеальною конструкцією, витвором інтелектуальної творчості. А.Хоменко дуже критично сприймав наявну демографічну статистику. У вересні 1928 р. він повідомив Укрдержплан про те, що «плодовитість населення України доволі швидко і цілком систематично падає»⁸³. А вже на початку лютого 1929 р. визнав коефіцієнт «20 померлих на 1000» – критичним показником, тож якщо «не зростатиме народжуваність, то швидко почне кількість померлих перевищувати кількість народжених, не буде приросту, буде убиток, зменшення людності»⁸⁴. Реальна народжуваність у селах радянської України другої половини 1920-х рр. справді «швидко» падала: з 44,4 народжених на 1 тис. у 1925 р. до 27,3 – у 1928 р.⁸⁵ Тому застереження А.Хоменка, як практикуючого демографа і державного службовця, професійні та відповідальні. Він не приховував збільшення абортів у 3,5 раза впродовж 1924–1928 рр., а також того, що «абсолютна кількість померлих незабаром може перебільшити кількість народжених і тим самим спричиниться до заміни прибільшення на зменшення людності»⁸⁶. Сміливий висновок для опального демографа у 1931 р., якого «вчистили» з ЦСУ УСРР за «буржуазні погляди» та «неправильне» політичне минуле. Тому задля індульгенції видав кілька оптимістичних реверансів про переваги «соціалістичної реконструкції», про відсутність безробіття, про цілком реальний «природний приріст людності мало на 2% на рік»⁸⁷. Однак, будучи професіоналом, наполегливо нагадував, що темп «народимості» в містах «безперечно не забезпечує відновлення людності, навіть на рівні стабільності»⁸⁸. Нарешті його професійне попередження про те, що «поєднований спад народимості може викликати стільки небажаних ускладнень і негативних наслідків в дальшому житті суспільства, навіть і за соціалізму, що не можна заперечувати необхідності своєчасно звернути на нього увагу»⁸⁹. Очевидний вияв громадянської позиції і професійної етики вченого, що викликає повагу й довіру до його демографічних студій.

Песимістичні передбачення А.Хоменка виявились «реальною реконструкцією» негативних демографічних процесів кінця 1920 – початку 1930-х рр. Їх зафіксував начальник ЦУНГО СРСР В.Осинський у доповідній записці «Про рух народжуваності і приріст населення СРСР», яку надіслав Й.Сталіну та В.Молотову 4 травня 1932 р. Головний статистик країни зазначав, що в містах «ми маємо замість природного приросту спад» у 2 рази порівняно з 1926 р.⁹⁰ Занепад природного приросту сільського населення розпочався з 1929 р., але «доволі швидкими темпами». Народжуваність впродовж п'яти років уповільнилась: у містах на 15%, у селах на 24%⁹¹. Дуже суттєва «корекція»

⁸³ ЦДАВО України. – Ф.337. – Оп.1. – Спр.7478. – Арк.15.

⁸⁴ А.Х. Про сучасну народженість на Україні // Радянський статистик. – 1929. – 8 лютого.

⁸⁵ Там само.

⁸⁶ Хоменко А.П. Сучасна родимість на Україні // Профілактична медицина. – 1931. – №1/2. – С.19.

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ Там само. – С.26.

⁸⁹ Там само. – С.37.

⁹⁰ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.32. – Оп.2. – Д.538. – Л.3.

⁹¹ Там же. – Л.3–4.

для оптимістично-демографічного прогнозу. В умовах колективізації, репресій, хлібозаготівлі, політики розкуркулення й депортації – шлюбність і народжуваність катастрофічно падали.

Виважений песиміст А.Хоменко «зразка» 1927 р. сподівався на 31,6 млн «загальної людності» УСРР у 1932 р., навіть 35,4 млн осіб у 1940 р.⁹² Однак, зазнавши попереднього політичного переслідування, демограф офіційно визнав «безпідставним припущення про дальший спад народимості», тому висловив упевненість, що наприкінці другої п'ятирічки народжуваність досягне рівня 1926 р. – 1,2 млн осіб. Розроблена ним динаміка «арифметичної прогресії» демографічних явищ мала дати у «перспективному обчисленні» 35,6 млн осіб станом на 1937 р.⁹³ Ось такий оптимістичний висновок з «опертям» на «давнішню репродукцію» населення. Ю.Корчак-Чепурківський, аналізуючи методику А.Хоменка, визнав «цифру дуже близькою до дійсного числа народжених у 1937 р. 1214 тис., але збіг цей чисто випадковий, бо цей підйом був викликаний законом 16 червня 1936 р.»⁹⁴ Він мав на увазі декрет союзного уряду про заборону абортів. Насправді демографічного дива не сталося. Ю.Корчак-Чепурківський, який пройшов через сталінські табори, знав про втрачені таблиці гіпотетичних прогнозів А.Хоменка, але не піддав сумніву цифру 35,6 млн, власне і прогноз М.Птухи – 34,6 млн на 1 січня 1938 р.⁹⁵ Усі троє зазнали політичних репресій, але розстріляли лише А.Хоменка – 22 березня 1939 р.

Демографічна тенденція спаду народжуваності, про яку попереджав український демограф, спостерігалася в 1931–1934 рр., особливо 1933 р., коли смертність у 3,5 раза перевищила народжуваність. Зазначена статистика, яку начальник УНГО УСРР О.Асаткін надіслав до ЦК КП(б)У 22 квітня 1935 р., навіть попри «незадовільний стан існуючих статистичних джерел про рух населення»⁹⁶, лише підтвердила наявність гуманітарної катастрофи в республіці.

Всесоюзний перепис населення 6 січня 1937 р., від якого очікували демографічного дива, спростував усі оптимістичні прогнози, навіть сподівання самого Й.Сталіна. 15 січня О.Асаткін повідомив ЦК КП(б)У про попередні підсумки перепису в республіці: за телефонограмами облУНГО населення становило 27,9 млн, за підрахунками первинних матеріалів (без кадрів РСЧА та НКВС) – 28,2 млн осіб⁹⁷. Він запевнив, що подібний стан не означав відсутності приросту населення у 1926–1936 рр., отже прогнози демографів були обґрунтованими. Вражала первинна демографічна статистика, про яку згадав головний статистик радянської України: з 525 районів лише у 85 населення перевищувало підсумки 1926 р., а у 93 – на третину менше⁹⁸. Чим пояснити демографічний застій руху населення у 430 та зменшення на третину у 93

⁹² Хоменко А. До питання про майбутній темп росту... – С.198.

⁹³ Хоменко А. Людність УСРР у перспективному обчисленні // Профілактична медицина. – 1932. – №11/12. – С.47.

⁹⁴ Корчак-Чепурковський А. Избранные демографические исследования. – Москва, 1970. – С.309.

⁹⁵ Там же. – С.319–320.

⁹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6762. – Арк.56.

⁹⁷ Там само. – Спр.7163. – Арк.14–20.

⁹⁸ Там само. – Арк.462.

районах? Катастрофічними наслідками Голодомору 1932–1933 рр., хоча впродовж «некризових» років (1927–1931 рр.) спостерігався спад природного приросту. 28 січня 1937 р. О.Асаткін наказав сектору обліку населення УНГО УСРР передати всю демографічну статистику до відомчого архіву, не відправляти її до «органів Центрархіву до спеціального мого наказу»⁹⁹. Матеріали перепису та відомча статистика не підлягали оголошенню. 4 липня О.Асаткіна заарештували, звинуватили у фальсифікації, а 2 вересня 1937 р. розстріляли¹⁰⁰. На допиті 25 серпня він «зізнався» у «злочині» – про «подану мною цифру у 35 мільйонів», а також у намірі «підтвердити відсутність природного приросту населення», показати «значну смертність серед населення України, головним чином, у селі»¹⁰¹. 15 січня, тобто відразу після перепису, він не заперечував природного приросту населення. Слідчому вдалося «вибити» з арештованого бажане зізнання: мовляв, унаслідок «шкідницькі організованого перепису виявилось, що на Україні не 35 млн осіб, а 29 218 тис., що навіть порівняно з переписом 1926 року показує зменшення (29 044 тис.)»¹⁰².

Зачарована і доленосна для демографів 1930-х рр. цифра – 35 млн осіб в УСРР. Її згадує французький дослідник демографічної статистики А.Блюм, висвітлюючи обставини кримінальної справи проти начальника ЦУНГО СРСР І.Кравалія, заарештованого 31 травня 1937 р., тобто на п'ять днів раніше від О.Асаткіна¹⁰³. А вона справді магічна, позаяк у порівнянні з реальними підсумками перепису 1937 р. засвідчує дивовижну прогалину – наслідковий недооблік реальних жертв Голодомору.

Опираючись на гіпотетичні прогнози українських радянських демографів 1930-х рр., які науково обґрунтовані згідно з класичними методиками демографічної науки і статистики руху населення «до кризового періоду», і підсумкові матеріали перепису 1937 р. – матимемо просту арифметичну формулу: 35,6 млн (прогноз А.Хоменка) відняти 27,9 млн (дані облУНГО на січень 1937 р.) – дає, або віднімає, 7,7 млн осіб в УСРР. Умовно назвемо зазначену дію «формулою Хоменка», адже він сподівався на «зустріч» коефіцієнтів – гіпотетичного й реального – у 1932, 1937 та 1940 рр. Якщо застосувати її до «зізнання» О.Асаткіна (35 млн), то матимемо загадкових 7,1 млн осіб. Гіпотетичні прогнози К.Воблого (34,3 млн), М.Птухи (34,6 млн) до «емпіричних» підсумків перепису населення фіксують розходження у 6,4 та 6,7 млн осіб. Ю.Корчак-Чепурківський виявив «прорахунок» у 6,1 млн осіб. Навіть цифра попередніх підсумків 28,2 млн у перерахунку на 35,6 млн засвідчує від 6,8 (за формулою О.Асаткіна) та 7,4 млн «мертвих душ» (за формулою А.Хоменка). Останній не враховував механічного руху населення (село – місто), але писав про «доплив» на Донбас 300 тис. осіб. Навіть цифра так званого «відходництва» в «некризовий» 1926/1927 р. –

⁹⁹ ЦДАВО України. – Ф.318. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.25.

¹⁰⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.19.

¹⁰¹ ГДА СБУ. – Ф.6. – Спр.43187-фп. – Т.1. – Арк.91.

¹⁰² Там само. – Арк.92.

¹⁰³ *Блюм А., Меспуле М.* Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине / Пер. с фр. – Москва, 2006. – С.104–105.

516 тис. осіб в УСРР¹⁰⁴, яка значно зменшилась в умовах обмеження пересування селян періоду Голодомору, неспроможна нівелювати загальну цифру демографічних втрат. Внутрішня міграція (село – місто) не змінювала загального балансу населення УСРР, а організована сільська міграція реально не перевищувала в 1932 р. 300 тис. осіб.

Упродовж наступних років інтелектуальний «аукціон» демографічних оцінок жертв Голодомору вражав статистичними «ставками»: від 3,5 млн до 10 млн осіб. Вони представлені в історико-демографічних дослідженнях¹⁰⁵, тому не зупинятимусь на кожній із цифр. Зазначу лише оцінку історика і статистика Д.Солов'я, який спирався на «природний приріст» населення в 1926–1938 рр., тому сподівався на 35,7 млн осіб у 1939 р. (на його переконання, перепис зафіксував 28 млн)¹⁰⁶. Сучасна демографічна наука в Україні встановила цифру 30,9 млн осіб згідно з переписом 1939 р.¹⁰⁷, тому Д.Соловей помилився, але присутня магічна цифра – 35,7 млн осіб. Відомий статистик-демограф С.М.Сосновий, судячи з його аналітичної довідки про рух населення в Україні 1917–1941 рр., яка зберігається в архівному фонді оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору», науково обґрунтував цифру померлих і ненароджених унаслідок голоду – 7,5 млн осіб¹⁰⁸.

Неоднозначну реакцію дослідників Голодомору викликала стаття українсько-американської групи демографів. Їхній висновок виявився категоричним – втрати населення УСРР у 1932–1934 рр. становлять 4,5 млн, з яких 3,9 млн осіб – через «надсмертність» і 0,6 млн – ненародженими¹⁰⁹. Вражає не цифра, позаяк існує чимало подібних пропорцій, а остаточний вердикт. Автори наважилися на корекцію матеріалів переписів 1926, 1937 і 1939 рр. (дуже сміливий крок), підтвердили факт «умисної фальсифікації» перепису 1939 р. До заслуг можна віднести виявлення недообліку смертей вікової групи до 1-го року (50%) у 1932 р., 66% – у 1933 р. та 100% – у 1934 р., а також кількості незареєстрованих смертей у 1932 р. – «приблизно кожного п'ятого померлого (21,9%) та 13,6% народжених серед сільських жителів»¹¹⁰. Зазначених результатів демографи досягли завдяки «обопільному використанню демографічного

¹⁰⁴ Отход сельского населения на заработки в СССР в 1926/27 г. – Москва, 1929. – С.11.

¹⁰⁵ Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки. – К., 2003. – С.478–498; Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.87; Марочко В.І. Статистика жертв голодомору 1932–1933 рр.: історико-демографічний дискурс // Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації: Мат. міжнар. наук.-практ. конф. «Голодомор 1932–1933 рр.: втрати української нації» (Київ, 4 жовтня 2016 р.). – К., 2017. – С.25–46.

¹⁰⁶ Соловей Д. Стежками на Голготу: Частина перша: Винищення в Україні мільйонів людей терором та штучним голодом в 1929–1933 рр. / З перед. словом д-ра Матвія Стахіва. – Нью-Йорк: Детройт; Скрантон, 1952. – С.97.

¹⁰⁷ Воловина О., Плохій С.М., Левчук Н.М., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б., Шевчук П.С. Регіональні відмінності втрат від голоду 1932–1934 рр. в Україні. – С.83.

¹⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.3637. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.27.

¹⁰⁹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. – С.84–113.

¹¹⁰ Там само. – С.94.

та історичного методів пізнання реальності Голодомору та його наслідків»¹¹¹. Дещо футуристичною для професійного історика звучить фраза, яка становить методологічну основу дослідження: «Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було»¹¹². Якщо є «реальні» числа народжень та смертей, реконструйованих на основі статистичних джерел, то чи можна вважати «нормальними» гіпотетичні числа, особливо у випадку відсутності голоду? На мою думку, втрачено причинно-наслідковий зв'язок між логічним та історичним тлумаченням реальних явищ. Поняття «надсмертність» виглядає абстрактним. У роки Голодомору існував фактор впливу на множинність причин смерті (початкова причина через кількісне та якісне голодування організму з виснаженням і набряками) й супутні (так звані вторинні причини – від «голодної хвороби»). Нарешті взаємодія термінів «гіпотетична смертність» та «гіпотетична народжуваність», які використовує група учених-демографів, позбавлена завершального поняття – «гіпотетичні втрати». За такими правилами функціонує наука формальна логіка.

Українсько-американська група вчених, результати роботи якої опубліковано в «Українському історичному журналі» 2015 та 2017 рр., обґрунтовуючи власні методи оцінки демографічних втрат частково посилалися на підходи А.Хоменка, Р.Кольнер, Ю.Корчака-Чепурківського¹¹³. Викладені групою вчених-демографів (О.Воловина, Н.Левчук та ін.) гіпотетичні прогнози є науково обґрунтованими. Сучасні демографи спиралися на статистику демографічних процесів у «некризові» роки (1927–1931 рр.), а їх попередники піддавали сумніву наявну демографічну статистику. Однак сподівалися на оптимістичні прогнози, але Голодомор вніс суттєві корективи, які в підсумку виявив перепис населення 1937 р.

Підбиваючи підсумок власного антропологічно-демографічного тлумачення катастрофічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр., вважаю його жертвами 23,4 млн «хліборобського населення» (колгоспники й селяни одноосібники), хоча серед населення села загалом (25,5 млн) постраждали вчителі, сільські ремісники, непрацездатні особи. Демографічно обґрунтована вченими-демографами і практикуючими статистиками 1930-х рр. прогнозована цифра понад 35 млн у зіставленні з реальними підсумками перепису населення 1937 р. подає нам загальне число «мертвих» жертв – від 7,1 до 7,7 млн осіб.

¹¹¹ Левчук Н.М., Боряк Т.Г., Воловина О., Рудницький О.П., Ковбасюк А.Б. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки. – С.111.

¹¹² Там само. – С.90.

¹¹³ Там само. – С.93.

Author suggested his own vision of the total number of peasant victims of the 1932–1933 Famine-genocide (23,4 million), arguing that out of them more than 7 million died.

Keywords: *victims of the Holodomor, anthropology, demography, statistics, Soviet Ukraine, population, demographic estimates of losses, natural population growth, mortality, birth rate.*

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 94(477)«1909–1914»

ЛИСТИ АЛЬФРЕДА ЄНСЕНА ДО МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Уперше публікуються листи Альфреда Єнсена до Михайла Грушевського. Епістолярій висвітлює малознані контакти вчених упродовж 1909–1914 рр. У листах обговорювалися проблеми, пов'язані зі співпрацею шведського славіста у «Записках Наукового товариства імені Шевченка», популяризацією ним здобутків української культури та науки у західноєвропейському інтелектуальному просторі.

Ключові слова: Грушевський, Єнсен, «Записки НТШ», Мазепа, Орлик.

Про М.Грушевського як талановитого комунікатора середовища науковців Центрально-Східної Європи нерідко йшлося у присвячених йому працях, хоча сама ця важлива та цікава тема й досі не артикульована як самостійна проблема. Значною мірою завдяки згаданому таланту нав'язувати та підтримувати товариські взаємини з колегами-гуманітаріями з інших країн, напередодні Першої світової війни українське питання – в його науковому та суспільно-політичному вимірах – удалося вивести з тісних регіональних меж, зробивши помітним сюжетом загальноєвропейських дискусій.

Широким зарубіжним контактам автора «Історії України-Руси» довелося пройти непросту перевірку роками війни та національної революції. Так, участь М.Грушевського на чолі українського руху розсварила його з більшістю польських і російських приятелів, котрі стрімку політичну кар'єру колеги сприйняли, небагато-немало, як «зраду». Тут, для прикладу, згадуються слова чи не найбільш послідовного симпатика різнопланової діяльності українського вченого та його гарячого захисника в роки воєнних поневірянь О.Шахматова, наведені в листі до А.Коні: «Як і Ви, я з особливим жахом зупиняюся перед зрадою українців на чолі з Грушевським. Це найтяжчий удар по Росії»¹.

Утім серед колег М.Грушевського виявилися й щирі приятелі України, котрі вважали справедливим прагнення її народу до рівноправного діалогу зі своїми сусідами. Серед цієї, щоправда нечисленної, когорти солідністю свого українознавчого

---

¹ Цит. за: Робинсон М.А. М.С.Грушевский и русская академическая элита // Славянский альманах 2008. – Вып.13. – Москва, 2009. – С.183.

доробку помітно виділяється шведський славіст, перекладач, літературознавець і поет Альфред-Антон Єнсен (1859–1921 рр.). Ця постать доволі добре відома українознавцям².

Як припускають дослідники, український та шведський учені найвірогідніше познайомилися навесні 1909 р., коли останній перебував в Україні в науковому відрядженні³. Саме М.Грушевський опікувався шведським колегою на Галичині, а згодом і Наддніпрянщині, уводячи його в коло свідомої української інтелігенції по обидва боки Збруча. Щоденник М.Грушевського та листи А.Єнсена змальовують довірливе товариське спілкування між ними. Свідчать про це й відвідини шведським ученим родинних садиб Грушевських у Львові та Києві. У подяку за приязнь і гостинність А.Єнсена налагодив співпрацю з редагованими М.Грушевським «Записками НТШ».

Львівський професор був зацікавлений у співпраці з європейським ученим, котрий поділяв українську схему історії Східної Європи, а також погляди українських істориків на І.Мазепу й політичну еміграцію початку XVIII ст. 1909-й рік був ювілейним – 200-річчя Полтавської битви. Українські історики з НТШ вступили в наукову та суспільно-політичну полеміку з російськими навколо значення діяльності гетьмана І.Мазепи та битви під Полтавою для України. Вони діаметрально протилежно оцінювали значення Полтави як початок кінця автономної козацької держави. А отже, дивилися на Полтавську баталію негативно. Проте їм закидали особисту зацікавленість у цій проблематиці. Потрібна була думка неупереджених істориків Європи. І ось несподівано нагодився швед А.Єнсен, який став на позиції М.Грушевського (в одному з листів він називав Михайла Сергійовича своїм учителем), подав матеріали зі шведського архіву, а ще віднайшов документи П.Орлика та матеріали про діяльність політичної козацької еміграції по смерті І.Мазепи. Уже пізніше, після революції 1917–1921 рр., орликіану продовжить І.Борщак за документами французьких архівів. Та фактичним відкривачем цієї теми став саме А.Єнсен – тож не випадковою була така увага до його персони з боку М.Грушевського.

Те, що А.Єнсен співпрацював із НТШ упродовж не одного року, свідчить про свідоме зацікавлення історичною україністикою, поділяння думки про існування окремого від російського українського історичного процесу. Непрямо про це свідчить і захоплення А.Єнсена шевченкознавством – як відомо, він став популяризатором постаті Кобзаря у Швеції. Також А.Єнсен знайомив західноєвропейських колеґ із доробком українських інтелектуалів, перекладаючи їхні літературні твори та рецензуючи наукові видання. Ця різнопланова робота шведського вченого стала підставою для обрання його дійсним членом таких провідних українських наукових інституцій, як НТШ (1911 р.) та УНТ

² *Гнатюк М.* Альфред Єнсен – дослідник Т.Г.Шевченка // Літературна газета. – 1961. – 14 березня; Листи Альфреда Єнсена до Івана Франка // Архіви України. – 1966. – №4; *Погребенник Я.М.* Дослідник творчості Шевченка // Прапор. – 1971. – №4; *Ії ж.* Альфред Єнсен і його праця про Шевченка // Шевченко німецькою мовою. – К., 1973; *Gustavsson S.* Alfred Jensen och Ukraina // Föredrag från symposiet «Alfred Jensen – dagen», Göteborg, 20 sept., 1991. Göteborg, 1998 (укр. переклад: Альфред Єнсен і Україна // Слово і час. – 1992. – №12); *Якимович Б.* Альфред Єнсен та його «Мазепа» // *Єнсен А.* Мазепа: Історичні картини. – К., 1992; *Дзьобан О.* Альфред Єнсен і Україна // За вільну Україну. – 1999. – жовтень; *Гнатюк М.І.* Тарас Шевченко в осмисленні шведського вченого // Вісник Львівської комерційної академії: Серія «Гуманітарні науки». – Вип.12. – Л., 2014. – С.27–32.

³ *Панькова С.* Коментар // Листування Михайла Грушевського. – Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор.: С.Панькова, В.Пришляк; ред. Л.Винар, П.Сохань, І.Грич. – К.; Нью-Йорк, 2008. – С.422–423.

(1913 р.). Власне згадані події становлять провідну сюжетну лінію поданого нижче епістолярію.

Самі ж листи походять зі справи 466 («Листи А.Енсена») родинного фонду Грушевських у ЦДІАК України. Усього у цій справі відклялося 20 листів, проте 3 з них написані до інших адресатів: 2 – до секретаря НТШ В.Гнатюка (арк.8–8 зв., 10), 1 – до С.Томашівського (арк.22–22 зв.). Тож загальна кількість опублікованих листів становить 17. Найбільше їх припадає на 1909 р. (8 одиниць), коли вчені, власне, познайомилися і тривала підготовка присвяченого 200-літтю Полтавської битви тому «Записок НТШ», в якому А.Енсен узяв активну участь двома розлогими текстами, що супроводжувалися змістовними джерельними додатками. У наступні роки кількість листів помітно зменшилась (1910–1911 рр. – по 2, 1912 р. – 3 листи), а з двох останніх передвоєнних років маємо лише стислі новорічні привітання. Вочевидь, листування тривало й надалі, адже 1921 р. у Відні вийшла знана книга А.Енсена «Україна» («Українці»), в якій містилися праці найкращих тогочасних знавців України – М.Грушевського (українська історія), С.Рудницького (географія України та її населення), В.Залозецького-Саса (релігія, мистецтво), І.Панкевича (народна освіта, театр), С.Єфремова (література) та ін. Як стверджують дослідники, зі вступу випливає, що А.Енсен сам скопіював із попередніх текстів М.Грушевського та С.Рудницького підписані ними розділи, адже через неспокійні часи вони не встигли вчасно надіслати свої праці й погодилися на таку комбінацію⁴. Тож очікувано, що ці питання мали б обговорюватися в невіднайдених на сьогодні листах. Утім того ж таки 1921 р. (15 вересня) великого друга України не стало – він помер і був похований у Відні.

***

При археографічному опрацюванні листів дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлювалися. Підкреслене А.Енсеном слово позначене курсивом. Згадані в листах назви творів, періодичних видань та видавництв автор писав як у лапках, так і без них – у цій публікації подаємо скрізь у лапках. Авторські дати й місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі; установлені за поштовими штемпелями чи упорядниками дати та місця подано у заголовку листа у квадратних дужках із відповідним коментарем. Усі листи датовано за новим стилем.

Рукописні тексти листів скопіював з оригіналів і переклав із німецької та латинської мов Мирослав Трофимук-мол.; переклади з російської – Віталія Тельвака.

За цінні консультації при підготовці цього листування висловлюємо подяку директорці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві Світлані Паньковій.

**Доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка В.В.Тельвак;
доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України
Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України І.Б.Гирич**

⁴ Сенюк О. Д. Енсен Альфред-Антон [Електронний ресурс]: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19898

***

№1

Львів 23 березня 1909 [р.]

Панові професорові Михайлові Грушевському

Високоповажний пане професоре!

Мені дуже жаль, що вчора перед обідом, коли Ви мене очікували, ушанувавши своїм візитом, мене випадково не було вдома⁵.

А сьогодні вранці я знайшов пакет з обидвома книгами. Це була для мене невимовно радісна несподіванка, і я хочу насамперед принаймні висловити оцими кількома словами свою щонайглибшу вдячність.

Я проглянув книжки – особливо Ваш «Очерк истории украинского народа»⁶ – з великим зацікавленням. Цей подарунок стане також чудовим особистим нагадуванням про спільність літературних інтересів і ту гостинність, якою я насолоджувався в Академічному домі⁷ й у вчених колах Ваших земляків.

Висловлюючи особливу повагу, із вдячністю і прихильністю
Альфред Єнсен (підпис).

*Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. –
Оп.1. – Спр.466. – Арк.4–5. Оригінал, автограф, рукопис*

№2

Львів, дня 26 березня 1909 [р.]

Високоповажний пане професоре

Я щиро дякую за люб'язне запрошення на неділю о 2 годині. Мені буде приємно, ще раз⁸ Вас відвідати (я й так мав намір провідати Вас пізніше, знаючи про Вашу подорож⁹). Я тільки просив би, щоб Ви, а насамперед Ваша

⁵ Тоді А.Єнсен перебував у Львові під час свого наукового відрядження в Україні. Мешкав в Академічному домі. М.Грушевський згадав про цей візит до А.Єнсена у своєму щоденнику: «Викладав, на закінченне семестра. Потім зайшов до Єнсена [...]» (див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.254).

⁶ «Очерк истории украинского народа» – популярна праця М.Грушевського для широких читачьких кіл. До початку Першої світової війни витримала три перевидання, причому останнє побачило світ 1911 р.

⁷ Академічний дім – гуртожиток для українських студентів Львова, збудований з ініціативи М.Грушевського на гроші С.Чикаленка та деяких інших наддніпрянських меценатів наприкінці 1906 р. (докл. див.: *Панькова С.М.* Євген Чикаленко і Академічний дім у Львові // Пам'ятки України: історія та культура. – 2012. – №12. – С.30–37).

⁸ У щоденнику М.Грушевського згадано про візит А.Єнсена до Грушевських 8 (21) березня 1909 р. (див.: ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.254).

⁹ Згідно зі щоденником, М.Грушевський планував виїзд із сім'єю до Києва 17 березня 1909 р. (див.: Там само. – Арк.255 зв.).

дружина, вибачили мене за те, що прийду в буденному костюмі. Причина проста – редингот і фрак залишилися вдома¹⁰!

З глибокою повагою, щиро
Ваш Альфред Єнсен (підпис).

Там само. – Арк. 7–7 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

№3

Стокгольм, 5 травня 1909 [р.]
Даляґатан, 14

Високоповажний пане професоре!

Прийміть знову мою найщирішу та найсердечнішу дяку за всі Ваші люб'язні послуги¹¹. *Вбг зарлаа́!*¹² Водночас я посилаю до бібліотеки Товариства імені Шевченка декотрі з моїх книг, щоб Ви принаймні могли переконатися в моїх добрих намірах. Наступного разу я сподіваюся прислати щось більш придатне для української літератури.

Вашу збірку літературних та політичних есе я прочитав запоем із надзвичайним захопленням¹³.

З повагою, щиро
Ваш Альфред Єнсен (підпис).
Коцюбинський *дуже* приємне знайомство¹⁴.
П[ан] міський голова був тоді хворим¹⁵.

Там само. – Арк. 3–3 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

№4

Стокгольм, 20 травня 1909 [р.]
Даляґатан, 14

Високоповажний пане професоре!

Я просто не можу не розповісти вам, що домовився з одним видавцем про видання мого дослідження про Мазепу¹⁶.

¹⁰ Згадку про цю гостину А.Єнсена в будинку Грушевських на вул. Понінського, 6 залишив у своєму щоденнику Михайло Сергійович: «Обідав Єнсен, все пройшло гладко; я подарував йому гуцульську файку; Маринця – ракву» (див.: Щоденники М.С.Грушевського (1904–1910 рр.) / Публ., передм., ком. І.Грича // Київська старовина. – 1995. – №1. – С.23).

¹¹ А.Єнсен дякує М.Грушевському за його опіку над ним під час перебування в Україні.

¹² «Боже, віддяч!» (пол.).

¹³ Складно встановити, яку точно збірку своєї публіцистики подарував М.Грушевський А.Єнсену. На час написання листа таких було вже декілька, але найбільш значною за охопленням проблематики стала «Освобождение России и украинский вопрос» (1907 р.).

¹⁴ Працюючи над біографією І.Мазепи, навесні 1909 р. А.Єнсен перебував у Чернігові, де за посередництва М.Грушевського познайомився з М.Коцюбинським і А.Верзиловим. Відомо, що шведський учений неодноразово відвідував М.Коцюбинського в його будинку. Згодом між ними налагодився епістолярний діалог. А.Єнсен випустив книжку прози М.Коцюбинського у шведському перекладі з власною передмовою. Також він відгукнувся на смерть письменника некрологом у газеті «Stockholm Dagblad».

¹⁵ Два останніх рядки листа А.Єнсена дописав російською мовою.

¹⁶ Ідеться про книгу: *Jensen A. Mazepa: Historiska bilder från Ukraina och Karl XII:s dagar.* – Lund, 1909. – 240 s.

Ця книга, яка міститиме багато прекрасних ілюстрацій (портретів, краєвидів та ін.), починається й закінчується оглядом політичної та культурної долі українського народу, а та частина, що частково базована на Вашій роботі, безперечно, повинна бути Вам цікавою.

Над матеріалом для розділу «Мазепіана» я зараз працюю в місцевому державному архіві. Тут багацько матеріалу (листи Орлика, Анни Войнаровської, уродженої Мирович та ін.), який доктор Нестрін частково використав для своїх студій «Karl XII Orientaliska kreditorer» («Historisk Tidskrift», 1900 р.).

Оскільки, ці латино-, німецько- та франкомовні листи є надзвичайно цікавими для української літератури з культурного та історичного поглядів, я принагідно запитую, чи Ви не хотіли б зарезервувати в якійсь науковій публікації місце для статті, дотичної до цієї тематики?

Я пишу статтю німецькою (щоб можливо було зробити її переклад!) і додаю до неї підбірку оригінальних листів. Уже влітку я зможу надіслати Вам дослідження про історію поневірян сім'ї Войнаровських¹⁷. Пізніше я би послав Вам студию про Орлика – мені треба ще трохи часу восени, адже його кореспонденція дуже велика¹⁸.

У моїй популярній книзі про Мазепу я торкаюся цих деталей лише частково. Тема, проте, дуже цікава, насамперед для ваших співвітчизників, тому варто розглянути її докладніше.

Я не можу вимагати евентуального гонорару, проте буду вдячний отримати певну кількість примірників, якщо, звісно, Ви зможете втілити цей план.

Очікуючи Вашої важливої відповіді щодо цього проекту, залишаюся зі щонайщирішим вітанням пані Вашій дружині.

Щиро Ваш

Альфред Єнсен (підпис).

Там само. – Арк. 1–1 зв. Оригінал, автограф, рукопис

№5

Стокгольм 31 травня [19]09 [р.]

Милостивий пане! Люб'язний професоре!

Дуже я Вам вдячний за Ваш лист від імені товариства¹⁹. Я вже послав секретареві товариства і рукопис (про сімейство Войнаровських у Швеції²⁰), і лист. Якщо Ви вже виїхали зі Львова, ці листи будуть Вам надіслані секретарем – маю надію, якомога швидше.

Буду дуже радий, якщо дізнаюся, що Ви задоволені моєю статтею.

¹⁷ Мається на увазі праця: Єнсен А. Родина Войнаровських в Швеції: Причинок до історії не-долі мазепинців // Записки НТШ. – Т.ХСІІ. – Кн. VI. – Л., 1909. – С.170–193.

¹⁸ Ідеться про студию: Єнсен А. Орлик у Швеції // Там само. – С.93–169.

¹⁹ Наукове товариство імені Шевченка.

²⁰ Див. прим.17.

Прошу про уклін та «рукоцілування» ашій дружині.
 Бажаю Вам усього доброго та, передусім, приємного літа «на селі».
 Зі щирою повагою
 Альфред Єнсен (підпис)
 Моя літня адреса: Стокгольм – Уте²¹ («дача»).

Там само. – Арк.2–2 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

№6

Стокгольм – Уте
 дня 3 червня 1909 [р.]

Високоповажний пане професоре!

Вірогідно, Ви вже отримали мій рукопис у Львові²². Сподіваюся, матиму можливість переглянути верстку. Проте я хотів би вже тепер звернути Вашу увагу на одну опіску. В одному з листів, в якому Анна Войнаровська просить про звільнення українського полоненого, написано «Ляховіе», проте, звичайно ж, повинно бути «Ляховичі»*. До цього можна додати примітку:

*Ляховичі, 4 милі від Несвіжа, де шведи взяли в полон переяславського полковника Мировича, і звідки відправили його 1707 року через Щецин до Стокгольма²³.

З глибокою повагою, щиро Ваш
 Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.6–6 зв. Оригінал, автограф, рукопис

№7

Стокгольм – Уте 15 червня [19]09 [р.]

Високоповажний пане професоре!

Щиро дякую за Вашу листівку з повідомленням, що отримали мій рукопис²⁴, і що я одержу гранки. Статтю про Орлика²⁵ у Швеції на основі матеріалів шведського державного архіву я можу завершити щонайпізніше 1 жовтня, і перешлю її Вам через секретаріат у Львові. Проте достовірні копії багатьох оригінальних рукописів листів Орлика, чимало з яких великого обсягу, я зможу приготувати не раніше, аніж близько 20 жовтня.

²¹ Уте – один із найбільших островів Стокгольмського архіпелагу. Популярне місце для літнього відпочинку. Тут А.Єнсен проживав на дачі впродовж літа.

²² Ідеться про рукопис праці А.Єнсена «Родина Войнаровських в Швеції: Причинок до історії недолі мазепинців».

²³ Це речення А.Єнсена написав російською мовою.

²⁴ Див. прим.22.

²⁵ Ідеться про працю: Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки НТШ. – Т.ХСІІ. – Кн.VІ. – Л., 1909. – С.93–169.

Я хотів би принагідно довідатися:

1. Чи відповідний цей термін для листів (20 жовтня), щоб зможти їх надрукувати ще цього року?

2. Чи Вам потрібно для Вашої наукової публікації копії всіх листів, чи достатньо буде вибраних на мій розсуд?

Найщиріші вітання Вашій дружині!

Я з сім'єю тепер на чудовому острові²⁶ (чотири години на поромі від Стокгольма в «тисняві»). На початку серпня я планую закінчити рукопис свого «Мазепи», по тому я хотів би написати про Шевченка для якогось журналу²⁷.

В одному з наступних зошитів «Der Ukrainischen Revue»²⁸ буде короткий причинок (написаний на редакційне замовлення) про Мазепу в європейській поезії²⁹. Цю ж тему я докладніше розглядатиму в моїй шведській книзі³⁰ – отож, як Ви бачите, свої недавні наукові подорожі я використав доволі непогано.

Бажаю Вам і сім'ї приємного літа. Буду вдячний за листівку з Вашою новою адресою.

Із найглибокою повагою щиро Ваш
Альфред Єнсен (підпис).

Там само. – Арк.9–9 зв. Оригінал, автограф, рукопис

№8

Стокгольм, 22.XII.[19]09 [р.]

Дорогий професоре!

Вам і Вашій дружині бажаю всього доброго – щасливого свята! З Новим роком, із новим щастям!

Зі щирою повагою
Альфред Єнсен (підпис).

Там само. – Арк.11–11 зв. Оригінал, автограф, рукопис

²⁶ Див. прим.21.

²⁷ Шевченкознавчі інтереси А.Єнсена втілилися в монографію: *Jensen A. Taras Schewtschenko ein Ukrainisches Dichterleben: Literarische studie.* – Wien, 1916. – 158 s. Спробу узагальнення шевченкіани А.Єнсена див.: *Погребенник Я.М.* Дослідник творчості Шевченка // Прапор. – 1971. – №4; *Її ж.* Альфред Єнсен і його праця про Шевченка // Шевченко німецькою мовою. – К., 1973; *Гнатюк М.І.* Тарас Шевченко в осмисленні шведського вченого // Вісник Львівської комерційної академії: Серія «Гуманітарні науки». – Вип.12. – Л., 2014. – С.27–32.

²⁸ «Ukrainische Rundschau» – німецькомовний місячник для інформування іноземців про політичні й культурні справи України, виходив у Відні 1903–1915 рр. (до 1905 р. – під назвою «Ruthenische Revue»). Видавець – В.Яворський, головний редактор – В.Кушнір, редактор – О.Турянський. Мав передплатників головним чином у Німеччині. Із березня 1908 р. на обкладинці постійно вміщували етнографічну карту України. У своєму листі А.Єнсен скомбінував фактично неіснуючу назву часопису з двох дійсних – старої («Ruthenische Revue») та нової («Ukrainische Rundschau»).

²⁹ Ідеться про працю: *Jensen A. Mazepa in der modernen europäischen Dichtung // Ukrainische Rundschau (Wien).* – 1909. – №7. – S.299–305.

³⁰ Мається на увазі книга: *Jensen A. Mazepa: Historiska bilder från Ukraina och Karl XII:* dagrar. – Lund, 1909. – 240 s.

№9

3 березня 1910
Даляґатан, 14

Високоповажний пане професоре!

Дякую за Ваш дружній лист і тішуся, що Ви бодай трохи задоволені моєю роботою. Із нетерпінням чекатиму на гранки³¹. Оскільки 14 березня я вже відїжджаю (цією весною працюватиму у Чехії, вивчаючи перебіг Тридцятилітньої війни), дуже хотів би отримати видруки до того часу, оскільки пізніше мені буде важче їх відправити.

Вичитані верстки я відразу ж перешлю до друкарні.

Прошу передати щонайщиріші вітання Вашій дружині. З надією, що і в майбутньому я можу прислужитися Вам і Товариству імені Шевченка, пишу з глибокою повагою.

Зі вдячністю – щиро Ваш
Альфред Єнсен (підпис).*Там само. – Арк.12–13. Ориґінал, автограф, рукопис*

№10

[Кінець листопада] 1910 [р.]³²Доктор Альфред Єнсен
Найяснішому та найславнішому професорові докторові
Михайлові Грушевському
ВІТАЮ

Дуже мені жаль, що незмога мені цієї осені бути присутнім у ці святкові дні в Києві на вшануванні Твоєї п'ятирічної діяльності³³ яко видатного письменника й науковця³⁴.

Та як би там не було, дозволь мені листовно побажати міцного здоров'я з цього краю Карла XII Великого. У цей день не лише хочу висловити Тобі свою щонайщирішу вдячність за те, що Ти мене завжди у своєму домі приймав як найдорожчого й найближчого гостя, і що Ти надзвичайно доброзичливо й послідовно всіма силами сприяв моїм дослідженням української літератури та надавав підтримку, але й щонайщиріше побажати Тобі многих літ на користь

³¹ Гранки статей А.Єнсена до тому «Записок НТШ», що вийшли до 200-річчя Полтавської битви.

³² Визначити приблизну дату написання листа дозволяє згадка самого А.Єнсена, що його написано «напередодні грудневих календ, коли упокоївся Карл XII». Як відомо, «календами» називали перші числа кожного місяця, а Карл XII помер 30 листопада (11 грудня) 1718 р.

³³ А.Єнсен помилився – у 1910 р. відзначали двадцятип'ятиліття літературно-наукової творчості М.Грушевського.

³⁴ Урочистості з нагоди ювілею, за участі самого М.Грушевського, відбулися в Києві в будівлі Українського клубу 16 грудня 1910 р. (див. докл.: *Тельвак В.В.* П'ять ювілеїв Михайла Грушевського // *Український історичний журнал.* – 2016. – №2. – С.14–22).

і на вічну славу історії, літератури, розвитку вільних мистецтв і поступу Твоєї вітчизни України, успіхів творчості Твоїй і найбільшого вашого пророка (Шевченка) поміж людьми, які живуть довкола гирла Бористену і Карпатських хребтів, – многая літа.

Будь здоров, могутній, процвітай!

Прощавай!

Дано у Стокгольмі напередодні грудневих календ, коли упокоївся Карл XII.

1910.

Там само. – Арк.23–23 зв. Оригінал, автограф, рукопис

№11

18.VI.[19]11 [р.]

Стокгольм, Даляґатан

Милостивий пане!

Дуже я Вам вдячний за Вашу чудову «Історію України»³⁵. Це буде для мене дуже приємне знайомство, і я сподіваюся писати про неї в «Historisk Tidskrift»³⁶. Сьогодні я повернувся з Македонії та Афону, де подорожував декілька місяців. Мое шанування Вашій дружині та п[анам] Гнатюку й Томашівському.

Зі глибокою вдячністю та щирою повагою Ваш

Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.14–14 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

№12

Стокгольм, Даляґатан, 14
дня 2 грудня 1911 [р.]

Високоповажний пане й натхненнику!

Ваша поштівка була для мене дуже радісною несподіванкою. Я дуже гордий з такої відзнаки, яку навряд чи заслужив³⁷. Як тільки я отримаю офіційне повідомлення зі Львова, то одразу ж гідно висловлю свою глибоку подяку.

Цілую руку благовірній.

Ваш вдячний шанувальник та учень,

Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.15–15 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

³⁵ Очевидно, ідеться про російськомовний переклад першого тому «Історії України-Руси», котрий вийшов друком 1911 р. у Петербурзі під назвою «Киевская Русь».

³⁶ Рецензія А.Єнсена на «Історію України-Руси» М.Грушевського у «Historisk Tidskrift» відсутня. Натомість шведський учений згадував про праці українського колеги у своїх відгуках на видання НТШ (див.: *A-d J. [Jensen A.] Strödda meddelander och aktstrycken underrättelser // Historisk Tidskrift. – Trettionde årgången (1910). – Stockholm, 1911. – S.144–146*).

³⁷ Ідеться про обрання А.Єнсена дійсним членом Історично-філософської секції НТШ, рішення про що було ухвалене 15 листопада 1911 р. (див.: Засідання виділу // Хроніка НТШ. – Ч.48. – Л., 1911. – С.3).

№13

[Стокгольм 18.01.[19]12 [р.]]³⁸

[Його високоповажності професорові п[а]нові Мих. Грушевському]³⁹

Бажаю Вам і дружині всього доброго. З Новим роком, із новим щастям!

З глибокою повагою

Д[окто]р Альфред Єнсен (підпис)

Р. S.: Зі Львова й від Товариства імені Шевченка жодної звістки – окрім Вашої поштівки⁴⁰

Там само. – Арк.16–16 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

№14

Стокгольм, 7 лютого 1912 [р.]

Далаґатан, 14

Високоповажний пане професоре!

Вітаючи Вас із Новим роком і повторюючи Вам свої побажання, водночас висловлюю подяку за останню від Вас листівку з підтвердженням почесного відзначення з боку української Академії, що мене прийнято в її члени⁴¹. Як тільки до мене прибуде офіційний лист від пана секретаря, я одразу ж знайду кращу форму висловити свою вдячність.

Однак прошу Вас, високоповажаний пане професоре та натхненнику, прийняти й оцю мою листівку.

А рgoros. Ви повинні потурбуватися про те, щоб Товариство імені Шевченка й Українська академія наук були наявними в «Kalendae Minerva» («Видавництво Тойбнер», Страсбург). Адже там перелічені навіть ті наукові товариства, які далеко не рівня Вашій академії!

Щороку, а саме весною, я намагаюся – частково завдяки стипендіям, частково на приватні заощадження – продовжувати свої слов'янські подорожі. Минулого року я побував у Македонії й на Афоні, а два роки тому – у Богемії – Моравії (дослідження Тридцятилітньої війни).

Цього року я зможу вирватися хіба лише в кінці літа (у серпні – вересні, або й жовтні). Я вже мрію здійснити подорож до гуцулів⁴².

Що Ви думаєте про такий план?

³⁸ Місце й дату відправлення поштівки встановлено за штемпелем.

³⁹ Звернення взяте з підпису на поштовій картці.

⁴⁰ А.Єнсен указує голові НТШ на те, що досі не отримав офіційного повідомлення з канцелярії товариства про своє обрання дійсним членом Історично-філософської секції (див. прим.36). Тож М.Грушевський звернув увагу І.Джиджори як заступника секретаря НТШ на цю тривогу шведського колеги в написаному у січні 1912 р. листі: «Єнсен, котрого я 2 місяці тому поздоровив з вибором, тепер з певною тривогою пише, що він досі не дістав офіційного повідомлення» (див.: Листування Михайла Грушевського. – Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С.238). Як свідчить наступний лист, М.Грушевський вочевидь заповнив А.Єнсена в такому виборі. Після нагадування М.Грушевського, А.Єнсену було надіслане офіційне повідомлення, адже 27 березня 1912 р. на засіданні виділу прийнято до відома його подяку за обрання (див.: Засідання виділу // Хроніка НТШ. – Ч.50. – Л., 1912. – С.3–4).

⁴¹ Див. прим.39.

⁴² Утім ця поїздка так і не відбулася.

Видається, це могла б бути дуже цікава науково-популярна подорож, і я зміг би написати нарис про культуру цього цікавого етносу.

Як Ви гадаєте, скільки могла б коштувати така подорож (приблизно 4–6 тижнів), і коли її доцільно планувати, щоб була якнайуспішнішою?

Буду дуже вдячний за Вашу думку щодо цієї конфіденційної приватної справи, а також за всіляку інформацію: політичну, літературну тощо.

Цілую руку благовірної!

Щиро Ваш

д[окто]р Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.18–19. Оригінал, автограф, рукопис

№15

Стокгольм, 12.V.[19]12 [р.]

Далягтан, 14

Високоповажний пане професоре!

Прийміть мою найщирішу дяку за те, що Ви були таким люб'язним прислати мені останні плоди Вашої дивовижної наукової діяльності. Для мене велика радість поповнити свої знання з української культури з допомогою Вашого «Культурно-національного руху в Україні»⁴³.

Я ще не покинув надії зробити влітку ще одну «подорож-дослідження», а саме до Ваших місць. Реалізація цього приемного плану все ще у руках Божих і залежить від багатьох обставин. Хай живе надія.

Цілую руку Вашої дружини та шлю найщиріші вітання панові Гнатюкові, Томашівському та ін.

Залишаюся щиро Ваш, зі вдячністю

Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.17. Оригінал, автограф, рукопис

№16

3.1.[19]13 [р.]⁴⁴

[Шляхетний проф. д[окто]р Михайло Грушевський]⁴⁵

Із Новим роком, з новим щастям.

Ваш Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.21–21 зв. Поштівка. Оригінал, автограф, рукопис

⁴³ Ідеться про книгу: Грушевський М. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці. – К.; Л., 1912. – 248 с. В основу видання лягли популярно-наукові лекції, котрі М.Грушевський читав у Києві 1908 р., тоді ж опубліковані в «Літературно-науковому вістнику» під назвою «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці».

⁴⁴ Дату встановлено за поштовим штемпелем у Києві.

⁴⁵ Звернення взяте з підпису на поштовій картці.

№17

Стокгольм 10.I.1914 [р.]
Даляґатан, 14

Шановн[ий] доброді[ю]!

Із Новим роком, з новим щастям! Дякую за люб'язну карту. Уклін Вашій дружині. Пишу скоро до науко[вого] товариства в Києві⁴⁶.

Зі щирою повагою Ваш
Альфред Єнсен (підпис)

Там само. – Арк.20–20 зв. Ориґінал, автограф, рукопис

⁴⁶ Ідеться, очевидно, про лист А.Єнсена з нагоди обрання його дійсним членом Українського наукового товариства в Києві. Номінування відбулося на загальних зборах УНТ 12 листопада 1913 р. (див.: Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.Х. – №32919. – Арк.59). Оскільки на цих зборах був присутнім і М.Грушевський, можемо припустити, що він листовно поінформував про такий вибір шведського колеґу. Збереглася також рекомендація М.Грушевського та В.Перетця (рукою М.Грушевського), дана А.Єнсену для обрання його дійсним членом УНТ (див.: *Панькова С.* Коментар // *Листування Михайла Грушевського. – Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – С.423*).

For the first time Alfred Jensen's letters to Mykhailo Hrushevs'kyi has been published. The letters cover the unknown contacts of scientists during 1909–1914. They discussed problems related to the cooperation of the Swedish Slavist in the "Notes of the Shevchenko Scientific Society", his popularization of the achievements of Ukrainian culture and science in the Western European intellectual space.

Keywords: *Hrushevs'kyi, Jensen, "Notes of the Shevchenko Scientific Society", Mazepa, Orlyk.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 94(477)«1900/1917»:141.7:172.15:323.13

Р.В.Гула, І.Г.Передерій*

ПОЛІТИЧНІ ІДЕЇ КОНСЕРВАТИЗМУ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ 1900–1917 рр.

Розкривається загальна сутність ідеології консерватизму, а також її національних моделей – російської, польської та української, що виокремилися в межах підросійської України на початку ХХ ст. Для кожної з моделей виділено притаманні їй фундаментальні принципи і специфічні особливості. Здійснено їх порівняльний аналіз та з'ясовано можливі взаємовпливи.

Ключові слова: консерватизм, націоналізм, ідеологія.

Зміна ідеологічних пріоритетів у другій половині 1980-х рр. викликала активізацію інтересу до вивчення історії вітчизняної та західної суспільно-політичної думки. Радянський суспільно-політичний офіціоз визначав консерватизм винятково через стереотипи понять «реакція», «мракобісся», «ретроградство», «застій». Відмова від штампів агітпропу часів СРСР породила зворотну реакцію – консерватизм перетворився на своєрідний модний тренд модерного мислення в умовах формування нових політичних націй на пострадянських теренах. Одночасно політичні діячі, які позиціонують себе як консерватори, трактують зміст цього поняття у широкому спектрі власних політичних уподобань, що не завжди відповідає основоположним характеристикам цієї політичної доктрини. Пересічна суспільна психологія трактує консерватизм переважно однобічно, з обов'язковою абсолютизацією догматизму та регресивних тенденцій цієї політичної ідеології.

На нашу думку, консерватизм є *інтегральною категорією*, що комплексно відображає суб'єктно-об'єктні зв'язки політичних течій, які виступають за актуалізацію позитивних традицій і цінностей минулого та збереження

---

* Гула Руслан Володимирович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, e-mail: gula-ruslan@i.ua

Передерій Ірина Григоріївна – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, культури та документознавства Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка, e-mail: iryna.perederii@gmail.com

політичних і соціальних інститутів, котрі забезпечують органічний та еволюційний шлях створення, існування й розвитку держави, соціуму.

Слід зазначити, що консерватизм в Україні мав, з одного боку, нелінійний варіативний вектор розвитку, а з іншого – значною мірою функціонував у жорсткому догматичному символічному полі офіційної охоронної ідеології.

Природно, що консерватизм доводив до абсолюту імперативність поглядів, які закладали у свідомості «мас» непорушність існування монархічного ладу за допомогою всебічного використання наявних політичних і релігійних інститутів, створення відповідних умов розвитку політичної, економічної й духовної його основи. Також метою офіційної ідеологічної монархічної моделі консерватизму було недопущення формування національної та соціальної самосвідомості українського народу.

При цьому консервативна ідеологія сприйняла окремі положення класичного європейського консерватизму в його англосаксонській інтерпретації та пропонувала комплекс цінностей, які детермінували поведінку й образ освічених верств українського суспільства. Ця модель також окреслила форми соціального пристосування відповідної аксіологічної системи до традиційних соціальних, етичних, релігійних і національних норм, які домінували в адміністративно-політичних кордонах Росії та Австро-Угорщини.

Логіка розвитку історичного процесу в Україні дає нам підстави зробити висновок про формування трьох моделей консерватизму у суспільно-політичній думці початку ХХ ст.: російсько-монархістської на основі самодержавної ортодоксії, польської й української, які базувалися на англосаксонській моделі класичного європейського консерватизму¹.

В умовах пошуку оптимальної моделі національної злагоди та соціального балансу у сучасному українському суспільстві виникає гостра потреба в комплексному аналізі закономірностей та особливостей становлення й розвитку консервативних ідей і течій у 1900–1914 рр. з акцентом на історичні паралелі з сучасністю. Наразі політичний процес в Україні має здебільшого ненормативний характер, що актуалізує необхідність звернення до традиційних гуманістичних цінностей, які є константою консерватизму як політичного вчення. Крім того, використання консервативних положень у програмах сучасних політичних партій та рухів роблять це завдання надзвичайно важливим.

Проблеми історії та теорії консервативної політичної думки відображено у фундаментальних працях П.Андердауна, Р.Берда, Дж.Беккета, Дж.Бревера, Є.Баркера, Г.Бокля, Дж.Гемпшір-Монка, Ф.Гірншау, Г.Гілдинга, Г.Ф. О'Гормана, Ф.Дреера, Г.Діккінсона, К.Кона, Ф.Канавана, Г.Ласкі, К.Макферсона, Дж.Маккарті, Т.Магоні, Дж.Маршала, А.Мішеля, Б.Ньюмена, Р.Портера, Х.Роїтера, К.Редера, С.Россітера, Н.О'Саллівана, Дж.Уотсона, Г.Уїра, А.Флуда, У.М.Фрімена. Особливості російської моделі монархічного консерватизму в його протистоянні з українським національно-визвольним і суспільно-політичним рухами початку ХХ ст. глибоко проаналізували вітчизняні фахівці В.Бабенко, Р.Ветров, В.Воронін, О.Головіна, Ю.Половинчак,

¹ Див.: Берк Э. Размышления о революции во Франции. – Москва, 1993. – С.82.

І. Самарцев, П. Шморгун, М. Щербак, А. Якуніна й ін. Для науково-історичної думки Росії останнього часу притаманна стійка тенденція до переоцінки ролі й місця ідеології консерватизму. Сучасні російські історики В. Гросул, Ю. Кир'янов, Д. Коцюбинський, С. Лебедев, А. Мінаков, О. Міллер, І. Омельянчук, О. Репников, С. Санькова, С. Степанов, В. Шелохаєв, М. Чернавський та інші в аналізі подій ХХ ст. багато уваги приділяють питанням розкриття сутності і природи російського консерватизму. Значну увагу в історіографії приділено й польській консервативній думці та суспільно-політичній течії. Докладно її вивчали польські дослідники В. Фельдман, Я. Бартизель, Б. Шляхта, Д. Шпопер, Р. Людвиковський, М. Яскульський, М. Круль, А. Велемський, Ш. Рудницький, російські – А. Погодін, М. Булахтін, Т. Павельєва, а також принагідно в різних контекстах й українські – Л. Зашкільняк, Н. Черкаська та ін. Історію становлення та подальшої еволюції українського консерватизму від його перших проявів у практичній політиці гетьманів XVII–XVIII ст., у часи його кристалізації як політичної течії й ідеології в першій третині ХХ ст. і аж до сьогодення вивчали І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський, В. Босий, О. Оглоблин, О. Голобуцький, К. Галушко, Ю. Терещенко, Ю. Шаповал, С. Гелей, В. Яблонський, Я. Верменич, Н. Козак, Ф. Кирилюк, В. Кулик, С. Кульчицький, Д. Левчук, Я. Пизюр, М. Попович, В. Потульницький, М. Швагуляк, О. Шморгун, М. Шлемкевич, Н. Пазюра, І. Передерій та ін.

Російсько-монархістська модель консерватизму, на наш погляд, може бути визначена як сукупність «еталонних» догматизованих поглядів, знань, відчуттів та емоцій, сформованих на обґрунтуванні політико-правової доктрини функціонування самодержавної влади і її безумовної сакралізації й глорифікації. Базові *принципи* функціонування та розвитку російсько-монархістської моделі:

1. *Сакралізація монархічного ладу та глорифікація особи імператора – «помазаника Божого»*. Визначальною засадою російського монархічного консерватизму, на відміну від західної консервативної політичної моделі, був панівний релігійний складник сакралізації самодержавної влади²: «Бог, за образом свого небесного єдиноначальства, улаштував на землі царя; за образом свого вседержительства – царя самодержавного; за образом свого царства неминущого, що існував від віку й до віку, – царя спадкового»³.

2. *Ідеалізація російського народу з наділенням його месіанською історичною роллю*. Російські консерватори зазвичай розглядали народ у метафізичному зв'язку з державою, автоматично об'єднували народ і монархію. Це породжувало ідеалістичні ірраціонально-фантастичні проекти «єдиного російського народу», «народу-богоносця», месіанської ролі самодержавної Росії для «всього людства»⁴, міфічні уявлення про «любов народу до монарха», що не мали нічого спільного з об'єктивною реальністю⁵.

² *Победоносцев К.П.* Московский сборник. – Москва, 1901. – С.15.

³ *Филарет.* Христианское учение о царской власти и обязанностях верноподданных. – Москва, 1906. – С.14–15.

⁴ *Гула Р.В.* Російський месіанізм та Україна – від монархізму до «Русского мира» // Проблеми політичної історії України. – Вип. 7. – Дніпропетровськ, 2012. – С.191–200.

⁵ Див., напр.: *Репников А.В.* Консервативные представления о переустройстве России (конец XIX – начало XX вв.). – Москва, 2006. – С.190.

3. *Абсолютне заперечення соціалістичних ідеалів.* Консерватори заперечували навіть гіпотетичну можливість соціалістичної альтернативи як форми подолання системних політико-економічних, соціальних, релігійних і національних суперечностей: «Увесь смисл і вся сила консервативних партій полягає в тому, що ці партії не допускають безмежних, [...] руйнівних, революційних змін у державі»⁶. Консерватори здебільшого позиціонували себе як послідовні та ортодоксальні противники соціалізму⁷.

4. *Внутрішньоімперський державний націоналізм.* Більшість російських консерваторів стояли на позиціях державного націоналізму⁸. Акцентування на переважанні культурно-духовних цінностей російського народу об'єктивно наповнювало консервативну модель націоналістичним змістом⁹. Пріоритетним напрямом визначено «боротьбу з іноземницьким засиллям» (у першу чергу єврейським)¹⁰ адміністративно-розпорядчими, соціально-культурними й економічними методами. Водночас слід зауважити, що консерватори вкрай негативно ставилися до єврейських погромів. Загалом ставлення їх до національного питання було досить суперечливим, лише щодо євреїв та збереження слов'янського ядра імперії у вигляді «триединого російського народу» позиція була відносно одностайною¹¹.

5. *Консервативний історизм.* Ефективним інструментом формування консервативної свідомості суспільства вважалася сакралізована «вітчизняна» історія, що розглядалася консерваторами як одна з провідних фундаментальних підвалів національної самосвідомості. Офіційна російська історіографія активно використовувала методи ідеалізації та міфологізації прикладів із минулого з метою усталення у суспільній свідомості Російської імперії ідей консервативного націоналізму¹².

6. *Відносний плюралізм поглядів у межах єдиної консервативної ідеології.* Монархічний консерватизм не являв собою монолітної течії. На початку ХХ ст. в консервативній думці Росії панували два основних напрями: реакційний і консервативно-прогресистський. Для першого було характерним несприйняття всього, що пов'язано із західною демократією. Також реакціонери заперечували саму ідею поступу у суспільному житті. Натомість представники другого

⁶ Вл. Д. Будущность русских консервативных партий I // Киевлянин. – 1906. – 22. XI. – С. 1.

⁷ Репников А. В. Социальная проблематика в работах русских консерваторов начала XX в. // Призвание историка: Проблемы духовной и политической жизни России. – Москва, 2001. – С. 202–220; Его же. Русский консерватизм: Константин Леонтьев [Электронный ресурс]: http://www.perspektivy.info/history/russkij_konservatizm_konstantin_leontjev_2007-09-21.htm

⁸ Санькова С. М. Российская монархия в представлении идеологов государственного национализма // Власть. – 2009. – № 2. – С. 102.

⁹ Бердяев Н. А. Духовный кризис интеллигенции: Статьи по общественной и религиозной философии (1907–9 г.). – Санкт-Петербург, 1910. – С. 87.

¹⁰ Гула Р. В. Антисемітизм як складова частина державного патріотизму монархічної ідеології та його прояви у роки першої російської революції 1905–1907 рр. (на сторінках монархічної преси) // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки. – Вип. 20. – Острог, 2013. – С. 142–146; Його ж. Історичний, географічний та етнічний аспекти єврейського питання в Російській імперії в редакторській політиці газети «Киевлянин» у 1900–1914 рр. // Гілея. – Вип. 77. – К., 2013. – С. 92–93.

¹¹ Патриотизм и национализм как факторы российской истории (конец XVIII – 1991 г.). – Москва, 2016. – С. 285.

¹² Див., напр.: *Иловайский Д. И.* Новая история (Сред. курс). – Москва, 1887. – 371 с.

трактували прогрес як необхідну умову розвитку. Вони вважали, що влада в Росії належить не цареві, а бюрократії, тому для нейтралізації її негативно-го впливу доцільно запровадити широке земське самоуправління. Серед консерваторів-прогресистів слід виокремити ще один напрям: ліберальний консерватизм, який пропагував створення в Росії вузькостанових представницьких органів і поетапне перетворення імперії на конституційну монархію¹³.

У трактуванні низки принципових питань (національних, релігійних, аграрних) окремі ідеологи консерватизму не доходили згоди й перебували між собою у стані системного антагонізму¹⁴.

До *особливостей* розвитку та функціонування цієї моделі консерватизму, на нашу думку, слід віднести такі:

1. *Монархічна консервативна ідеологія не була абсолютно тотальною охоронною ідеологією*. На відміну від ортодоксальних «захисників престолу», консерватори робили спроби (зазвичай невдалі) «м'яко» модернізації самодержавної влади у вигляді навіть протиприродного синтезу монархічних та окремих соціалістичних ідей¹⁵. Консерватори загалом лояльно ставилися до запровадження в Російській імперії політичної системи парламентських інститутів, вважаючи їх елементом зміцнення зв'язку монарха з народом.

Незважаючи на доволі негативне ставлення до лібералізму як політичної моделі, консерватори чітко визначали в ньому гуманістичний складник: «Справжній лібералізм не має й не може мати нічого спільного ані з утопічними фантазіями хворих умів, ані з вандалізмом анархічних елементів – могильних хробаків суспільства та державного життя»¹⁶. Тому ідеальним рішенням у розв'язанні політичних проблем консерватори вважали «солідарність здорового, здатного творити лібералізму з консерватизмом, який стоїть на сторожі проти політичного вандалізму»¹⁷. Тобто російські консерватори пропонували по суті оптимальну схему синтезу апологетики консервативної традиції та абсолютизації ролі особистості, притаманної лібералізму.

2. *Домінування у суспільній свідомості постулатів монархічної охоронної ідеології* сформував широке коло її adeptів серед усіх верств населення українських губерній Російської імперії¹⁸.

3. *Негативна динаміка зростання застійних тенденцій у російському консерватизмі на рівні органів державного управління*. У державній практиці встановилося переважання примітивного шаблонного консерватизму,

¹³ Дорошенко А.А. Правые в Государственной думе Российской империи. – Самара, 2004. – С.30.

¹⁴ Твардовская В.А. Аграрный вопрос в консервативной мысли России в 80-е гг. XIX в. // Экономическая история России XIX–XX вв.: современный взгляд. – Москва, 2000. – С.509–523; Rogger H. Was There a Russian Fascism? The Union of the Russia People // Journal of Modern History. – 1964. – №36 (December). – P.398–415.

¹⁵ Ренников А. В. Метаморфозы русского консерватизма: от С.С.Уварова до Никиты Михалкова (Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения: «Круглый стол») // Отечественная история. – 2001. – №3. – С.105–109.

¹⁶ Вл. Д. Будущность русских консервативных партий I // Киевлянин. – 1906. – 22.XI. – С.1.

¹⁷ Вл. Д. Будущность русских консервативных партий II // Там же. – 1906. – 24.XI. – С.2.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.275. – Оп.1 – Спр.2534. – Арк.25, 89–93; Омелянчук І.В. Чорносотенні союзи і організації в Києві // Віче. – 1997. – №10. – С.142.

а суспільство «втратило значною мірою притаманні йому самому консервативні інстинкти»¹⁹.

4. *Існування жорстко політизованого соціокультурного ціннісного розколу в російському суспільстві та асинхронного характеру розвитку капіталістичних відносин в економіці Росії*, що акумулювалися в дихотомії між ліберально-демократичними реформами й авторитарними, військово-поліцейськими методами їх упровадження²⁰. Саме це, на нашу думку, сприяло формуванню ліберально-консервативних і соціалістичних поглядів в освіченому сегменті українського соціуму.

5. *Подвійне ставлення консерваторів до ідей модернізованого панславїзму – неославїзму* – від побудови ідеалістичних проєктів «слов'янського братерства» у вигляді «всеслов'янської» імперії на чолі з Росією або слов'янської конфедерації як форми інституціонально-світоглядного протиставлення пангерманізму та пантюркізму до принципового несприйняття ідеї об'єднання слов'ян²¹. Зазначимо, що характерною рисою неославїзму в консервативній моделі стала його свідомо соціокультурна автаркія. У середовищі консерваторів були поширені конспірологічні тези «світової змови» проти російського самодержавства з боку демонізованого західного світу²².

6. *Відсутність традицій демократії та лібералізму у суспільно-політичній практиці Російської імперії*. Це викликало, з одного боку, у різних соціальних станах і верствах ескалацію екстремістських теоретичних концепцій і терористичних суспільно-політичних практик, з іншого – призводило до догматичної консервації монархічного традиціоналізму: «Конституційного берега, до якого, здавалося, ми пливли, ніхто ще не бачить, навіть на віддалі, а загрози визвольного виру такі очевидні, що їх починають бачити навіть “переконані” прихильники конституції»²³, – зазначало монархічне видання «Києвлянин».

7. Російська монархічна консервативна традиція не містила *нігілістичного складника*, результатом чого стало активне посилення як негативних (тоталітарних), так і конструктивних структурних елементів державності (його духовно-моральна, історична основа) та нації (національна єдність). За такої умови консервативна модель одночасно обмежувала коло маневру, в якому міг би діяти вільний індивід і де соціальні технології превалювали б над суто політичними.

8. *Капіталізація виробничих і докорінна трансформація суспільних відносин загалом ніяк не вкладалися у систему консервативних постулатів*. Представники російського консерватизму намагалися розв'язати системні

¹⁹ Вл. Д. Будущность русских консервативных партий I. – С.2.

²⁰ Гула Р.В., Гула В.Д. Агония Левиафана: Пассионарии и юридивые. – К., 2016. – С.88; Меньшиков М.О. Национальная империя. – Москва, 2004. – С.211.

²¹ Слинко А.А. Реконструкция будущего: русский классический консерватизм о геополитике // Консерватизм в России и в мире: прошлое и настоящее. – Вып.1. – Воронеж, 2001. – С.21–25.

²² Киреевский И. О характере просвещения Европы и его отношении к просвещению России // Ранние славянофилы: А.С.Хомяков, И.В.Киреевский, К.С. и А.С. Аксаковы. – Москва, 1910. – С.6, 43.

²³ Вл. Д. Будущность русских консервативных партий II. – С.2.

бінарні суперечності в неоднозначному ставленні до проблеми співвідношення понять прогресу, модернізації та традиціоналізму. Запозичення передових індустриальних технологій трактувалося ними як системна загроза «споконвічним» цінностям. Поступ визначався для суспільства як форма впровадження ліберальних цінностей. Модернізація асоціювалася з динамічною капіталізацією суспільно-економічних відносин²⁴.

Отже неоднорідність поглядів – з одного боку, і жорстке догматичне обмеження їх – з іншого не дозволили консерваторам створити цілісну соціальну програму, яка відповідала б викликам часу²⁵.

На формування української моделі консерватизму значний вплив мав комплекс теоретичних поглядів і суспільно-політичних практик польської консервативної думки. Польська модель зародилася в першій половині ХІХ ст. у Царстві Польському, що на той час було частиною Російської імперії, та в губерніях так званого Західного краю, до якого належали й три українських території – Київщина, Волинь та Поділля (за термінологією російських консерваторів, ці губернії належали до Південно-Західного краю – *Авт.*).

Польська консервативна модель може бути визначена як система ідейно-політичних, ідеологічних і культурних течій, поширених у середовищі польського соціуму на теренах провідних країн-імперій, які взяли участь у розподілах Речі Посполитої у ХVІІІ ст., що спиралася на ідею традиції та спадкоємності у соціальному й культурному житті, їх збереження й адаптацію до внутрішньополітичних реалій в умовах існування польського етносу в рамках адміністративно-політичного устрою імперій. До базових *принципів* польської консервативної моделі, на наше переконання, слід віднести:

1. *Нелінійний принцип розвитку, модифікації і трансформації моделі консерватизму.* Ця модель пройшла від 1830-х рр. (часу після придушення Листопадового повстання) до початку ХХ ст. шлях карколомного еволюційного розвитку – від орієнтації на звільнення з-під імперського гніту та відродження «історичної Речі Посполитої» до кардинальної зміни пріоритетів, спрямованих на пошук шляхів перетворення польського шляхетства на повноправну частину панівної еліти Росії.

2. *Політичний конформізм.* Польські консерватори, починаючи з другої половини ХІХ ст., виступали з численними публікаціями засудження польського національно-визвольного руху, закликали до співробітництва з урядом Австро-Угорщини, міцного зв'язку з католицькою церквою. У Російській імперії польські консерватори своєю провідною метою вважали входження до кола панівної імперської еліти.

3. *Діалектичний зв'язок із розвитком західноєвропейської консервативної політичної думки та постулатами російської монархічної моделі.* Підросійська польська консервативна модель формувалася паралельно з консервативними ідеями в Галичині, що перебувала у складі Австрійської

²⁴ Репников А.В. Размышления о консерватизме // Свободная мысль. – 2012. – №11/12. – С.103–116; Меньшиков М.О. Национальная империя. – С.211.

²⁵ Докл. див.: Репников А.В. Консервативные представления о переустройстве России (конец ХІХ – начало ХХ вв.). – Москва, 2006. – 424 с.

(з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії, насамперед у Кракові, який став своєрідним центром польської інтелектуальної консервативної думки. Це було пов'язано з тим, що Галичина – це «просякнута історією» регіон Польщі з «надзвичайно сильною шляхетською традицією»²⁶. Певний час обидві польські моделі консерватизму розвивались у нерозривному зв'язку. Одночасно ідеї російського консерватизму об'єктивно впливали на політичні програми польських партій і коригували їх діяльність у системі обмеженого російського парламентаризму початку ХХ ст.

4. *Інтегративний консервативний націоналізм.* Польський консерватизм зароджувався, за влучним висловом Д.Шпопера, як «консерватизм, в якого не було держави»²⁷. Саме цей факт втрати поляками незалежного політичного існування внаслідок трьох розподілів Речі Посполитої, здійснених православною Росією, протестантською Пруссією та католицькою Австрією, а також спроба реформувати Річ Посполиту, що була однією з найбільших за територією держав Європи у XVI–XVIII ст., у бік конституційної монархії визначили самобутнє національне обличчя польського консерватизму²⁸. Лоялісти-консерватори, як краківські, так і варшавські, не ставили на перший план досягнення повної незалежності Польщі й поляків, а виступали насамперед за збереження й розвиток польської нації²⁹, власної ідентичності. Їхній ідеал полягав у «можливості брати участь у світовій цивілізації й розвивати власну культуру»³⁰. Отже польський консерватизм завжди захищав те, «що залишилося польським», «захищав рідну культуру»³¹, а також прагнув нарощувати «органічну силу» польського суспільства завдяки розвитку підприємництва та економіки, науки й освіти³².

5. *Практицизм.* Упродовж майже всього ХІХ ст. він був сконцентрований переважно на практичних питаннях, а не на ідеях. Власне, саме практичні питання й визначали пріоритетні ідеї.

До *особливостей* розвитку та функціонування цієї моделі консерватизму, на нашу думку, слід віднести такі:

1. *Варіативність антиросійської спрямованості.* На початку свого існування (у період так званої «паскевичевої ночі»³³) польський консерватизм на

²⁶ Миллер А. Историческая память в Польше [Електронний ресурс]: <http://arzasmas.academy/materials/1336>

²⁷ «Польский консерватизм – это консерватизм, у которого не было государства»: Интервью Дариуша Шпопера на сайте консервативной политической мысли «Русская идея» [Електронний ресурс]: <http://politconservatism.ru/interview/polskij-konservativizm-eto-konservativizm-u-kotorogo-ne-bylo-gosudarstva>

²⁸ Шляхта Б. Польская консервативная мысль в новое и новейшее время // *Ars Administrandi* – Вып.2. – Пермь, 2013. – С.19 [Електронний ресурс]: <http://cyberleninka.ru/article/n/polskaya-konservativnaya-mysl-v-novoe-i-noveyshee-vremya>

²⁹ *Зашкільняк Л.* До генези українсько-польського конфлікту у ХХ ст. // *Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.* – Вип.3/4. – Л., 2010–2011. – С.31.

³⁰ *Погодин А.* Главные течения польской политической мысли (1863–1907). – Санкт-Петербург, 1907. – С.386–394.

³¹ *Шляхта Б.* Польская консервативная мысль в новое и новейшее время. – С.23.

³² Миллер А. Историческая память в Польше...

³³ Час між двома польськими повстаннями, із 1832 до 1856 рр., упродовж якого посаду намісника Царства Польського обіймав І.Паскевич, котрий наполегливо втілював політику жандармських переслідувань і російщення.

теренах Російської імперії мав виразно антиросійський характер. Однак із кінця 1850-х рр. значна частина підросійських консерваторів Царства Польського й Західного краю взяли курс на співпрацю з російською владою. Прикладом цього стали здійснені тоді у Царстві Польському реформи управління аристократа О. Вельопольського – лідера консерваторів, який очолював комісію духовних справ і народної освіти, а також комісію юстиції. Польський історик Д. Шпопер вважає їх своєрідним «прообразом» реформ у Росії 1860–1870-х рр., адже здійснювалися вони О. Вельопольським не самостійно, а за згодою імператора Олександра II та вписувалися в його загальний реформаторський курс³⁴.

2. *Розвиток у системі соціально-політичного детермінізму.* Після Січневого повстання 1863 р. на теренах Царства Польського (Привісленський край) політичний рух консерваторів тимчасово завмер, натомість він розвивався в Австро-Угорщині – на Галичині, як у західній її частині, так і східній. На території Східної Галичини він проявлявся саме в політичних формах – рух так званих подоляків – польської шляхти Поділля (звідки й назва), великих землевласників, котрі за будь-яку ціну прагнули збереження існуючого політичного устрою та власних станових привілеїв. Як інтелектуальна течія, польський консерватизм продовжував свій розвиток у Кракові, де в 1860-х рр. виникло співтовариство «Станьчик»³⁵ на чолі з такими представниками шляхетської аристократії та інтелектуальної еліти, як історик і публіцист Ю. Шуйський, історик літератури й літературний критик, публіцист С. Тарновський, історик і політичний діяч М. Бобжинський. Політична група заснувала журнал «Czas», через який транслювала свої ідеї. Саме ідеологічна доктрина краківських консерваторів, на думку Я. Бартизеля, була найбільш інтелектуальною в польському консерватизмі того часу³⁶.

3. *Готовність до політичного компромісу заради збереження власних елітарних позицій у системі державного управління.* Саме станьчики відіграли важливу роль під час оформлення компромісу з австрійськими Габсбургами, що надало польським заможним верствам (зокрема шляхетству) командні позиції на Галичині в обмін на підтримку австрійської монархії. Крім того, Ю. Шуйський був одним із творців політичної програми «потрійної лояльності», котра проголошувала союз польських вищих станів із Росією. Станьчики сформулювали концепцію «органічної праці», згідно з якою найефективнішим способом захисту національних інтересів поляків уважалася діяльність, спрямована на підвищення економічного й культурного рівнів життя соціуму, його здатності до самоорганізації. Крім того, вони дотримувалися постулату

³⁴ Шпопер Д. Политические инициативы польской шляхты в западных губерниях Российской империи накануне восстания 1863 г. // Отечественная история. – 2006. – №8. – С.90–103.

³⁵ Станьчик – придворний блазень великих князів литовських і королів польських Александра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого й Сигізмунда II Августа. Став відомим завдяки своїм гострим жартам, у тому числі висміював політичні рішення власних господарів. У польській літературі другої половини XIX – початку XX ст. Станьчик був представлений як єдина особа при дворі королів Речі Посполитої, хто переймався долею держави.

³⁶ Bartyzel J. Konserwatyzm bez kompromisu: Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX w. – Toruń, 2002. – S.12.

про те, що управляти суспільством повинна так звана «історична верства» (політична еліта, яка мала досвід державного управління). Теоретично вона не ототожнювалася зі шляхтою, була радше духовною категорією, носієм зв'язку між історичною традицією й поточним політичним інтелектом, але фактично консерватори відстоювали насамперед інтереси саме шляхетської верстви³⁷. Ідеї станьчиків неабияк вплинули на розвиток консерватизму у Царстві Польському та західних губерніях Російської імперії. Для польської і сполонізованої шляхти українського Правобережжя (колишніх «східних кресів» Речі Посполитої) був характерний феномен подвійної історичної свідомості, що виявлявся, з одного боку, в усвідомленні нею нерозривних зв'язків з історією краю, де впродовж віків мешкали предки («мала батьківщина»), а з іншого – у відчутті невід'ємної належності до «польської політичної нації». Цей феномен на межі ХІХ–ХХ ст. втілювався в так званій крайовій ідеології³⁸, а під час революції 1905–1907 рр. – в ідеологічній боротьбі консерваторів з ендеками³⁹ за пріоритет крайових політичних інтересів над національними в розв'язанні польського питання⁴⁰. Польські консерватори намагалися використати навіть ефемерні права парламентського впливу у самодержавній Росії. Шляхетська верства польського етнічного елементу активно долучалася до російської політичної системи, створеної після 1905 р., увійшовши до складу Державної думи, а також співпрацюючи зі П.Столипініним.

4. *Заперечення ідей панславізму.* Польські консерватори Галичини виступали категорично проти будь-якого «слов'янського братерства». Ще в 1867 р. лідер консервативної частини галицьких поляків Ф.Земляковський, відмовляючись від великої слов'янської солідарності, писав у відкритому листі: «Ми – поляки [...] Польський народ не знає назви “слов'яни”. Як історія, так і сучасники знають нас тільки під ім'ям поляків [...] Ми маємо твердо триматися цього дорогого нам імені з винятковістю ревної любові та не повинні ані на хвилину зрікатися нашої належності до польського народу через гонитву за ілюзіями»⁴¹.

5. *Диференціація соціальної бази.* Основною соціальною базою польського консерватизму було дворянство, заможні поміщики. Польська шляхта становила 20% від усього польського населення та посідала визначне місце в російському елітарному соціальному сегменті. Слід зауважити, що консервативні ідеї підтримували також і декілька сотень тисяч польських селян, які походили з декласованої шляхти⁴².

³⁷ Булахтін М. Краківські консерватори і проекти реформ у Галичині на початку ХХ ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – Вип.8. – Ч.1. – Л., 2006. – С.157.

³⁸ Передерій І.Г. В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. – Полтава, 2012. – С.86.

³⁹ Члени польської Національно-демократичної партії.

⁴⁰ Черкаська Н. Польська шляхта на Правобережній Україні початку ХХ ст.: національна ідея чи крайова ідеологія? // Український археографічний щорічник. – Вип.12. – К., 2007. – С.194.

⁴¹ Цит. за: Левин І.О. К истории вопроса о выделении Галиции // Русская мысль. – 1917, февраль. – Кн.2. – С.8.

⁴² Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914). – Москва, 2011. – С.877.

6. Загалом негативне ставлення до українського соціалістичного та національно-визвольного руху. Консерватори вели боротьбу проти соціалістичних ідей, робітничого й селянського рухів, а також національного руху українців із метою збереження польського впливу у відповідних регіонах. Щоправда, на межі ХІХ–ХХ ст. у ставленні польських консерваторів до українського питання відчувалося помітне пом'якшення. Так, їхній друкований орган у Росії – тижневик «Край», редагований Е.Пільцем, – у 1880-х рр. багато та з симпатією писав про галицьких русинів, друкував матеріали «добре знаного публіциста й ученого Івана Франка», підтримував вимогу рівноправності поляків та українців на Галичині, намагався переконати краківських консерваторів піти на суттєві поступки українцям⁴³. Однак ці поступки мали на меті насамперед задоволення польського національного інтересу. Результатом зближення польського й українського політикуму Галичини (за участю провідників українства Наддніпрянщини – громадівців О.Кониського, В.Антоновича) стало запровадження політики «нової ери» (1890–1894 рр.) – угоди про польсько-українське порозуміння, щодо якої чимало українців мали серйозні застереження. У 1892 р. львівський громадський діяч О.Петрушевич зазначав, що «вся безглуздість наших польських політиків [...] у союзі з новоствореною “Руссю-Україною” відновить давню Польщу od morza do morza⁴⁴, проте “самостійний народ” Русі-України навіть у союзі з Польщею od morza do morza є [...] нездійсненою мрією»⁴⁵. У боротьбі з українським національним рухом польські консерватори й націоналісти прагматично вступали в тактичний союз із москвофілами⁴⁶.

7. Претензійний політичний і культурний патерналізм щодо українського народу. Краківські консерватори загалом доброзичливо ставилися до українців Галичини, погоджувалися навіть певною мірою «ущільнитися» у владному істеблішменті цієї габсбурзької провінції, зберігаючи водночас провідні важелі за польською аристократією та шляхтою, уважаючи, що українці, позбавлені власної соціально-політичної еліти, ще «не дозріли» до вирішальної участі в політичних справах⁴⁷. Посідаючи щодо українців патерналістські позиції, вони робили кроки у сприянні їхньому культурному піднесенню, прагнучи водночас зробити українців своїми політичними союзниками. Це виявилось, зокрема, під час реалізації вже згадуваної політики «нової ери», яка передбачала створення певних умов для підготовки українських освічених кадрів, розвитку наукового й мистецького життя, допущення українців до участі в управлінні краєм⁴⁸.

⁴³ Див. докл.: *Kmieciak Z.* “Kraj” za czasów redaktorstwa Erazma Piltza. – Warszawa, 1969. – S.258–268.

⁴⁴ «Від моря до моря» (пол.).

⁴⁵ *Петрушевич А.С.* Новый, «самостийный» русский народ. – Л., 1892. – С.2.

⁴⁶ *Ярий Н.* Москвофильская утопия и объективная действительность // *Украинская жизнь.* – 1916, февраль. – №2. – С.74.

⁴⁷ *Feldman W.* Stronnictwa i programy polityczne w Galicyi 1846–1906. – Т.1. – Kraków, 1907. – S.176–208.

⁴⁸ *Зашкільняк Л.* До генези українсько-польського конфлікту у ХХ ст. – С.32. Також див.: *Чорновол І.* Польсько-українська угода 1890–1894 рр. – Л., 2000; *Зашкільняк Л.* Львів як центр формування української науки (друга половина ХІХ ст.) // *Lwów: Miasto, społeczeństwo, kultura.* – Т.2. – Kraków, 1998.

8. *Особлива роль римо-католицької церкви.* У концепції польських консерваторів РКЦ виконувала багатоаспектну функцію. По-перше, католицизм було світоглядною константою традиціоналізму в діяльності консерваторів. По-друге, було досягнуто своєрідної національної консервації католицизму в рамках польсько-литовського етносу, що практично забезпечувало його свідому національну автаркію від православного населення Росії. По-третє, боротьба консерваторів проти адміністративних обмежень католицизму позиціонувала їх як захисників традиційних релігійних цінностей від репресивних дій щодо католицької церкви у Царстві Польському й Росії після придушення польського повстання 1863 р.⁴⁹ По-четверте, католицька церква за Австро-Угорської імперії проводила політику жорсткого прозелітизму щодо русинів. Газета «Діло» так описувала цей процес: «Щорічно покидає наш рідний обряд у Львові близько 400 осіб. Сьогодні на 40 000 греко-католицького (українського) населення – це майже цілий річний природний приріст. [...] Перехід [...] не є добровільним і природним впливом “вищої” польської культури, а [...] тільки впливом звичайного його примусу з боку львівського магістрату та польських службовців»⁵⁰.

Отже через півстоліття після Січневого повстання польські консерватори прагнули того, щоб у межах держав, які розділили Річ Посполиту, насамперед у Росії та Австро-Угорщині, польська шляхта посіла вагомі політичні позиції, щоб вона проникла у владу й могла брати повноцінну участь в управлінні цими державами⁵¹. Принаймні в межах Східної Галичини, що перебувала у складі Австро-Угорщини, ідеї польських консерваторів було реалізовано. «Понад три мільйони поляків у Галичині домоглися виняткового становища у країні, якою з недавніх пір почали повністю управляти», – заявляв віце-президент нижньої палати австрійського парламенту Е.Пернерштофер⁵². Також слід зазначити й відповідний регіональний вплив польської шляхти на теренах Західного краю Росії та збільшення відсотку її у соціально-класовій підструктурі російського суспільства⁵³.

Український консерватизм як ідейна та інтелектуальна течія на початку ХХ ст. лише зароджувався. На сьогодні майже загальноприйнятою стала думка дослідників про те, що його появі передував тривалий період так званих ранніх консервативних практик або старого українського консерватизму (від періоду повстання Б.Хмельницького до кінця ХІХ ст.), тісно пов'язаних із державотворчими потугами українців (найбільш яскравими проявами яких була діяльність гетьманів Б.Хмельницького та І.Мазепи, дворянський автономістський рух другої половини ХVІІІ – початку ХІХ ст.)⁵⁴.

⁴⁹ Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи... – С.783–809.

⁵⁰ Львівські гаєтисти // Діло. – 1914, 6 (20) лютого. – Ч.50. – С.1.

⁵¹ «Польский консерватизм – это консерватизм, у которого не было государства»: Интервью Дариуша Шпопера...

⁵² Цит. за: Зачем нужно победить Россию / Пустощі східноєвропейської Клію [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/clio.eu/posts/997723240341065>

⁵³ Булатов Ю. Польский эксперимент династии Романовых // Международная жизнь. – 2015. – №10. – С.158–178.

⁵⁴ Пазюра Н. Антикварна програма козацько-гетьманських старожитностей на сторінках «Киевской старини» (до проблеми формування старого українського консерватизму) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.26. – К., 2016. – С.34.

Остаточне оформлення українського консерватизму в потужний політичний напрям і викристалізування стрункої теоретико-ідеологічної основи відбудеться лише в пореволюційний період, після та під впливом поразки українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Однак можемо впевнено стверджувати про виокремлення в українському національному русі підросійської України впродовж останнього десятиліття перед початком цих змагань виразного консервативного паростка у вигляді спроби організаційно оформити політичну групу українців-латинників (українців польської культури), фундатором та ідейним натхненником (а отже, і теоретиком) якої був етнічний поляк, але українець за переконаннями В.Липинський⁵⁵. Саме цей паросток слід уважати найпомітнішим проявом нового українського консерватизму в дореволюційний час.

Попередні його прояви в політичній практиці українства можемо розгледіти вже на рубежі ХІХ–ХХ ст. Вони знайшли відображення у програмах деяких українських політичних організацій Галичини, зокрема таких, як Руська народна партія (москвофільського напрямку з орієнтацією на космополітичний, по суті антиукраїнський, консерватизм), Національно-демократична партія (деякі її кола обстоювали помірковані консервативні ідеї)⁵⁶, Католицький руський народний союз, перейменований 1911 р. у Християнсько-суспільну партію. На початку Першої світової війни український консерватизм на поміркованих засадах виразно виявив себе в діяльності та програмних документах Союзу визволення України, що постав, як відомо, не без ідейного впливу й участі в низці підготовчих заходів 1911–1914 рр. визнаного згодом провідного теоретика традиційного українського консерватизму В.Липинського⁵⁷.

На нашу думку, **українську модель консерватизму** можна визначити як специфічну політичну й ідеологічну теорію, побудовану на ідеях державного досвіду козацько-гетьманських часів, збереження національних традицій, мови, культури, освіти, високої етичної культури хліборобської спільноти та історичного державотворчого потенціалу національної еліти з кінцевою метою створення незалежної національної держави на основі політичної консолідації всіх соціальних верств українського суспільства. До основних *принципів*, на яких ґрунтувалася ця модель, слід віднести насамперед такі:

1. *Історична та просторова поліваріантність*. Новий український консерватизм не являв собою монолітної течії ані в до-, ані в пореволюційний час. Так, сучасні дослідники виділяють у ньому впродовж 1900–1930 рр. три напрями – поміркований, традиційний, радикальний⁵⁸. Останній почав формуватися лише у ході Української революції 1917–1921 рр. та після неї в еміграційних

⁵⁵ Див. докл.: *Передерій І.* Українці-латинники як паросток консервативної течії у загальному українському національному русі початку ХХ ст. // *Історична пам'ять*. – Вип.33. – Полтава, 2015. – С.33–47.

⁵⁶ *Козак Н.* Український консерватизм у ХХ ст. [Електронний ресурс]: <http://www.national.org.ua/library/konservatyzm.html>

⁵⁷ Див. докл.: *Осташко Т.* Меморіал В'ячеслава Липинського до Українського інформаційного комітету // *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* – Вип.5. – К., 2002. – С.82–92; *Передерій І.Г.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк, політичний українець. – С.148–175.

⁵⁸ *Козак Н.* Український консерватизм у ХХ ст.

осередках українства (військові об'єднання вільного козацтва та Українського національного козачого товариства). Два перші виявлялися вже в дореволюційний час. Однак у підросійській Україні консерватизм був тоді представлений лише традиційним його напрямом, який і презентувала політична група українців-латинників на чолі з В.Липинським⁵⁹. Тому подальша характеристика концептуальних засад української консервативної моделі стосуватиметься переважно саме її.

2. *Принцип державної незалежності.* Для українських консерваторів найвищою метою було створення незалежної держави. Саме орієнтація на безумовну державну незалежність, а не на автономію у складі демократизованої Росії чи Австро-Угорщини (як того бажала більшість провідників українського національного руху початку ХХ ст.), відчутно вирізняла представників консервативного крила від самого початку його формування. Такий принцип виразно характерний і для ранніх консервативних проявів українства ХVII–ХVIII ст., де він виявлявся як набір постулатів політичної практики. Це – прагнення до встановлення абсолютної спадкової гетьманської влади, до об'єднання українських земель під єдиним керівництвом, побудова ієрархічного суспільства, керувати яким гетьманові допомагала б провідна верства – аристократія, намагання зберегти національні традиції, освіту, культуру тощо. Найбільш яскравими втілювачами практик раннього українського консерватизму були Б.Хмельницький (прагнення перетворити гетьманську владу з виборної на спадкову з метою легітимізувати українську державність середини ХVII ст.), І.Мазепа (намагання об'єднати українські території та посилити централізм гетьманської влади), Д.Апостол (реформи, спрямовані на захист державних прав українського народу та стримування процесу повної інтеграції Гетьманщини до структур Російської імперії). У ХІХ ст. після втрати залишків державності український політичний консерватизм перебував у стані системної кризи. Окремі його прояви знаходимо лише у виступах малоросійського дворянства, спрямованих на захист власних станових і національних привілеїв, в ідеях «автономістів» щодо революційного відродження Української держави⁶⁰. Але значну частину консервативних ідей було побудовано на діалектичному зв'язку принципу гуманізму з ліберальними ідеями свободи, рівності, справедливості тощо. На теренах Західної України консервативні принципи були притаманні політичній діяльності Головної руської ради (прагнення до

⁵⁹ І.Гирич виокремлює й інших наддніпрянських консерваторів, яких характеризує переважно як «демократичні консерватори»: С.Єфремов, О.Лотоцький, В.Доманицький, В.Прокопович, В.Дурдуківський, Ф.Матушевський, С.Чикаленко (див.: *Гирич І.* Політична публіцистика В'ячеслава Липинського (1908–1917) // В'ячеслав Липинський: Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917). – К., 2015. – С.18–27, 43). О.Семеняка знаходить спільне між українським консерватизмом В.Липинського (щоправда в його пізньому революційному варіанті) та німецьким революційним консерватизмом відповідно до типології О.Дугіна (див.: *Семеняка О.* Порівняння ідеології німецької консервативної революції та українського консерватизму [Електронний ресурс]: <http://bulava.in.ua/semenyaka1.html>).

⁶⁰ Див., напр.: *Оглоблин О.* Берлінська місія Капніста 1791 р. // Український історик. – 1974. – №1/3; *Потульницький В.* Шляхта і консервативна державна ідея в Україні у ХІХ–ХХ ст.: проблеми історіографії та історіософії // Студії з архівної справи та документознавства. – Вип.5. – К., 1999. – С.33–38.

автономії Східної Галичини в межах Австро-Угорщини як форма протидії намаганням польської шляхти щодо відновлення Речі Посполитої, до якої входили б і галицькі землі). Тож теоретик нового українського консерватизму В.Липинський лише продовжив цю традицію й обґрунтував її на концептуальному рівні.

3. *Інтегративний політичний націоналізм* – інтеграція всіх громадян (мешканців) України на ґрунті спільної територіальної належності та відповідної самосвідомості в єдину політичну націю. Тобто основою зародження, функціонування й розвитку української політичної нації, на думку українських консерваторів, є громадянський чинник, що мав забезпечувати баланс у співвідношенні національного та інтернаціонального в націєтворенні й державному будівництві.

4. *Романтичний історизм*. Для українського консерватизму характерна романтична апеляція до історичного минулого, особливо у частині державотворчої традиції. Більшість провідних його теоретиків були фаховими істориками (насамперед В.Липинський, у пореволюційний період – також С.Томашівський, Д.Дорошенко, В.Кучабський), а тому не могли не проводити відповідні історичні паралелі. У своїх працях вони намагалися привернути увагу українців до тих періодів минувшини, коли «предки наші над будованням власної держави працювали» і «без зрозуміння котрих не можна розуміти сучасності»⁶¹. Саме ці історики в першій третині ХХ ст. започаткували в українській історіографії новий державницький напрям, який мав неабияке значення для формування національної самосвідомості українського народу.

5. *Традиціоналізм* – опертя на національні традиції та звичаї, культуру, релігію, морально-етичні норми, досвід державотворення, ієрархічно структуроване суспільство, яке характеризується порядком і стабільністю; національну еліту або аристократію як найбільш здатну до управління активну меншість української спільноти. Вітчизняному консерватизму початку ХХ ст., як і західноєвропейському, було притаманне обстоювання ідеї інтеграції сучасного нового з органічно створеним історією минулим. За класифікацією російського політолога О.Дугіна, так потрактовували традиціоналізм передусім ліберальні консерватори, які зводили його сутність до поміркованого прогресизму. Кредо його прибічників укладається у формулу Е.Берка: «Схильність до збереження та здатність до поліпшення, разом узяті»⁶².

6. *Антидемократизм*. Для майже всього загалу українських консерваторів (за винятком хіба що консервативних кіл УНДП) було характерне заперечення демократії як форми державного ладу. Так, В.Липинський та інші представники українського консерватизму дореволюційного часу зазвичай визнавали її як форму індивідуальної свободи особистості.

7. *Антисоціалізм та антимарксизм*. Більшість українських консерваторів не сприймали соціалістичні ідеї, адже для класичного консервативного

⁶¹ Липинський В. Передне слово // *Його ж*. Твори, архів, студії. – Т.3: Україна на переломі 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – Філадельфія, 1991. – С.3–4.

⁶² Див.: Семеняка О. Порівняння ідеології німецької консервативної революції...

світогляду обов'язкове визнання ієрархічності суспільної організації й заперечення соціалістичного принципу його егалітарності. Український консерватизм виступав принциповим антагоністом теорії класової боротьби К.Маркса. Пріоритетом проголошувався принцип побудови національної держави, а не абсолютизація боротьби за політичні та соціальні права класів.

Можна виокремити такі *особливості* української моделі консерватизму:

1. *Своєрідне розуміння елітаризму*, котрий як концепція природної нерівності людей, а отже необхідності існування еліти, що постає заporукою поступального розвитку та належного функціонування суспільства, уважається загальною рисою всіх різновидів консерватизму. Речники українського консерватизму, виступаючи своєрідними «адвокатами» національної аристократії – панства, намагалися привернути цю саму аристократію (в В.Липинського її позначено терміном «провідна верства») до активної участі в українському русі, а в перспективі – до творення незалежної держави. Адже, на їхню думку, саме шляхетству з погляду історичної ретроспективи належала особлива роль як головного репрезентанта державницької ідеї та провідного «твірного» прошарку, що забезпечував реальне її втілення. Тривалий час в українському середовищі образ шляхтича мав виразно негатиwне забарвлення (невипадково хлопомани, що належали до цієї верстви, уливаючись до українського руху, демонстративно зрікалися їй). Однак після виходу 1912 р. альманаху авторства В.Липинського «З історії України» («Z dziejów Ukrainy») освічений загал дізнався про те, що Хмельниччиною керувала українська шляхта: саме вона була мозковим центром визвольної війни. Однак традиційна вітчизняна історіографія залишала панство за дужками української нації⁶³.

2. *Розвиток на тлі домінування в українському інтелектуальному середовищі демократичних і соціалістичних ідей*. Українці, за влучним висловом І.Гирича, «споконвіку перебували у своєму етнічному гетто селянської нації»⁶⁴. Звідси й специфічний шлях розвитку національного руху, який тривалий час мав виразно лівий характер, а отже своєю головною метою вбачав соціальне визволення народу. Натомість його чільні представники абсолютно не поділяли консервативно-державницьких ідеологем, сприймали їх як «чужорідне тіло», тому й утверджувати їх було надзвичайно складно.

3. *Базування соціально-економічних основ майбутньої держави на принципі територіального патріотизму*. Згідно з ним мало розв'язуватися аграрне питання в Україні. Так, приватна власність на землю з правом спадкового володіння нею (у визначених законом максимальних обсягах) повинна була б зберігатися лише за тими, хто визнає себе громадянином Української держави й виявляє до неї патріотизм. А ті, хто цієї держави не визнає та чинить опір її існуванню позбавляються землі шляхом її конфіскації без викупу⁶⁵. На тому ж принципі повинна базуватися й орендна форма землеволодіння для безземельних і малоземельних представників хліборобського класу, насамперед селянства. Вона реалізувалася б завдяки державному земельному фонду,

⁶³ Гирич І. Речник консерватизму // Тиждень. – 2012. – 1.VI.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Див. докл.: Осташко Т. Меморіал Вячеслава Липинського... – С.90.

сприяла створенню продуктивних трудових селянських господарств фермерського типу й мала довічний спадкоємний характер⁶⁶.

4. *Релігійний плюралізм*. Для українських консерваторів дореволюційного часу характерне обстоювання свободи віросповідань і невтручання держави в церковно-релігійні справи. Друкований орган політичної групи українців-латинників чітко заявляв про те, що вважає «релігію за сферу приватних переконань кожної особи», виступає проти всіляких утисків» щодо цього, але одночасно заперечує свій намір втручання у церковні справи⁶⁷. Крім того, визнавалася рівність прав усіх українських конфесій (православної, греко- й римокатолицької) при визнанні першості за церквою православною, оскільки до неї належить більшість громадян України. Остання мала бути соборною, автокефальною та незалежною від усяких політичних впливів⁶⁸.

5. *Політична мімікрія*. Консерватизм як принцип захисту традиційного життя в межах іншого державного організму був притаманний найбільш асимільованій частині української нації. У намаганні зберегти національну ідентичність через перспективу відродження власної держави проявився національно-консервативний світогляд частини української спільноти як форма протидії асиміляторській політиці державних націй. Принципове несприйняття кардинальних змін і вірогідна можливість тотальних втрат були пов'язані з бажанням захистити власне національне середовище. Цей комплекс ідей та почуттів був визначальним у консервативному світогляді частини українства, яка, намагаючись пристосуватися до життя в Російській імперії, підтримувала існуючий порядок в обмін на забезпечення більш-менш нормальних умов існування⁶⁹ у громадянському житті та збереження преференцій суб'єктам фінансово-промислової діяльності, власний «бізнес» яких був тісно інтегрований в економічно-господарську систему держави.

6. *Обмеженість соціальної бази*. Ця особливість розвитку українського консерватизму початку ХХ ст. пояснювалася двома причинами: по-перше, тим, що на рубежі століть шляхта вже помітно втрачала свою традиційну політичну роль (фактично починала сходити з історичної арени)⁷⁰, а, по-друге, тим, що українське панство було на той час повністю зденационалізованим (спольщеним або зросійщеним), тому не відчувало себе частиною українського суспільства, а отже й не було готове боротися за відстоювання його інтересів.

7. *Антиросійська та антипольська спрямованість* українського консерватизму виражалася в категоричному відкиданні можливості солідарних політичних зусиль українців із політичними росіянами чи політичними поляками через протилежність їхньої кінцевої мети.

⁶⁶ *Липинський В.К.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. – Ч.1. – Лубни, 1917. – С.19–20.

⁶⁷ *Przegląd Krajowy* (Kijów). – 1909. – №3. – С.11.

⁶⁸ Див. докл.: *Передерій І.* Релігійний чинник у процесі державотворення: еволюція візії Вячеслава Липинського // *Історія релігій в Україні*. – Кн.1. – Л., 2014. – С.561–570.

⁶⁹ *Козак Н.А.* Український консерватизм: історія і сучасність: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – Л., 2001. – С.10.

⁷⁰ *Пеленський Я.* Вячеслав Липинський // *Збірник Української літературної газети* 1956. – Мюнхен, 1957. – С.199.

8. *Заперечення ідей неославізму.* Формування українського консерватизму фактично збіглося з відродженням панславістських ідей у формі, відомій як неославізм. У Росії він став своєрідним ідеологічним обрамленням зовнішньополітичних аспірацій ліберальних і ліберально-націоналістичних кіл, метою яких було зміцнення російських позицій на Балканах і Близькому Сході. Лідери неославізму вважали, що здійснення ліберальної національної політики підвищить престиж Росії у слов'янському світі, а отже забезпечить реалізацію відповідних завдань. У цьому зв'язку становище слов'ян – громадян Російської імперії, передусім українців і поляків – опинилося в центрі їхньої уваги. Утім різні аспекти російської національної політики посідали неоднакове місце в діяльності російських неославістів. Найважливішого значення вони надавали ліквідації переслідувань польської культури. Українське ж питання в контексті неославізму згадувалося рідше та здебільшого розглядалося крізь призму саме польських інтересів. Така ситуація була спричинена не лише внутрішньоросійськими обставинами (передусім традиційним сприйняттям українців як однієї з «гілок» «триєдиного російського народу»), а й особливим статусом польського питання⁷¹. Українські консерватори не могли не зауважити справжні цілі неославізму. На думку В.Липинського, цей рух був декларативним за своєю сутністю й різними засобами намагався замаскувати перед міжнародною спільнотою українське національне відродження⁷².

Отже консервативна ідеологія в Україні на початку ХХ ст. була реалізована в моделях, які об'єктивно відображали традиції політичного розвитку й особливості політичної культури регіону.

***

1. Російський монархічний консерватизм початку ХХ ст. позиціонувався як своєрідна альтернатива поширенню ліберально-демократичних і соціал-демократичних ідей, а також як реакція на орієнтацію та залежність Росії від Європи. Водночас на початку ХХ ст. російський монархічний консерватизм перебував у динаміці варіативних еволюційних змін, однак ці зміни обмежувалися прокрустовим ложем охоронної ідеології. У цей час консервативна ідеологія активно реалізувалася у практиці політичної боротьби.

2. Формування української моделі консерватизму – унікальний феномен політичної історії початку ХХ ст. На відміну від конформізму польських консерваторів, які основною метою вважали пристосування до наявної моделі самодержавного ладу, для представників українського традиціоналізму була характерна орієнтація на безумовне досягнення державної незалежності та створення політичної нації на основі балансу громадянського й етнічного чинників. Орієнтація на монархічну форму політичного ладу для України не стала механістичним наповненням моделі українського консерватизму російськими догматами самодержавства, а передусім відповідала її англосаксонському аналогу.

⁷¹ Див. докл.: Ковальчук Н. Російський неославізм і українське питання в публіцистиці Олександра Погодіна // Проблеми слов'янознавства. – Вип.51. – Л., 2000. – С.100–106.

⁷² Див. докл.: *Передерій І.* В'ячеслав Липинський: етнічний поляк... – С.130–131.

3. Наприкінці ХХ ст. відбулися процеси своєрідної екстраполяції консервативних поглядів монархістів на ідеологічні проекти сучасного російського політикуму⁷³. Це свідчить про об'єктивне вкорінення у свідомість російського політичного істеблішменту відверто охоронних консервативних принципів, що спричиняло домінування імперіалістичних і реваншистських тенденцій у зовнішньополітичній сфері та диктат авторитаризму у внутрішній політиці. Але консерватизм у Російській Федерації, який позиціонується політичною елітою як ідеологія «суверенної демократії», ідеологія подолання Росією пострадянської кризи й альтернатива правому лібералізму 1990-х рр., на сучасному історичному відрізку перебуває у стані системної кризи. Запропонована російському соціуму модель консерватизму не вивела країну з ситуації пострадянської кризи, не забезпечила збереження впливу Росії на пострадянському просторі.

4. У сучасному ідейно-політичному спектрі України домінують радикальні типи політичної ідентифікації, суспільно-політичної практики та пріоритет ліберальних економічних моделей. Утім у суспільній свідомості відсутні тенденції повороту від ліберальних і радикальних ціннісних настанов до ідеології консерватизму. До того ж впливового політичного проекту об'єднання суспільства, який на новому якісному рівні був би здатний до реалізації ідей класичного консерватизму, у сучасному українському політикумі не існує. Основою нинішнього «консерватизму» об'єктивно виступає правий націоналізм, шовінізм і реакційний експансіонізм частини російських та українських ультранационалістів. Це, по суті, феномен, протилежний цінностям класичного консерватизму.

Відсутність ортодоксії у класичному консерватизмі та його переважно раціональна природа є основними причинами, які пояснюють широкий спектр консервативних цінностей. Серед них можна виділити такі базові константи, як державний патріотизм, відповідальність, вірність, служіння Вітчизні, самодисципліна. Перехід до цих консервативних ціннісних настанов, на наше переконання, обумовлений, перш за все, історичними викликами, які зараз стоять перед нашою державою. Це дає можливість сформулювати деякі **уроки**, котрі, як нам здається, здатні конкретизувати та спрямувати процес формування світоглядних фундаментальних цінностей на основі традиційних констант функціонування українського соціуму.

Урок перший – історичний. Нігілістичне заперечення досягнень і здобутків національної історії призводить до втрати світоглядних орієнтирів народу. Руйнування традиційних цінностей, системи героїчних символів спричиняє девальвацію системоутворюючих основ історії, порушення спадкоємності поколінь та маргіналізації значних верств населення.

Урок другий – соціальний. Політична «еліта» України, як замкнена кланова структура, не є носієм стратегії розвитку національно-патріотичної ідеї в

⁷³ Гула Р.В. «Русский мир» – фантом чи реальність? Аспекти політологічного аналізу // Наукові праці МАУП. – Вип.50. – К., 2016. – С.7–14; *Його ж.* Російський месіанізм та Україна – від монархізму до «Русского мира» // Проблеми політичної історії України. – Вип.7. – Дніпропетровськ, 2012. – С.191–200; Гула Р.В., Шурко О.М. Маніфест освіченого патріотизму: «Право і правда» М.Міхалкова як спроба відродження та трансформації монархічної ідеології в Росії на сучасному етапі // Там само. – Вип.6. – Дніпропетровськ, 2011. – С.145–154.

її класичному вигляді та вступає в перманентні антагоністичні суперечності з поглядами більшості представників українського суспільства на пріоритетні основи патріотичної свідомості народу. Нинішня політична еліта України така лише за формальними ознаками. Суспільного визнання, авторитету й відчутної підтримки з боку суспільства вона не має, тобто або недовіра до влади є іманентною рисою українського народу, або українському народові фатально не таланить із владою.

Урок третій – ідеологічний. Відсутність механізму створення й оновлення національної ідеї на основі традиційних цінностей поліетнічної країни призвела до кризових тенденцій патріотичної свідомості українського суспільства в різних регіонах країни. Громадянин-патріот за умови ідеального балансу громадянського й етнічного рівнів суспільної та національної самоідентифікації здатний до самостійного, творчого, максимально неупередженого погляду на історичну спадщину свого народу, прагне об'єктивного аналізу сучасності, готовий до практичної реалізації поставленої мети, визнання традиційних соціокультурних цінностей своєї спільноти – мови, релігії, традицій – та існування у визначеній нею системі соціонормативних координат права й моралі. Сьогодні феномен патріотизму слід розглядати в контексті комплексної взаємодії держави, суспільства та особистості. Спільний вектор національної й соціальної згоди слід шукати у формуванні розвиненого громадянського суспільства та побудові правової державності на основі загальних традиційних цінностей поліетнічної, багатоконфесійної природи українського суспільства.

І нарешті – *урок історіософський.* Наявність в українській ментальності міцних констант традиціоналізму дозволяє історичній спільноті сформулювати постулати єдності суспільства та спільної історії для української політичної нації на основі використання традиційних цінностей. Спільність історії у цьому випадку забезпечується надісторичною єдністю цінностей та ідеалів народу, де оцінка історії повинна бути суверенною справою політичної нації у вигляді загальногромадянської філософії як сукупності ідей і принципів, що є відповідями на фундаментальні питання людського й суспільного буття, які знаходять підтримку в основних суб'єктів громадсько-політичного життя країни.

The article summarizes the overall essence of the ideology of conservatism, as well as its national models – Russian, Polish and Ukrainian, that formed in Ukrainian regions of Russia at the beginning of the 20th century. For each of those models, the fundamental principles and specific features inherent in it were identified. The authors examined their comparative analysis and the possible interrelationships.

Keywords: conservatism, nationalism, ideology.

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 39:930.1(477)Максимович«1827»

М.А.МАКСИМОВИЧ

О МАЛОРОССИЙСКИХ НАРОДНЫХ ПЕСНЯХ

***

У вступній статті М.Максимовича до етнографічної збірки 1827 р. висвітлюється роль української пісенної традиції в розкритті народного/національного духу, зокрема для розуміння минушини. У світлі уявлень раннього романтизму розглянуто духовне, культурне та мистецько-естетичне призначення народного слова. Обстоюється теза, що пісні й думи репрезентують найрізноманітніші історичні та культурні вияви народного буття.

Ключові слова: романтизм, шеллінгіанство, народництво, українська історіографія, етнографічні практики, народні пісні, думи, Максимович.

Учений-природник і заразом науковець-гуманітарій Михайло Максимович увійшов до історії української науки як один із перших та найвідоміших репрезентантів романтичної історіографії перших десятиліть ХІХ ст. Зазвичай його світосприйняття та погляди переважно тлумачать у руслі інтелектуальних впливів тогочасної німецької думки, передусім натурфілософії Фрідріха фон Шеллінга.

У світлі такої філософської візії людський світ сприймався як продукт художньої творчості Божого Провидіння, а будь-який витвір мистецтва – як його мікрокосм. Адже шеллінгіанська натурфілософія спиралася на ідею єдності світу та його мистецько-художнього осягнення. Людина розглядалася як вища мета природи, а метафізичні пошуки народного духу на шляху до свободи тлумачилися як сутність тодішньої науки¹.

Мистецько-естетичні та літературно-художні захоплення молодого М.Максимовича виявилися ще у його практиках ученого-натураліста, в яких простежується відлуння шеллінгіанських уявлень про природу як творчу роботу Духу. Зокрема в одній зі своїх природознавчих студій він схарактеризував природу як (тут і далі у вступній статті курсив наш, якщо не зазначено інше – О.Я.) «храм, повний незліченних виразів думок Художника Всевишнього»². Таке художнє відтворення природничого матеріалу не залишилося поза

¹ Шеллінг Ф. Із праці «Про суть німецької науки» // Мислителі німецького Романтизму / Упор. Л.Рудницький, О.Фешовець. – Івано-Франківськ, 2003. – С.354–355.

² Максимович М. Размышления о природе. – 2-е изд., поправ. и доп. – К., 1847. – С.2.

увагою як сучасників, так і дослідників його творчості. Так, драматург М. Чаєв назвав працю М. Максимовича «Размышления о природе» (Москва, 1833 р.) «поемою про природу»³.

Із такої перспективи міграція природника на поле соціогуманітаристики, точніше словесності, не була доволі несподіваною з огляду на універсалізм на ниві наукових і культурних практик, який нав'язувався шеллінгіанством. Тим паче, що словесність як сфера діяльності перетиналася або включала багато інших соціогуманітарних дисциплін із зародковою на той час інституціоналізацією, як-от філологія, мовознавство, фольклористика, етнографія та ін.

Отож ця освітня, культурна й дослідницька царина містила чимало потенційних можливостей, передусім для молодих інтелектуалів, які орієнтувалися на новітні ідеалістично-романтичні взірці. Недаремно терен словесності дозволяв М. Максимовичу реалізувати своєрідну «мовну концепцію» романтизму, зокрема виявити та продемонструвати мистецько-естетичні, духовно-етичні, комунікативні, етносоціальні й інші властивості та функції мови.

У цьому світлі численні сентенції доволі добре репрезентують світоглядні настанови М. Максимовича, котрі простежуємо у його історичному письмі. «Слово є третій, щонайповніший і, можна сказати, щонайпритаманніший і щонайближчий душі спосіб її вираження, в якому немає односторонності ні образу, ні звуку, але в якому і той, і той злиті у довершену, первородну *єдність і цілісність*» (курсив М. Максимовича – О.Я.)⁴.

У робочих записах до першої лекції 1843 р. в Університеті св. Володимира М. Максимович так характеризував дисципліну, котру викладав: «Словесність (підкреслення М. Максимовича – О.Я.) є сукупність пам'яток, в яких виявляється душа та життя народу, за допомогою мови – усно або письмово»⁵. В іншій лекції він наголошував, що в мові виявляється (підкреслення М. Максимовича – О.Я.) «особистість народу»⁶.

Показові думки М. Максимовича щодо самовираження українського народу, висловлені в «Полемическом обозрении малороссийской словесности»: «*Малоросійський народ здавна виражає своєю мовою свою душу, своє домашнє та суспільнє життя, і залишив у спадок нинішньому століттю, як зразок і в науку новій словесності багатий запас своїх переказів, прислів'їв, казок і пісень*»⁷. Ба більше, автор звертав увагу на історичні виміри побутування «слова» (мови), які вважав визначальними щодо витлумачення української минувшини. «Така вже історична доля Малоросії, що її *своєнародній мові не довелося стати письмовою мовою її*, – що головним органом її письмового та книжного висловлення були по черзі церковнослов'янська, західноруська і, врешті, нинішня російська мова», – стверджував М. Максимович⁸. Отже мова («слово», «словесність») тлумачилися українським мислителем із позицій шеллінгіанства, зокрема як спосіб виявлення самобутнього народного/національного духу.

³ Чаєв Н. Михаил Александрович Максимович (прочтено в публичном заседании Общества любителей российской словесности 23-го марта 1874 года, посвященном памяти Максимовича) // Русский архив. – 1874. – Кн.2. – Стб.1062.

⁴ Максимович М. Про значення та походження слова // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – №1/2. – С.194.

⁵ Максимович М. З первых лекцій 1834 г. [автограф; записи до лекцій із російської словесності 1834, 1843 рр.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф.32. – Спр.389. – Арк.26.

⁶ Там само. – Арк.8 зв.

⁷ Максимович М.А. Полемическое обозрение малороссийской словесности [автограф статті; 1860 р.] // Там само. – Ф.1. – Спр.558/1474. – Арк.2 зв.

⁸ Там само. – Арк.5 зв.

Зрештою мовні (літературні, фольклорні, етнографічні) компоненти посідають чільне місце в романтичному світогляді М.Максимовича. Адже, за уявленнями романтиків, «словесна» (пісенна, етнографічна) традиція сягає віддалених часів. Вона виступає як вагомий доказ стародавнього родоvodu народу/нації, зокрема відображає його етногенетичні, ба навіть архетипічні риси, релігійно-культурне, дохристиянське буття.

Власне, реалізація «мовної програми» романтизму й етнографічні студії впродовж 1820–1830-х рр. поступово розкривали перед М.Максимовичем інші виміри народного духу, зокрема пласт незнаной малоросійської минувшини. Афористично говорячи, завдяки «словесним» практикам учений відкрив історію народу як духовної субстанції. Та спершу було слово, точніше – пісенна традиція.

Провідну роль в інтелектуальній метаморфозі М.Максимовича відіграла збірка «Малороссийские песни» (Москва, 1827 р.), завдяки якій він спізнався з М.Гоголем, В.Жуковським, О.Пушкіним та багатьма іншими письменниками, поетами й інтелектуалами⁹. Не випадково думки М.Максимовича про відображення в піснях «народного духу», висловлені в передмові до цього видання, були досить прихильно сприйняті тодішньою освіченою публікою, до якої проникали західні романтичні впливи. Приміром, про ці пасажі молодого автора з симпатією відгукнувся відомий критик С.Шевирьов¹⁰.

Дехто з сучасних дослідників дотримується думки, що ані «Украинские народные песни» (Москва, 1834 р.), ані «Сборник украинских песен» (Київ, 1849 р.), видані М.Максимовичем, так і не змогли зрівнятися з тим феноменальним успіхом, який мала збірка 1827 р.¹¹ Історик Ф.Савченко – учень та особистий секретар М.Грушевського, уважав, що саме «Малороссийские песни» спокусили М.Максимовича перетворитися з «професора-ботаніка на ректора-словесника»¹².

Та побутують й інші погляди. Наприклад, літературознавець В.Данилов більш високо оцінював видання 1834 р. Зокрема він дотримувався думки, що це була перша збірка пісень, в якій систематично відображено культурно-історичне життя України за сорок років до публікації В.Антоновичем та М.Драгомановим «Исторических песен малорусского народа» (Київ, 1874–1875 рр., т.1–2)¹³.

Пізніше дослідники віднайшли чимало огріхів в етнографічних збірках М.Максимовича. Це визнавав і їх укладач. За свідченням М.Костомарова, навесні 1872 р. під час зустрічі у Санкт-Петербурзі «поважний старець» сам зізнався в тому, що в московську добу свого життя (1819–1834 рр.) він був недостатньо знайомий із «духом народної малоруської поезії» та припустився низки помилок¹⁴.

Але як у долі М.Максимовича, так і всього українства збірка 1827 р. мала величезне значення, позаяк саме вона стала катализатором тієї хвилі етнографічних дослідів,

⁹ Короткий В., Біленький С. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX ст. – К., 1999. – С.113.

¹⁰ С.Ш. [Шевирев С.] Рец. на кн.: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – М.: Тип. Августа Семена, 1827. – XXXVI, 234 с. // Московский вестник. – 1827. – Ч.6, №22. – Отд.: Критика. – С.311.

¹¹ Фризман Л.Г., Лахно С.Н. М.А.Максимович – літератор. – Х., 2003. – С.99.

¹² Савченко Ф. Перший збірник українських пісень Максимовича // Україна. – 1927. – Кн.6. – С.25.

¹³ Данилов В. Другий збірник українських пісень М.О.Максимовича з 1834 року // Україна. – 1929. – Кн.37 (жовтень – листопад). – С.22.

¹⁴ Костомаров Н. Историческая поэзия и новые ее материалы. Рец. на кн.: Исторические песни малорусского народа, с объяснением В.Антоновича и М.Драгоманова. Том первый // Вестник Европы. – 1874. – №12. – С.628 (прим.1).

з якою, власне, пов'язують початок ери українського романтичного народництва XIX ст.¹⁵ Більше того, із легкої руки автора-упорядника видання 1827 р. в українській науці прижилося означення «думи», ужите щодо кобзарських речитативів¹⁶.

Вплив етнографічних збірок М.Максимовича на формування нового покоління українських інтелектуалів-романтиків був колосальний. За визнанням П.Куліша, саме ці збірки відіграли провідну роль у становленні як його самого, так і М.Костомарова, позаяк обидва спершу були заангажовані літературними й науковими зацікавленнями на російському культурному полі. «Але з обома нами, на двох віддалених точках Малоросії, стався прекрасний випадок. Йому (М.Костомарову – О.Я.) у Харкові потрапила до рук збірка українських народних пісень Максимовича, 1827 року, а я в Новгороді-Сіверському так само випадково став власником іншої збірки українських дум і пісень того ж Максимовича, 1834 року. *Ми обоє в один день із народників великоросів зробилися народниками малоросійськими*», – згадував П.Куліш¹⁷.

Вступна стаття «О малороссийских народных песнях» до збірки «Малороссийские песни» (Москва, 1827 р.), як і більшість розвідок М.Максимовича, має доволі просту архітектоніку. За великим рахунком, ця передмова поділяється на два блоки – вступні уваги про роль пісенної традиції для розуміння й усвідомлення мінливості історичного буття Малоросії/України та утилітарна частина, в якій автор прагне пояснити, як у збірці передаються мовні особливості для російського читацького загалу.

Загалом М.Максимович добре усвідомлював, що його збірка є практично першою студією у царині українських етнографічних практик. Він неодноразово застерігав, що не претендує ані на повноту, ані на досконалість викладу матеріалу. Нині виповнилося 190 років із часу першої публікації як збірки М.Максимовича, так і його передмови. Отож у світлі нашої сучасності ця вступна стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди українського інтелектуала перших десятиліть XIX ст.

***

Текст М.Максимовича відтворюється за виданням 1877 р, але за нормами сучасного правопису¹⁸. Збережено виділення заголовними літерами й курсивом

¹⁵ Грушевський М. Сто літ українського народництва // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціальна преісторія. Народня творчість в соціологічному освітленню. Науковий щорічник 1927 / За ред. К.Грушевської. – Вип. 1/3. – К., 1928. – С.4; Козак С. Михайло Максимович і формування романтичної думки в Україні // Journal of Ukrainian Studies. – 1984. – Vol.9, №1. – Р.3–32.

¹⁶ [Грушевська К.] Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX в. // Українські народні думи. – Т.1 корпусу: тексти №1–13 і вступ К.Грушевської. – [К.], 1927. – С.XIV, XXXV.

¹⁷ Куліш П. Воспоминания о Николае Ивановиче Костомарове // Новь. – 1885. – Т.4, №13. – С.63.

¹⁸ Розвідка М.Максимовича вперше опублікована як вступна стаття до його етнографічної збірки: Малороссийские песни, изданные М.Максимовичем. – Москва, 1827. – С.1–XXXVI. Передруки: Вестник Европы. – 1827. – Ч.155, №15. – С.184–200; Максимович М.А. Собрание сочинений: В 3 т. – Т.2: Отдель: историко-топографический, археологический и этнографический. – К., 1877. – С.439–452; Его же. Киев явился градом великим...: Выбранные украинознавчі твори / Упор. В.Замлинський; авт. прим. І.Бутич; передне слово В.В.Скопенка. – К., 1994. – С.282–292; Максимович М.О. У пошуках омріяної України: Выбранные украинознавчі твори / Упор. і вступ. ст. В.Короткого. – К., 2003. – С.346–356; Максимович М.А. Предисловие к «Малороссийским песням» // Фришман Л.Г., Ляхно С.Н. М.А.Максимович – литератор. – С.339–349; Максимович М. Выбранные твори / Упор. і вст. ст. В.Короткого. – К., 2004. – С.346–356; Його ж. Выбранные твори з історії Київської Русі, Києва і України / Уклад. коротк. біогр. та комент. П.Г.Маркова. – К., 2004. – С.454–465.

окремих слів або частин тексту. Друкарські огріхи виправлено без застережень. До розвідки долучено примітки історіографічного спрямування. Погляди вченого щодо граматики, фонетики, мовознавства не коментуються. На відміну від наших приміток, посилання М.Максимовича позначено астериском (*). Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь

***

Наступило, кажеться, то время, когда познают истинную цену *народности*: начинает уже сбываться желание – да создастся поэзия истинно русская! Лучшие наши поэты уже не в основу и образец своих творений поставляют произведения иноплеменные, но только средством к полнейшему развитию самобытной поэзии, которая зачалась на родимой почве, долго была заглушаема пересадками иностранными и только изредка сквозь них пробивалась.

В сем отношении большое внимание заслуживают памятники, в коих полнее выражалась бы народность: это суть песни, где звучит душа, движимая чувством, и сказки, где отсвечивается фантазия народная. В них часто видим баснословия, поверья, обычаи, нравы и нередко события действительные, кои в других памятниках не сохранились: *сказка – складка, а песня – быль*, говорит пословица. В сем смысле весьма значительны, а потому достойны внимания и уважения были бы разыскания следов народной мифологии, обрядов, собрание песен, пословиц и т. д. Особенно язык совершенствуется исследованиями остатков от прошедшего, в коих он ближе к своему корню, следовательно, чище в составе и крепче в силе. Это можно отнести в особенности к песням славянским, кои видимо отличаются своим *изяществом*. Сие изящество их может послужить ясным доказательством, что поэзия есть врожденное качество духа человеческого, что истинная поэзия может быть *его собственным* произведением^{1*}.

С таким образом мыслей я обратил внимание на сии предметы в Малороссии и на первый раз издаю выбор песен сей страны, полагая, что они будут любопытны и даже во многих отношениях полезны для нашей словесности – будучи совершенно уверен, что они имеют несомненное достоинство и между песнями племен славянских занимают одно из первых мест. Предоставляю другим приводить оные в систему и выводить дальнейшие последствия: изложу вкратце их содержание и характер.

Возникшая подобно комете Малороссия долго тревожила своих соседей, долго перепадала с одной стороны на другую и была только обуреваема бедствиями и беспокойствами, которые не дали развиваться духу народному,

^{1*} В статье г. Бродзинского о народных песнях славян (переведенной в «Вестнике Европы» 1826 года, №13) – много сказано весьма хорошего о сем предмете; он говорит: славяне остаются ныне народом единственным, которого вкус, обычаи и песни – напоминают нам картину Греции древней. Стр.47.

и произвели только внутреннее волнение. Массу ее составили не одни племена славянские, но и другие европейцы, а еще более, кажется, азиатцы. Недовольство и отчасти угнетение свели их в одно место; а желание хотя скудной независимости, мстительная жажда набегов и какое-то рыцарство сдружили их. Отвага в набеггах, буйная забывчивость в веселье и беспечная лень в мире: это черты диких азиатов – жителей Кавказа, которых невольно вспомните и теперь, глядя на малороссиянина в костюме с его привычками. Таким образом, коренное племя получило совсем отличный характер, облагороженный и возвышенный Богданом Хмельницким. Свойства коренного племени, кажется, наиболее сохранились между девами и женами, кои, будучи отлучены от удалых казаков своих, в отношении к ним весьма грубых, чуждых всякой домовитости, и не имея никакого участия в общественном быту их, находили все в мирных занятиях домашней, сельской жизни.

Скоропостижное соединение трех первоначальных образов жизни – некогда *наезднической*, буйной, беззаботной, с ленивым однообразием и скудностью жизни *пастушеской* и оседлостью *земледельческой* – вот что составило потом особенность малороссиян, заметную еще и доныне, по причине малолюдности. Из сего очерка может сделаться несколько понятным и содержание, и характер их песен.

Во-первых, представляются песни, содержанием своим имеющие смерть казаков, отъезд их на чужбину, тоску по родине, иль *схватки боевые*; а потом воспоминание об них. Здесь всегда почти находите тоску матери о сыне, или сестры о брате; любовь отцовскую едва ли где встретите. Находите также песни о гайдамаках, столь же удалые, как и самый предмет. Особенно замечательны *думы*^{2*} – героические песнопения о *былинах*, относящихся преимущественно ко временам гетманства Скоропадского. Их и ныне еще поют слепцы-бандуристы, коих можно назвать малороссийскими рапсодами¹⁹.

Восемь таковых дум издал князь Цертелев²⁰ под названием: *Опыт собрания старинных малороссийских песней*²¹.

Каждая дума посвящалась какому-нибудь историческому случаю, либо лицу – в особенности Хмельницкому, Палею, Мазепе и другим.

Сказание о частных домашних событиях у казаков составляют переход от дум к повествованиям вымышленным или балладам, каковы напр[имер]: песня о Твардовском, песнь о построении Киева, кои поют также старики бандуристы. Желательно, чтобы кто-нибудь из земляков моих, в Полтавской

^{2*} Малороссийские думы известнее сербских песней. В них гораздо более сладкой меланхолии; в песнях же военных более силы и картин пиитических. *Бродзинский*. Смотри «Вестник Европы». №13. 1826. стр.52.

¹⁹ Рапсоди – давньогрецькі мандрівні співці, котрі виконували епічні пісні під акомпанемент ліри.

²⁰ Микола Андрійович Цертелев (1790–1869 рр.) – етнограф, помічник попечителя Харківського навчального округу. Див. докл.: *Безсонов П.* Кн. Н.А.Цертелев, первый собиратель памятников устного народного творчества (некролог) // Вестник Европы. – 1870. – №6. – С.867–871; *Суздаль М.М.* Микола Цертелев: дослід інтелектуальної біографії: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2015. – 20 с.

²¹ *Цертелев Н.А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней. – Санкт-Петербург, 1819. – [8], 64 с.

губернии или близ Киева живущих, поспешил сохранить для словесности сии памятники.

Песни женские, во-первых, суть выражение тоски по родине, от которой были отлучаемы девы обманами казаков; некоторые, как бы повествовательные (каковы: *о Лемеровне, о Бондаровне*), показывают приречения и неистовства, какие терпела действительно Малороссия от каневских и других панов. Песни любовные принадлежали, кажется, сперва собственно женскому полу, вместе с самым чувством. Они исполнены пылкой страсти. Измены часты: они либо были сносимы с безнадежным отчаянием, либо отмщались чарами, что, следовательно, встречается нередко; вера в чарованья осталась и поныне у женщин. Песни мужчин, где видна нежность чувства любви, принадлежат, кажется, к последующему времени.

К песням женским можно отнести песни *праздничные* и *обрядные*, кои носят на себе иногда печать древней славянской мифологии; но вообще, показывая приверженность к удовольствиям земледельческой и семейственной жизни, представляют собой образцы весьма изящной, естественной идиллии (таковы *веснянки, троицкие, свадебные, на обжинки* и другие песни – *смотри[и]*, книга четвертая). В сем отношении едва ли какая страна может назваться столь *песенною*, как Малороссия: там каждое время года, каждое занятие, к сельскому быту и жизни семейственной относящееся, сопровождаются особенными песнями. Сюда же можно причислить и песни *заклинательные*^{3*}, подобные скандинавским.

Наконец, должно сказать, что у них находится очень много песен веселых и карикатурных, иногда весьма забавных, но наиболее таких, при конце коих всегда покраснеет стыдливость и которые большей частью составляют изустную собственность народа, а не принадлежность поэзии. Веселость у них не такова, как в песнях *краковяков*²², – она превращается либо в грубое, либо в непристойное. Их воображение, от досуга или с горя разгулявшееся, не знает себе меры. Сии песни, по веселому, резвому напеву и мерному складу, наиболее суть плясовые, и употребляются не столько, по словам своим, сколько по музыке, часто весьма хорошей, каковы напр[имер] известные: *Метелиця, горлиця, и шумить и гуде*. Есть русская поговорка: *слова из песни не выкидать*; посему и я не помещал их, и для образца предложил несколько: *Била жонка мужика; чи я в мужа не жена*. Должно сказать, однако ж, правду, что многие из них весьма остроумны и забавны, таковы напр[имер]: *мужик каже ячмень, жонка каже – гречка*; или

Танцевала рыба з раком,
А петрушка с пустернаком,
А цибуля с часоком,
А девчина з козаком.
Цибулиця дивуеця,
Як хороше танцюється! и проч.

^{3*} Образцы таковых мне показывал покойный *Зориан Ходаковский*, после коего остался знатный запас для издания малороссийских песен.

²² Польский народный, згодом бальный танец.

Что касается до характера песен малороссийских, то сей вопрос отношу только к тем, в коих видно главное стремление поэзии народной. Я их сравнивать могу в особенности только с русскими, ибо песни прочих племен славянских мне не столько известны.

Форма малороссийских песен, равно как и самый язык, занимают средину между русскими и польскими. С первыми они сходны *тоническим* размером^{4*}, и, следовательно, тем движением, какого не имеют польские. С польскими песнями они (а особливо – нежные) имеют необходимую частую рифму или, по крайней мере, созвучие, звонкие и частые уменьшительные слова, отчего зависят нежность и гармония, которыми они превосходят русские песни.

Существенное их различие, по моему мнению, состоит в следующем. В русских песнях выражается дух, покорный своей судьбе и готово повинующийся велениям. Русский не привык брать деятельного участия в переломах жизни, потому он содружился с природою и любит живописать ее, часто прикрашивая; ибо здесь только может свободно излиться его душа. Он не ищет выразить в песне обстоятельства жизни действительной; но напротив желает, как бы отделиться от всего существующего и, закрыв ухо рукой, хочет, кажется, потеряться в звуке. По сему русские песни отличаются глубокой унылостью, отчаянным забвением, каким-то раздольем и плавной протяженностью^{5*}. В малороссийских меньше такой роскоши^{6*} и протяженности; они, будучи выражением борьбы духа с судьбой, отличаются *порывами* страсти, сжатой твердостью и силой чувства, а равно и естественностью выражения. В них видим не забывчивость и не унылость, но более досаду и тоску; в них больше действия. Сие-то действие отпечаталось и в последующих песнях драматической формой, и князь Цертелев справедливо замечает^{7*}, что в русских превосходнее описательная поэзия, что в них встречаем рассказ сочинителя, между тем как в песнях малороссийских находим драматическое изложение предмета. Сила их много зависит от *лаконизма* самого их языка.

Тоска, которая составляет важнейшее *свойство* малороссийских песней, не прикрывает их, но пронизывает. Она отзывается во всех песнях; даже ирония, к коей весьма склонны малороссыяне, часто смешивается с оной, из чего происходит совсем особенный, отлично хороший род песен.

Образцы таковых элегико-иронических песен помещены в 3 книге моего собрания, напр[имер]: *Летит орел по над морем; ой козаче, козаче! молодой бурлаче: да оре Семен, оре, и проч.*

Песни нежные отличаются неподражаемым простодушием и естественностью, которой нимало не противоречат непрерывные сравнения. Дух, не находя еще в себе особых форм для полного выражения в его глубине зарождающихся чувств, невольно обращается к природе, с которой он, по

^{4*} Песни силлабического размера сложены более для пения бандуристов.

^{5*} Есть сибирская поговорка: *в русской песне парень да девка; а у нас, по которой улице идет, про ту и песенку поет.*

^{6*} Исключая песни обрядные, где часто они сходятся с русскими и другими: почему так – видно из предыдущего.

^{7*} Вестн[ик] Евр[опы] 1827. №12. [С.] 276.

своему младенчеству, еще дружен, и в ее предметах видит, чувствует подобие свое гораздо явственнее и вернее. По сему-то находите столь частые сравнения с окружающей безукрашенной природой, – столь частые беседы с буйным ветром, *дробным* дождем, черными тучами. Унылая, вещая *зозуля*, одинокий явор, плакучие ивы и гибкие лозы, печальная калина, крещатый барвинок^{8*} – сии эмблемы отдельных состояний духа невольно ему напоминают его самого, и он выражается ими как бы потому, что не может иначе^{9*}; когда, напротив, в метафорах русских песен замечаем больше искусственности, некоторого рода произвол и желание прикрас. Если сравнения отрицательные составляют, по мнению гг. *Глаголева*^{10*} и *Гнедича*^{11*}, отличительное свойство народной поэзии русской, то малороссийские будут отличаться положительностью своих сравнений.

Что касается до пения, то у русских гораздо лучше поют мужчины – это как бы их принадлежность; в Малороссии сей способностью, и часто в высокой степени, обладает пол женский.

Самый напев или музыка, если он равно хорош и в русских, и в малороссийских песнях, то, должно признаться, что в последних он несравненно разнообразнее; различие тоже: в малороссийских нет такого раздолья, но сильнее страсть.

Из великого множества в народе обращающихся песен, некоторые были помещаемы более или менее исправно в разных повременных изданиях; в песенниках весьма нередко искаженные, наиболее же против языка. Особого собрания собственно малороссийских песен еще не было. Переходя из уст в уста, они часто лишаются многих стихов, либо оные изменяются; часто песни не допеваются, или даже перемешиваются; таким образом, постепенно отходят от первобытного вида. Нельзя и думать, чтобы можно было восстановить оный; но я старался сличать и соглашать разногласия, случалось сводить иногда две в одну, либо одну разделять на две; я избирал, как находил сходственнее с правильным смыслом и – сколько понимал – с духом и языком народным^{12*}. На первый раз я не мог более: кто будет иметь случай – соберет больше, искуснейшие – сделают лучше. Я желал показать доселе еще не совсем известные сокровища народной поэзии в настоящем виде; посему соблюдал строгий выбор

^{8*} Любопытно бы знать, как перешло к малороссиянам уважение к *руте* и *шалфею*, кои всегда вместе так часто встречаются в их песнях. Сии две травы имели большую значительность в средние времена, так что про них, по тогдашнему обыкновению, были слагаемы латинские стихи, например:

Non est metus mortis,
Cui est Salvia in hortis

Или:

Salvia cum Ruta
Faciunt tibi pocula tuta.

^{9*} В пример малороссийского изречения, сильного своим бессилием выразиться, можно привести следующее уверение или божбу: *коли я thee або оттее: так нехай мне абы-що, Бог зна що, отцо, а не только що!*

^{10*} О русских народных песнях. Труды общества любителей российской словесности. ч. XI, 1818. стр. 38.

^{11*} Простонародные песни нынешних греков Н. Гнедича. СПб., 1825. стран. XXXIII.

^{12*} Посему-то песни V и VII суть только отрывки, кои поместил я, опасаясь, чтобы они совсем не потерялись в народе.

и помещал песни либо замечательные по красотам пиитическим, либо представляющие образ мысли, быт домашний и пр.

Не везде ставил я знаки ударения, ибо в стихах будут ударения отличаться от обыкновенного выговора. Сия гибкость и свобода слов малороссийских, в отличие от польского языка, составляет не малое достоинство относительно стихосложения. Русский язык сию гибкость имеет еще в большей степени; одно слово принимает ударение часто на всех слогах: зелѣный, зелѣная; зеленѣй, зеленѣя, зѣлены и пр., или:

Полети мой сокѳл
Далекѳ, высокѳ
И далѣко и высоко...

Таким выгодным свойством языка могли бы воспользоваться наши поэты, нимало не погрешая против духа языка. Впрочем при пении, для которого вероятно складывались слова, одиноким протяжением голоса уравниваются слоги различных ударений; между тем как смерянные слоги наших стихов разнятся. Такая гибкость слов и тоническая мера подобно как в русском языке; а рифма, частые (рифмующиеся или, по крайней мере, созвучные) уменьшительные слова и самое даже произношение на распев в простом разговоре, коими малороссийский язык сходен с польским, – показывают, до какой степени простирается его музыкальность. При всем том он способен принимать определенный размер и не в одних песнях плясовых, что также и в русском, а еще чаще в польском встречается; но в больших даже пьесах, как показали г. *Котляревский* в своей *Энеиде*; и сочинитель *Твардовского*²³, столь удачно от начала до конца выдержанного. Песня *За Немень иду* показывает способность малороссийского языка к размерам разнообразным^{13*}.

Наконец скажу несколько слов о правописании, мной изобретенном сообразно свойствам сего языка. В каждом языке есть как бы любимейшие звуки; так в малороссийском звуке И, – и сколько ему приписывают обыкновенно грубость языка, столько в самой вещи он составляет его благозвучие. Сей звук имеет только два изменения: *острое* и *мягкое*.

Об остром И. Буквой ѣ мы изображаем двойной звук ІЕ. В русском языке, который (по свойству северных языков) любит более губные, нежели гортанные звуки, в букве ѣ совсем не слышен звук І: он слился в Е и через то соделал его острым. По сему буква ѣ заменилась бы или просто буквой Е, или, как в польском и сербском, буквами ІЯ.

В малороссийском наоборот: перевес остается на стороне І: звук Е слился в І и чрез то соделал его острым. Посему слова, где в русском пишут ѣ, по всем малороссийским наречиям постоянно произносятся, как острое И. Таким же образом произносится она большей частью и у болгар.

²³ Пан Твардовський – герой польських народних легенд і заснованих на них літературних творів. Очевидно, тут ідеться про баладу А.Міцкевича «Твардовський», перекладену П.Гулаком-Артемовським та опубліковану 1827 р.

^{13*} Исследование о размере и рифмах, какие именно, когда и отчего были вводимы – представляю другим.

Некоторые исключают букву ѣ из малороссийского правописания: но я уверен в противном.

В острое И часто изменяются и прочие гласные буквы, а особливо в словах односложных. Писавшие донныне у нас на малороссийском языке обыкновенно писали так, как выговаривается, напр[имер]: *край мене* – писали *крий мене*; *ячмень* – *ячминь*; *конь* – *кинь*; *век* – *вик*... Г[осподин] Павловский²⁴ выдумал такой способ, чтобы звук И, произносимый остро, писать I, а потверже выговариваемый писать Ъ; твердое Е писать через Е, а мягкое – чрез ѣ.

Ожидаю, что будут многие осуждать меня за отступление; но я совершенно убежден, что не должно так писать, как обыкновенно пишут, но как-нибудь иначе, если не так, как я пишу: предлагаю мой способ и основания оного.

Я хочу удерживать коренные буквы; а в тех случаях, где они выговариваются иначе, отмечать только их особенным знаком; по типографской необходимости я избрал знак ^. Сие делаю, во-первых, потому, что пишу не для одних малороссиян, но и для русских, коим не понятно будет многое, если писать по произношению и не сблизить хотя несколько правописания малороссийского с русским. Притом, нет ни одного языка, где бы произношение букв не имело особенных изменений и особенных примечаний; а я ввожу очень немного. Нельзя читать совершенно так, как по-русски; но неправильно бы было и писать так, как говорим.

Можно бы согласиться было писать по-малороссийски как говорится, если бы во всех изменениях слова постоянно удерживался один и тот же звук; но сего не бывает: именит[ельный] *мѳй конь* (пишут *мий кѳнь*), родитель[ный] *мого коня*, дательн[ый] *моему коню*; именительн[ый] *слѣзы*, родитель[ный] *слѣзь* (пишут *слизь*); *нога* уменьшит[ельно] *нѳжка* (пишут *нижка*) – каким же образом составить лексикон? Пишут одинаково *ниж* – *нож* и *ниж* – *нежели*; но если, удерживая коренную гласную, напишу: *нѳж*, *нѳж* – будет понятнее. Сверх сего гласные буквы не везде в острое И изменяются: *таким* образом собственно применяются они по произношению *перяяславскому* или *киевскому* (между Днепром и Сеймом), которое может почесться *центральным*^{14*}, чистейшим и нежнейшим. От Сейма вверх по Десне буквы сии изменяются как бы в звук УИ или ЮИ; *конь*, *соль* – не произносят как в Переяславе чисто *кѳнь*, *сѳль*; но *кунь*, *сюиль*: далее в Литве – *кунь*, *суль*; а по ту сторону Днепра, у русняков: *кѳунь*, *конь*, *кѳунь* (как французское *и*) и чисто *кинь*. Буква И после гласных и ѣ постоянно выговариваются как острое И. Здесь становится виднее удобность моего правописания: пишу *конь*, *сѳль*, *мѳй*; малороссиянин пусть произнесет каждый по-своему; а русских прошу выговаривать по чистому наречию буквы: ѣ, И после гласной, â, ê, ô, û – как острое И.

²⁴ Олексій Павлович Павловський (поч. 1770-х – після 1826 рр.) – письменник і мовознавець, автор «Граматики малороссийского наречия, или Грамматического описания существеннейших отличий, отдаливших малорусское наречие от чистого российского языка» (1798 р.).

^{14*} Так и в русском, или, правильнее сказать, великороссийском языке московское – *столичное* произношение.

О мягком или глухом И. Внимательно прислушиваясь к лучшему произношению малороссиян, я заметил, что у них нет столь твердого звука, как в русском Ы. Второе изменение звука И у них бывает мягче и глуше русского Ы, больше гортанью (по свойству языков южных или восточных); следов[ательно] русское Ы у них всегда мягче; а русское И часто делается тверже, но не как Ы, а звуком, средним между русскими И острым и Ы. *Мы, милый, быстрый, долина, Литва, лист*: здесь И, Ы везде произносятся одинаково, глухо. Посему И без значка и Ы должно произноситься одинаково!

Сделаю еще несколько грамматических замечаний, и, во-первых, о глаголах.

1) Неопределенное наклонение, как и в церковном, сербском и богемском языках, кончается собственно на *ти*: *спивати, гуляти*. В страдательном залоге также окончание либо *тися*, либо *ться*; но в сем последнем случае выговаривается твердо, как *ця*: *сподеватися* и *сподеваться* (произносится *сподеватця*)! Так и в третьем лице настоящего времени *тця* выговаривается как *ця*: *гнеця* вместо *гнется*, *льющця* вм[есто] *льются*.

2) Русское окончание *ил* в третьем лице мужеского рода всегда заменяется окончанием *ив*: *ходив, сидив, стояв, взяв*, вместо *ходил, сидел, стоял, взял*.

3) О третьем лице настоящего времени единственного числа заметить должно, что там, где в русском окончание *ит*, в малороссийском всегда Ъ изменяется на Ы, *хóдить, сто́ить, шуми́ть*, а в тех случаях, где в русском глаголе пред Т находится Е (напр[имер] *кличет, идет, свищет, наступает*), в малороссийском удерживается всегда только Е, а Т опускается; следов[ательно] говорится: *кличе, веде, свище, наступае*; а где пред Е стоит А, там часто выпускается Е: *наступае* и *наступа, спевае* и *спева*!

4) Будущее время имеет иногда такие глаголы, кои в русском не употребляются в сем времени, напр[имер] *могу*, в будущем: *могтиму, могтимем*. Также в повелительном, *лягаймо* (ляжем), *ходи́мо* или *ходи́м* (пойдем). Заметим, что в двух последних словах ударение над буквой И, и она выговаривается остро, почему и поставил я значок. Так всегда во втором лице повелительного наклонения: *коси́ть, паси́ть, бери́ть, носи́ть, бежи́шь*. Те же остаются буквы в третьем лице настоящего времени изъявительного наклонения, но ударение уже большей частью над буквой предыдущей, а не над И, которое произносится уже не остро, но глухо; почему и ставлю оную просто без значка: *хóдить, кóсить*. (В слове, напр[имер] *бежи́ть*, ударение остается над глухим И).

5) Умалются не одни имена, но также глаголы и междометия: *прóчь – прочки; спати – спáтки; ести – естки, есточки; гуляти – гулятки*.

В разных частях речи буквы У и В употребляются одна вместо другой: *взяв* и *узяв, встань* и *устань, вслед* и *услед, внав* и *упав, ужé* и *вже, у лес* и *в лесе*.

Часто В прибавляется к словам: *вóвця, вóвци́* – овца, овцы; *вóн, воні́, вонó* – он, она, оно; *óко, очі́* – во́ко, вóчи.

Окончание *ца* в малороссийском языке всегда бывает *ця*; следов[ательно], и в женском роде множественного числа не на *цы*, но на *ци́*: *отца – отця, молодица – молодиця, молодежи – молодци́*. Иногда буква В употребляется вместо Л: *вовк – волк, вóвна – волна* (шерсть).

Часто русские слова от малороссийских отличаются перестановкой букв: *ведьмедь* – *медвидь*, *комлык* – *калмык*, *намисто* – *монисты*, *намастьрь* (как в сербском) – *монастырь*.

Буква *З* и слог *из*, а равно и буква *С*, в начале слов употребляются без разбора, одна вместо другой: *стрáтила*, *зтратила*; *зняв* (снял), *изняв*; *зъев*, *изъев* (съел). Так и предлоги *из* и *с* поставляются без разбора один вместо другого.

В дательном и предложном падежах единственного числа изменяются окончания имен женского рода: *га* на *зе*, *ка* на *це*, *ха* на *се*.

Имен[ительный]	<i>нога</i>	дат[ельный]	<i>нози</i>
»	<i>небога</i>	»	<i>небози</i>
»	<i>чайка</i>	»	<i>чайци</i>
»	<i>дивка</i>	»	<i>дивци</i>
»	<i>сваха</i>	»	<i>сваси</i>

Но в словах мужского рода такие изменения принимает предложный падеж:

Имен[ительный]	порог	предлож[ный]	на порозе
»	луг	»	у лузе
»	байрак	»	в байраце
»	горох	»	у горосе

Вот некоторые изменения местоимений:

Им[енительный]	<i>я, ты, вѣн, вонá, мѡй, моя</i>
Род[ительный]	<i>мене, тебе, его, ей, мого, моего</i>
Дат[ельный]	<i>мине, тебе, ему, ѣй, мому, моей</i>
Вин[ительный]	<i>мене, тебе, его, ее, мого, мою</i>

В грамматике г. *Павловского* изложены некоторые свойства языка малороссийского, подслушанные довольно чутко; но полной грамматики донныне еще не находится, хотя можно бы открыть постоянные законы, употреблением и местностями затемненные. Во многих свойствах малороссийский язык ближе великороссийского и польского к прочим языкам славянского корня, так что его можно почитать действительно средним в системе сих наречий, как и самое положение страны, где говорят сим языком.

При конце книги я приложил словарь^{15*} и некоторые особенные примечания к песням, стараясь тем облегчить уразумение оных, сколько мне позволило

^{15*} Приводя слова других славянских языков, я имел в виду показание, в каких еще языках повторялись слова малороссийские, а не с какого языка перешли они в малороссийский: сие требует занятия людей более опытных.

время. Варианты, коих у меня собрано довольно большое количество, могут быть изданы после.

В заключение долгом почитаю изъявить мою благодарность *Елизавете Михайловне Богаевской*, князю *Н.А.Цертелеву* и другим особам, кои оказали мне пособие доставлением песен и своими советами.

1827. Апреля 20

Москва

In the introductory article by M. Maksymovych to the ethnographic collection of 1827 highlighted the role of the Ukrainian song tradition in revealing the folk/national spirit, in particular for understanding the past. In the light of the concepts of early romanticism, the article examines the spiritual, cultural and artistic-aesthetic purpose of the popular word. Author defended the thesis that songs and dumas represent the most varied historical and cultural displays of national life.

Keywords: *romanticism, Schellingianism, narodniks, Ukrainian historiography, ethnographic practices, folk songs, dumas, Maksymovych.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

ДАШКЕВИЧ Я.

Україна і Схід / Упор. Г.Сварник,
А.Фелонюк; Інститут української археографії
та джерелознавства імені М.С.Грушевського
НАН України, Львівське відділення;
Львівський національний університет імені
Івана Франка. – Л.: Коло, 2016. – 960 с.

Зазвичай в уявленнях інтелектуалів означення Схід або Захід вирізняються множинністю продукованих смислів і мінливістю, точніше розмитістю, змісту. Годі бодай побіжно перерахувати можливі контексти висвітлення чи пізнавальні пропозиції, незримо пов'язані з цивілізаційною/соціокультурною віссю Схід/Захід, Орієнт/Окцидент, які нав'язують найрізноманітніші способи конструювання, представлення та концептуалізації світу минушини.

Утім ці загальні розумування суттєво корелюються, коли йдеться про вчених-гуманітаріїв, передусім істориків, дослідницькі практики яких волею-неволею були значною мірою обмежені радянським культурним простором. З одного боку, радянське історієписання доволі жорстко накидало загальні концептуальні схеми, рясно приправлені численними ідеологічними фантомами та вимогами поточної політичної кон'юнктури. З іншого боку, історик, який мусив «грати» на цьому культурному полі, хоч-не-хоч був змушений замислюватися про певний добір сюжетів і проблем.

Із такої перспективи постать та наукова спадщина українського історика Ярослава Дашкевича (1926–2010 рр.) являють собою нетиповий приклад, оскільки репрезентують інтелектуала опозиційно, ба навіть вороже налаштованого до тоталітарного режиму, дослідницькі практики якого розгорталися переважно на радянському культурному полі, хоч часом сягали й західного академічного світу, а два останніх десятиліття циркулювали в пострадянському середовищі.

У цьому світлі масштабний і розмаїтий доробок Я.Дашкевича як сходознавця в певному розумінні постає своєрідним інтелектуальним і культурним парадоксом. Тим паче, якщо взяти до уваги те, що у його текстах радянської доби майже відсутня т. зв. «ритуальна» чи ідеологічна частина з посиланнями на марксистських класиків і концепти-догмати «формаційної теорії». До того ж автором був учений, де-факто викинутий із системи радянської науки, котрий тривалий час не мав навіть офіційного місця працевлаштування.

Упродовж останніх десяти років львівські й київські історики опрацювали та перевидали значну частину наукової спадщини Я.Дашкевича у вигляді окремих тематичних збірок, як-от студії з біоісторіографії та присвячені окремим персоналіям (три видання)¹, історичні есе², праці з джерелознавства і спеціальних історичних дисциплін³, релігієзнавчі та соціокультурні студії⁴, а також дослідження з історії вірмен і вірменських колоній в Україні⁵. Крім того, видрукувано низку збірок епістолярію Я.Дашкевича, які представляють його не тільки як самобутнього українського інтелектуала, а і як незвичайну особистість у призмі повсякденного життя, розмаїтих творчих зацікавлень та устремлень, персональної комунікації тощо⁶.

Таким чином, опублікована до 90-річчя від дня народження Я.Дашкевича збірка сходознавчих праць стала важливою складовою у загальному проекті перевидання й систематизації його історичних студій. Більше того, означені тексти зі сходознавчої проблематики дозволяють подивитися на наукову спадщину історика з іншої перспективи.

Під назвою «Україна і Схід» об'єднано 100 праць Я.Дашкевича, котрі мають розмаїту проблемну, видову та сюжетну належність. Упорядники збірки розподілили їх за чотирма великими розділами, кожен з яких поділяється на менші підрозділи: 1) «Проблеми сходознавства» – «Великий кордон України», «Тюркські кам'яні баби», «Україна на бурштиновому шляху», «Ясир з України», «Східні сторінки історії Поділля»; 2) «Східні народи» – «Араби», «Греки Північного Причорномор'я», «Гуни», «Іранці (алани)», «Калмики», «Караїми», «Кримські татари», «Кримчаки», «Сарацени», «Чемериси», «Черкеси»; 3) «Зв'язки України з країнами Сходу» – «Персія», «Сирія», «Туреччина»,

¹ Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочиляс. – Л., 2006. – 704 с.; Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочиляс. – 2-ге вид., виправл. й доповн. – Л., 2007. – 808 с.; Його ж. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Упор. М.Капраль, Г.Сварник, І.Скочиляс, А.Фелонюк. – 3-тє вид., доповн. – Л., 2015. – 924 с.

² Дашкевич Я. «...Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008) / Авт. передм. І.Гирич; бібліограф. додаток М.Капраль, Н.Халак; іменний покажчик Н.Гудз, Л.Марченко. – К., 2011. – 828 с.

³ Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / Упор. А.Гречило, М.Капраль, А.Фелонюк. – Л., 2011. – 792 с.

⁴ Дашкевич Я. Україна на перехресті світів: релігієзнавчі й соціокультурні студії / Упор. Л.Моравська, І.Скочиляс. – Л., 2016. – XLVI, 601 с.

⁵ Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть / Упор. І.Гаюк. – Л., 2012. – 1328 с.

⁶ Листування Юра Меженка з Ярославом Дашкевичем (1945–1969) / Упор. Р.Дзюбан, Г.Сварник. – Л., 2009. – 374 с.; «...пишу Тобі листа...»: Листи Ярослава Дашкевича до Анни Кос (123 листи за 1970–1984 рр.) / [Упор. А.Кос]. – Л., 2010. – 92 с.; Листування Ярослава Дашкевича та Івана Бутича (1960–1986) / Упор. А.Фелонюк. – Л., 2012. – 296 с. («Львівські історичні праці. Джерела», вип. 3).

«Узбекистан»; 4) «Східні джерела та українське сходознавство» – «Східні джерела з історії України», «Постаті українського сходознавства», «Рецензії».

Окреслена ієрархія дослідницьких проблем Я.Дашкевича з обсягу сходознавства доволі добре репрезентує складну, багатоманітну та полівимірну природу наукових практик і ролей історика. Здебільшого вважають, що ієрархія проблем та сюжетів у текстах інтелектуалів, як правило, виростає, точніше постає з навколишнього культурного середовища, в якому генеруються їх первісні заміри і плани. Та у випадку з Я.Дашкевичем його сходознавчі зацікавлення сформувалися в річищі розмаїтих запитів, зацікавлень, викликів, які наклалися на складне плетиво родинних і біографічних обставин.

Передусім далася взнаки українська інтелектуальна традиція першої третини ХХ ст., яка тією чи іншою мірою апелювала до цивілізаційної/соціокультурної вісі Схід/Захід. Згадаємо, приміром, сакральний «трикутник» (Степ – Польща – Московщина) С.Томашівського, типологічні рефлексії В.Липинського щодо національної аристократії з її майже полярним поділом на лицарів-хліборобів і кочівників-руїнників, проблему політичної та культурної орієнтації України в публіцистиці М.Грушевського тощо. Тим більше, що для багатьох галицьких інтелектуалів міжвоєнної доби цивілізаційний або соціокультурний вододіл немовби унаочнювався своєрідним регіональним становищем. В одній із розвідок, присвячених проблематиці Великого кордону, Я.Дашкевич зауважив, що «релікти цивілізаційної сфери» залишилися в «регіональній національній ментальності» (с.118).

Певні сходознавчі зацікавлення продукувалися як перебігом родинної історії, так і драматичними поворотами долі в біографії Я.Дашкевича. Мати історика – Олена Степанів – у 1915–1917 рр. перебувала в російському полоні на обширах Середньої Азії. У 1943 р., себто в розпал німецько-радянської війни, вона обмірковувала можливість навчання юнака у Віденському університеті за орієнталістичною спеціалізацією.

Мабуть, у тому чи іншому вигляді сходознавчі зацікавлення в Я.Дашкевича побутували й пізніше, позаяк під час навчання на філологічному факультеті Львівського державного університету (1944–1949 рр.) він студював турецьку й китайську мови. Після арешту у грудні 1949 р. впродовж 1951–1954 рр. відбував ув'язнення в таборі Піщаному у Спаську (Казахська РСР), де мав можливість спілкуватися з представниками понад 100 націй і знайомитися з багатьма мовами, зокрема самотужки за підручником і послуговуючись спілкуванням із місцевими мешканцями вивчав казахську.

Зрештою сходознавчі студії Я.Дашкевича постали як вислід його праць із вірменської проблематики впродовж 1960-х рр., спрямованих здебільшого на вивчення історії вірменських колоній у ранньомодерній Україні. В якийсь момент ця проблематика перетнулася з тюркологією. Таке переплетіння дослідницьких інтересів скерувало його наукові інтенції на тюркські/кипчацькі мовні запозичення, набуті на обширах Криму, котрі привнесли вірмени до культурного й господарського буття своїх колоній на українських землях, зокрема у Львові. Так постала проблема тюркізації вірменських переселенців та її етнокультурних, соціальних й інших наслідків.

Інший, або паралельний, канал сходознавчих зацікавлень Я.Дашкевича сформувався на ниві джерелознавства, позаяк історик мав чудову філологічну підготовку та розгалужені наукові інтереси, котрі чимдалі більше спонукали його подивитися на історію України у призмі орієнталістики. Погром української науки та культури 1972 р. спричинився до того, що Я.Дашкевич черговий раз опинився без роботи. Можливості для дослідницьких практик у царині республіканської соціогуманітаристики стали ще більш обмеженими, особливо для вченого з таким неблагонадійним в очах влади реноме.

З означеної перспективи сходознавчі студії Я.Дашкевича впродовж 1970–1980-х рр. були спробою віднайти й опанувати інший терен для творчої реалізації та, водночас, почасти задовольнити давні зацікавлення й устремління. За гіркою іронією долі дослідницькі практики Я.Дашкевича як сходознавця нав'язували йому роль «приватного» чи неофіційного вченого на полі радянської соціогуманітаристики.

Отож склався несподіваний і своєрідний парадокс – опальний та опозиційний до влади український історик де-факто й за власною ініціативою зазіхнув на розробку та студіювання орієнталістики, котра на той час розглядалася як предметна область, що її здебільшого розробляли фахівці з союзних центрів – Москви, Ленінграда.

Вочевидь майбутньому біографові Я.Дашкевича ще доведеться осмислити цей несподіваний і своєрідний феномен, до якого спричинилася ціла низка чинників, як-от незвичайний діапазон дослідницьких і комунікативних практик в умовах «залізної завіси», оригінальна побудова ієрархії наукових проблем, блискучий талант ученого-інтерпретатора, дивовижна, просто-таки всепробивна творча енергія на тлі ідеологізованої культурної атмосфери та соціокультурних передумов, які нав'язували нівелюючі чи утилітарні пізнавальні взірці тощо. Тим паче, що львівському історикові за дуже складних обставин радянського буття вдалося встановити контакти не тільки з відомими радянськими сходознавцями, а й західними фахівцями, зокрема з О.Пріцаком.

Отже сходознавчий сегмент наукової спадщини Я.Дашкевича сформувався упродовж доволі тривалого часу в розрізі багатоманітних і численних інтелектуальних, культурних, комунікативних контекстів, які продукують чимало питань та спостережень. Недаремно на сторінках представленої збірки автор текстів постає як пильний, досвідчений джерелознавець, вдумливий дослідник-інтерпретатор, який вирізняється проникливим прочитанням, тлумаченням і коментуванням середньовічних та ранньомодерних текстів, фахівець зі здатністю до тонких і виразних рефлексій на полі етнічної історії, культурології, історії міжнаціональних взаємин, виплеканих на основі опрацювання й осмислення розмаїтого джерельного матеріалу, урешті-решт як учений, який формулює та висуває цікаві, самобутні концептуальні пропозиції не тільки в розрізі історії України, а і Східної Європи.

Провідне місце у збірці відведено студіям Я.Дашкевича, в яких розглядається проблематика Великого кордону. Вона реактуалізувалася, здобула новий поштовх в українському історієписанні на рубежі 1980–1990-х рр. У цих текстах повною мірою виявляється багатоплановий досвід Я.Дашкевича як дослідника, котрий розглядає певну проблематику з різних перспектив.

Видається, що автор був доволі добре ознайомлений із дослідницькими стратегіями, котрі постали на ниві фронтирних студій, які традиційно пов'язують з американським істориком Ф.Дж.Тарнером і його сучасними послідовниками, прихильниками, інтерпретаторами. Проте механічне перенесення фронтірної концептуалізації на терени історії України, наприклад у вигляді універсального та єдиного концепту про Великий кордон, Я.Дашкевич сприймав з очевидним скептицизмом джерелознавця й етнографа, про що свідчить низка його текстів. Адже в деяких студіях віднаходимо навіть вирази на кшталт «т. зв. Великий кордон» (с.517, 668, 672, 690).

Водночас Я.Дашкевич дотримувався думки, що компаративістика на полі минувшини може дати більш-менш надійні результати лише тоді, коли розглядаються близькі геоісторичні ареали або типологічно подібні явища (с.110). Інакше кажучи, він виходив із того, що компаративний метод апіорі потребує конструювання адекватної порівняльної вісі чи площини, в межах якої формулюються та висуваються співмірні запити.

Я.Дашкевич гадав, що концептуалізації, пов'язані з локалізацією Великого кордону, надмірно генералізовані. Мабуть, саме тому він намагався специфікувати дослідницькі уявлення щодо історичного простору та його фронтірних обрисів, себто віднайти більш-менш гнучкі інструменти для конструювання. Вірогідно в розрізі таких роздумів і постала теза про потребу двопланового аспекту, точніше двозонної основи для висунення та побудови концептуалізацій із соціокультурним маркуванням.

Зауважимо, що для конструювання цієї зональності Я.Дашкевич послуговувався терміном «гінтерланд» (нім. «Hinterland» – «задня земля», у широкому розумінні периферійний простір на околиці цивілізації). Цю дефініцію свого часу вподобав М.Грушевський, зокрема використовував її для означення і представлення соціокультурного рівня Речі Посполитої у загальноєвропейському контексті. Саме в такому сенсі автор «Історії України-Руси» називав цю країну «гінтерландом Західної Європи»⁷.

У студіях Я.Дашкевича гінтерланд відіграє роль своєрідного соціокультурного маркера, який використовується для означення певної периферійної території щодо Великого кордону, що в різний спосіб сприймає, запозичує, за своєю певні цивілізаційні впливи (с.80–82, 84–86, 93–96, 99–101, 114, 121–122, 134, 271 та ін.). Власне, історик застосовує цю дефініцію для соціокультурного зонування території, зокрема обстоє думку про далекий і близький гінтерланди, різні регіональні гінтерланди тощо.

Більше того, Я.Дашкевич наголошував на мінливості, коливаннях конфігурацій Великого кордону, котрі спричинялися до соціокультурних трансформацій або дифузій – військово-політичних, демографічних, господарських, етноконфесійних тощо. Водночас автор гадав, що ця уявна межа у жодному разі не є ізоляційною чи винятково конфронтаційною, позаяк відзначав різноманітні форми взаємодії, культурні, етнічні, релігійні, господарські, побутові запозичення й окремі цілісні вкраплення.

⁷ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.6: Житє економічне, культурне, національне XIV–XVII віків. – К., 1995. – С.412.

Таке маркування у чомусь нагадує/наслідують думки відомого історика права Л.Окіншевича, котрий обстоював тезу про рухливість цивілізаційних меж і розмаїття соціокультурних впливів, які з різною інтенсивністю виявлялися на теренах Східної Європи пізньосередньовічної та ранньомодерної доби⁸. Проте, на відміну від Л.Окіншевича, котрий виокремлював певні форми чи явища як вислід цивілізаційної взаємодії, конфронтації та співжиття, Я.Дашкевич розглядав концептуальні пропозиції щодо локалізації Великого кордону з різних перспектив – джерелознавчих, історіографічних, етнографічних, культурологічних, етнолінгвістичних, конфесійних, картографічних тощо.

Варто звернути увагу й на термінологічні означення, котрі не так виказують відмінні інтелектуальні вподобання, як різний інструментарій, що ним послуговувалися вказані автори. Схоже, Я.Дашкевич намагався немовби випробувати на міцність ті чи інші концепти в горнилі фактографії і джерельних свідчень, себто прагнув уявити, наскільки адекватно «працює» та чи інша конструкція на емпіричному/фактологічному рівні.

Не випадково в його текстах доволі часто віднаходимо виразний скептицизм джерелознавця, котрий обережно й вибірково сприймав новоспечені теорії, модні інтелектуальні та культурні віяння, витончені, високочолі історіософські розумування. Проте цей скепсис не заважав історикові послуговуватися у своїх студіях доволі розмаїтим горизонтом концептуальних пропозицій, тобто не втрачати за самодостатністю фактів і самоцінністю джерельних відомостей загальної перспективи.

Урешті рефлексії Я.Дашкевича про взаємодоповнення кочівництва й осілости як різних моделей і способів життя, шляхи седентаризації та номадизації (с.101–108) у багатьох аспектах перегукуються зі спостереженнями Л.Окіншевича, котрий розглядав українські й білоруські обшири саме в розрізі соціокультурної взаємодії, точніше як терени змагання, співжиття та циркуляції різних цивілізаційних складових, елементів, украплень, флуктуацій тощо.

Одним із найважливіших вислідів перехресної взаємодії цивілізаційних впливів Я.Дашкевич уважав утворення соціокультурного феномена – українського козацтва, котре він називав «окремим станом військового прикордонного населення» (с.140). Більше того, історик концентрував увагу на побутуванні протюркських тенденцій у козацькому середовищі та на тюркофільському напрямі у зовнішній політиці козацьких очільників (с.141–142).

Вочевидь, Я.Дашкевич не цурався вживати чи оперувати такими універсальними соціогуманітарними категоріями, як-от «цивілізація», «культура», «етнос» і т. п. Зокрема неодноразово згадував, що Україна була на Великому кордоні цивілізацій, культур (с.417, 453, 517, 672). Проте він повсякчас намагався доповнити їх конкретними спостереженнями, перевіреними узагальненнями

⁸ Див., напр.: *О-ч Л. [Окіншевич Л.] Між Заходом і Сходом // Україна (Париж).* – 1952. – №8. – С.611–615; *Okinshevich L. History Civilization of Eastern Europe in the Work of Arnold Toynbee // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S.* – Vol.2, №2. – New York, 1952. – P.305–315; *Акінішэвіч Л. [Окіншевич Л.] Пра «цывілізацыйныя асновы» беларускага гістарычнага працэсу // Запісы Беларускага інституту навукі і мастацтва (Нью-Йорк).* – 1953. – №2. – С.70–79.

й апробованими рефлексіями. Мабуть, розумування, оперті на голі абстракції, котрі нав'язливо екстраполювалися «згори» та часто-густо однозначно суперечили фактографічному матеріалу, спричиняли в Я.Дашкевича внутрішній протест. Але, опрацьовуючи певний історичний фрагмент, автор неодмінно замислювався про фронтальну палітру минувшини.

Загалом тексти Я.Дашкевича, присвячені розробці сходознавчої проблематики, кидають світло на те, як формувалися погляди історика щодо орієнтальних впливів, східних елементів і складових, котрі в різних виявах, формах, взаєминах і процесах проступали на теренах історії України. На перший погляд, доволі випадковий, строкатий і мозаїчний діапазон його публікацій виявляє не тільки напрочуд широкий спектр дослідницьких зацікавлень, а і сталі вектори наукового мислення, спрямовані на перехресні, конфронтаційні, взаємодоповнюючі впливи. Ці різноманітні сюжети тією чи іншою мірою тяжіють до побудови загальної соціо- та етнокультурної палітри навколо візії Великого кордону в історії України: кам'яні баби в розрізі тюркської та давньослов'янської духовної культури, південно-східний бурштиновий шлях, ясир з України у світлі демографії, угорська експансія у представленні хроніки Маттео Віллани, степові держави XIV ст. на Поділлі та Західному Причорномор'ї, турецька окупація Кам'яниччини в 1680-х рр. та ін.

Ще один сходознавчий блок текстів Я.Дашкевича, котрі в інших контекстах репрезентують означену проблематику, присвячено східним народам і їхньому історичному буттю: арабські свідчення про релігію східних слов'ян, гунське питання в українському сходознавстві, алани й Русь, етногенез греків Північного Причорномор'я, кочівники-калмики – союзники козацтва та носії буддизму, седентаризація татар на українських землях, кримські татари, кримчаки, караїми, сарацени, чемериси, черкеси та ін.

Очевидно, що проблематика, пов'язана з концептом Великого кордону, звертала погляди Я.Дашкевича й на ниву багатоманітних контактів, зв'язків і відносин з іншими народами чи країнами, як-от Русі та Сирії у VIII–XIV ст., запорозького козацтва з Персією в 1610–1620-х рр., України з султанською Туреччиною впродовж XV–XVIII ст., Задунайської Січі й задунайських запорожців, українсько-турецьких політичних взаємовідносин першої половини XX ст. тощо.

Упадає в око те, що проблематика міжнародних зв'язків і контактів у студіях Я.Дашкевича представлена неодноманітно, тобто не обмежується лише сферою політичної чи дипломатичної історії. Натомість автор намагався окреслити загальний діапазон проблематики включно зі станом її вивчення та розробки в українській науці, зокрема відводив помітне місце проблемам міграції, конфесійного, культурного, господарського життя, виникненню й занепаду етнорелігійних спільнот тощо. Досить часто від викладу та аналізу джерельних свідчень історик переключався на проблематику більш загального масштабу, котра часом перетікала в річище міркувань щодо того, яку роль відігравав той або інший чинник в історії України певної доби.

Останній, четвертий, блок студій Я.Дашкевича, виокремлений упорядниками, складається з джерелознавчих розвідок, статей про сходознавців

(А.Радкевич, А.Ковалівський, В.Филоненко, О.Прицак) та українських мандрівників на Сході, а також низки рецензій, присвячених сходознавчим працям і публікаціям джерел.

Із-поміж джерелознавчих студій привертають увагу розвідка про східні джерела іконографії «козака Мамає», низка студій про «Codex Cumanicus» – одне з найвідоміших джерел XIV ст. з обсягу тюркології, котре зберігається в бібліотеці Св. Марка у Венеції, стаття про східні аспекти появи паперу в Русі-Україні, а також кілька праць, в яких етнолінгвістичні запозичення розглядаються і тлумачаться в культурно-історичному сенсі. Примітна риса цих текстів полягає у виразному розрізненні між фактами й тезами, котрі автор вважає доведеними, встановленими, і тими, що їх він розглядає як можливі або гіпотетичні. Такий виразний, наскрізний сцієнтизм простежується в більшості наукових праць Я.Дашкевича.

Загалом збірка студій «Україна і Схід» укладена на належному фаховому рівні, зокрема має ґрунтовну вступну статтю А.Фелонюка про сходознавчу проблематику у творчості Я.Дашкевича, іменний і географічний покажчик, а також покажчик етнонімів. Окрім того, у виданні вміщено чималий і добре підібраний ілюстративний ряд – 48 сторінок світлин. Опубліковані фото відтворюють як різні ситуації та події, пов'язані з темою «Я.Дашкевич і Схід», так і містять копії особистих документів, перші аркуші рукописів, запрошень тощо, які ілюструють різноманітні аспекти сходознавчих практик ученого.

Таким чином, видана збірка репрезентує ще один самобутній зріз наукової спадщини Я.Дашкевича, зокрема представляє своєрідне сполучення практик джерелознавця, ученого-філолога та дослідника етнічної й культурної історії на полі орієнталістики. Опубліковані під однією палітуркою студії Я.Дашкевича змушують замислитися як про непросту інтелектуальну біографію цього вченого, так і несподівану й оригінальну побудову ієрархії дослідницьких проблем історика в межах радянського та пострадянського культурних просторів, що спонукає до глибших історіографічних рефлексій.

Урешті опубліковані тексти вирізняються не тільки широким проблемним діапазоном, розмаїтим змістом, а й багатоманітними смислами, котрі продукують найрізноманітніші питання в дослідників із відмінними фаховими зацікавленнями та устремліннями. Гадаємо, що ці запити промовисто свідчать про реальну затребуваність і значущість творчої спадщини Я.Дашкевича на обширах сучасного українського історієписання.

О.В.Ясь (Київ)

Андрій Блануца

**Земельна політика Ягеллонів
на українських теренах
Великого князівства Литовського
(1440–1572 рр.)**

Блануца А.

**ЗЕМЕЛЬНА ПОЛІТИКА ЯГЕЛЛОНІВ НА
УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА
ЛИТОВСЬКОГО (1440–1572 РР.) /**

**ВІДП. РЕД. П.САС. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ
УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, 2017. – 423 С.**

Опублікована нещодавно монографія становить підсумок багаторічних литуаністичних студій київського дослідника Андрія Блануци, котрий порушив насправді цікаву та маловивчену тему, адже так зване «земельне питання» актуальне й для нашого сьогодення. Результатом копіткої, насамперед джерелознавчої роботи стало ґрунтовне видання, що хронологічно охоплює пізнь середньовіччя та ранню модерну добу. Автор доволі вичерпно опрацював значний історіографічний доробок своїх попередників, слухно підсумувавши,

що проблема земельних надань представників династії Ягеллонів перебувала на марґінесі литуаністики ХІХ–ХХІ ст. (с.53).

Професійним рівнем відзначається вивчення дослідником джерел. Підкреслимо, що впродовж останніх років А.Блануца працює в рамках литовсько-українського проекту з публікації книг Литовської метрики. Частину опрацьованих ним документів уже введено до наукового обігу, однак переважна більшість досі неопубліковані та зберігаються в архівних і бібліотечних установах країн Центрально-Східної Європи.

Головний джерельний фонд, за класифікацією А.Блануци, становить актова документація – листи або грамоти, привілеї, підтвердження, вольності (відпущення), оренди, справи, оповідання, вироки, декрети, ухвали, дарчі, акти купівлі-продажу, застави, обмінні листи, реєстри та записи (с.64–84). За тогочасною канцелярською практикою такі документи часто реєструвалися в Литовській метриці, проте, як демонструє дослідження київського історика, далеко не всі, а їх ориґінали й досі зберігаються в архівах Литви, Польщі, Росії та України. А.Блануца цілком закономірно пояснює це поганим станом збереженості численних книг метрики (с.85–87). Водночас, вважаємо, що джерельну базу дослідження могло б підсилити залучення інших типів історичних матеріалів, насамперед наративного характеру. Зокрема при вивченні церковного землеволодіння корисними були б візитації цілих епархій або окремих парафій чи монастирів. Однак, ураховуючи специфіку дослідження земельної політики, абсолютно логічною є першочергова концентрація уваги саме на матеріалах Литовської метрики.

Методологічна частина монографії побудована на використанні притаманних історичним дослідженням методів і принципів. Особливо варто виділити її

термінологічну складову, де автор оперує понятійним апаратом, максимально опертим на документи.

Уже з першого фактичного розділу книги – «Гене́за поземельних відносин у Великому князівстві Литовському» – розкривається доволі складний процес формування так званого «земельного ринку». Загалом земельні володіння нобілітету на українських теренах, у річищі історіографічної традиції, А.Блануца умовно поділяє на дві групи: «термінові/безтермінові» та «вічні». Названі групи, своєю чергою, вирізняються численними формами таких тримань: «до одного й більше животів», «до волі та ласки господаря», «на ленному праві», «до очищення вотчини», «на хлібокормління», «на поживенье», «до осмотренья», «до лучшего опатранья», «вічні тримання», «вотчинне володіння», «володіння за спадком», «за правом близькості».

Головною умовою отримання того чи іншого типу землеволодіння було виконання земської служби. На думку автора, саме це явище стало «цементуючим ядром, що об'єднувало зем'янсько-шляхетський прошарок у межах певної культурної спільноти» (с.124). Із таким твердженням важко не погодитися, адже подібна практика наділення землею чи іншими маєтностями була характерна для більшості державних утворень тогочасної Європи.

Важливий вплив на типологію й територію великокнязівських наділів мав зовнішньополітичний фактор. Так, у періоди литовсько-московських воєн (кінець XV – середина XVI ст.) географічно пріоритетними для пожалувань були прикордонні терени Литви, зокрема й українські, у більшості випадків надані на ленному праві за умови відбування військової (земської) служби. Загалом саме збільшення чисельності війська та забезпечення спроможності прибути на службу власним коштом проглядається в більшості заходів уряду, що варто було ще більше підкреслити в монографії. В умовах постійного воєнного протистояння з Москвою першочерговим завданням для литовського уряду було забезпечення утримання війська, здатного зберегти позиції, завойовані у часи Ольгерда та Вітовта.

Окремим проблемним блоком представлено правову й судову практики щодо шляхетського землеволодіння. Зокрема дослідник виділяє декілька основних періодів: 1) достатутівий (1440–1529 pp.); 2) I Литовського статуту (1529–1566 pp.); 3) II Литовського статуту (1566–1572 pp.) (с.203–244). Кожен характеризується своєю специфікою застосування правових норм у судовій практиці. Так, у достатутівий період питання землеволодіння регулювалися уставними земськими грамотами, які надавали великі князі литовські для тих чи інших земель своєї держави. I та II Литовські статуту загалом уніфікували й кодифікували наявні правові норми з певними доповненнями, що зрештою призвело до зародження та сталого розвитку земельного ринку.

Земельну політику перших Ягеллонів на великокнязівському престолі – Казимира (1440–1492 pp.) та Олександра (1492–1506 pp.) – висвітлено крізь призму типології безпосередніх надань і повторних підтверджень. Примітною ознакою таких пожалувань був поступовий перехід від домінуючого (за Казимира Ягеллончика) безтермінового типу до (дедалі більш наростаючого за Олександра Казимировича) приватного землеволодіння. За схожою

парадигмою ситуація розвивалася у часи Сигізмунда I Старого (1506–1548 рр.) та Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.). Першочерговою причиною цього процесу було посилення обороноздатності країни, особливо в умовах московської агресії. Тому уряд ішов навіть на свідоме скорочення власних доходів заради утримання повноцінного війська.

Постійне зменшення державного (великокнязівського) земельного фонду призводило до частих ревізій уже наданих володінь. Зокрема до таких дій свого часу вдався Сигізмунд I Старий. У 1547 р. великий князь литовський наказав усім землевласникам Волині надати до його канцелярії документальні підтвердження на право власності (с.329). Схожі дії в 1548–1549 рр., спрямовані на реструктуризацію земельного запасу частини білоруських та українських земель, провела дружина Сигізмунда – королева Бона Сфорца (1518–1557 рр.). Цікаво, що її заходи торкалися не тільки світського, а й церковного землеволодіння (с.298–299, 323–328).

Останній представник династії Ягеллонів на литовському престолі – Сигізмунд II Август – активно продовжував земельну політику своїх попередників, особливо в поширенні ленного права. Першочерговим завданням великого князя було стабільне забезпечення земської служби. Для вирішення цього він наділяв і підтверджував привілеї місцевої й іноземної шляхти, часто надаючи нобілітацію представникам нижчих верств чи іншого віросповідання (с.339–340, 358).

Поряд із цим поза увагою дослідника опинилися окремі аспекти проблеми. Так, А.Блануца не виокремлює землевласників із князівськими титулами, які у Великому князівстві Литовському представляли окрему верству колишніх удільних володарів, котрі не збиралися позбуватися своїх прав та імунітетів, при цьому утримуючи власні дружини. Правителі намагалися ліквідувати удільні традиції шляхом зрівняння титулованої знаті з рештою служилих землевласників. Ця політика простежується, починаючи з відомих привілеїв Ягайла Ольгердовича 1387 р., Гродненського 1432 і Троцького 1434 рр. привілеїв Сигізмунда Кейстувовича, Віленського привілею Казимира Ягеллончика 1447 р., частково у привілеях Волинській 1452 та Київській 1471 рр. землям аж до Віленського привілею Олександра Казимировича 1492 р., який позбавляв удільних князів права зносин з іноземними державами, надання урядів і земельних пожалувань своїм васалам, тобто остаточно ліквідував рештки їх суверенітету¹. Подібна політика найбільш яскраво відбивалася у земельних наданнях. Так, більш-менш значні пожалування княжата отримали тільки при роздачі конфіскованих володінь князів Глинських, коли уряд був наляканий переходом багатьох титулованих васалів на московську службу (с.291). Через це княжатам доводилося частіше вдаватися до купівлі земель, при цьому старанно стежачи, щоби такі акти було засвідчено належного статусу свідками (с.211) та щоб вони мали довічний статус. Саме тому в акті обміну земель з Іваном Ілліничем від 15 квітня 1540 р. у своєму колишньому дружньому уділі

¹ *Войтович Л.* Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Л., 1996. – С.200.

князь Дмитро Іванович Путятич застерігав: «И по насъ будучимъ ближнимъ нашим и детемъ нашим не надобно того рушати» (с.227).

Варто було окремо простежити всі моменти, пов'язані з особливостями земельної політики стосовно титулованих землевласників. Хоча б на такому рівні, як аналіз церковного землеволодіння або ж територіальних особливостей земельних надань. Так, окремі приклади, наведені в монографії, показують результати реалізації Віленського привілею 1492 р., хоча автор і не ставив перед собою подібного завдання. Князі змушені були не тільки звертатися до великокнязівської влади в питаннях арбітражу щодо земельних володінь споріднених родин у колишніх удільних князівствах (с.179–180), але й просити підтверджувальні грамоти на свої купівлі, даровизни та застави (с.230–231).

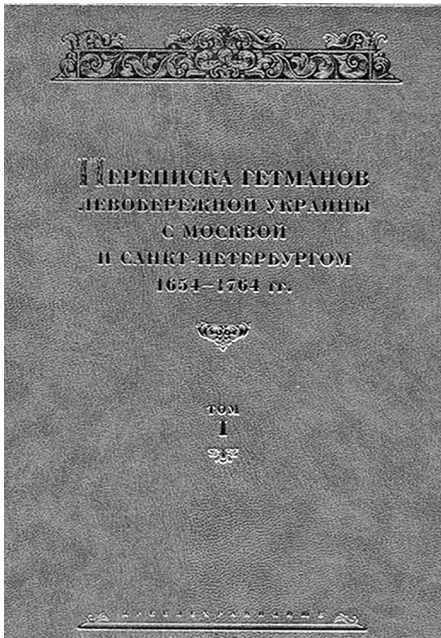
Як будь-яка праця, монографія А.Блануци також не позбавлена дрібних вад. Зокрема в питаннях князівської генеалогії навряд чи доцільно було звертатися до давньої праці А.Бонецького (с.206), адже, на наш погляд, найбільш точну генеалогічну таблицю князів Заславських подано в останній праці В.Собчука (щоправда автор, слідом за деякими джерелами, називає їх «Жаславськими»)². В алфавітному покажчику не можна було подавати князя як «Красний Василь Федорович» (с.399) – це не прізвище, а прізвисько, на зразок «Мудрий» або «Хоробрий». До того ж князі Красні жили у цей період, це гілка князів Друцьких, яка вигасла 1516 р.³ Так само некоректно подавати в покажчику «Гедимінович Михайло Євнут» (с.394), оскільки «Гедимінович» – це його найменування за батьком, а не прізвище.

У цілому А.Блануці вдалося розкрити всі поставлені проблеми. Висновки добре обґрунтовані, вони логічно випливають з тексту монографії, яка написана доступною мовою, а численні цитування документів вдало підсилюють авторську думку, не залишаючи сумнівів у доброму володінні матеріалом. Ретельне вивчення джерел, насамперед Литовської метрики, дало підстави сформулювати основні тези дослідження. Зокрема розкрити перед читачем широкий спектр пожалувань у контексті типології землеволодіння, правової та судової практики. Загалом праця А.Блануци суттєво посилила литuanістичний напрям української історіографії.

Л.В.Войтович (Львів), А.Є.Стасюк (Галич)

² Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – С.122–123, 164.

³ Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.301.

**ПЕРЕПИСКА ГЕТМАНОВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ С МОСКВОЮ І САНКТ-ПЕТЕРБУРГОМ
1654–1764 ГГ. – Т. I: ГЕТЬМАНСТВО БОГДАНА
ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654–1657 ГГ. – МОСКВА:
ДРЕВЛЕХРАНИЛИЩЕ, 2017. – 460 С.**

**ЛИСТУВАННЯ ГЕТЬМАНІВ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ З МОСКВОЮ ТА
САНКТ-ПЕТЕРБУРГОМ 1654–1764 РР. – Т. I: ГЕТЬМАНСТВО БОГДА-
НА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654–1657 РР. – МОСКВА: ДРЕВЛЕХРАНИЛИ-
ЩЕ, 2017. – 460 С.**

Нещодавно в Москві вийшла у світ солідна (за обсягом) археографічна публікація, яка стосується України. Том відкривають дві вступних статті: «Взаємовідносини Росії й запорозького козацтва із середини XVI ст. до 1654 р.» (с.5–41) та «Росія й Україна в 1654–1657 рр.» (с.42–48), написані, відповідно, К.О.Кочегаровим і ним разом із

Є.Є.Ричаловським. У цих доволі ґрунтовних текстах виразно відбилася офіційна ідеологія сучасної Росії. Так, ігноруються традиції українського державотворення, які беруть початок у Київській державі X ст., автори зупиняються лише на одному стані українського суспільства – козацтві (хоча цей стан і став провідним у другій половині XVII–XVIII ст., однак він не був єдиним). Не згадується й термін «Національно-визвольна українського народу 1648–1658 рр.», а події в Україні середини XVII ст. йменуються «козацьким повстанням» або ж «повстанням Хмельницького». Автори пишуть про «Малу Росію», тобто роблять крок назад порівняно навіть із радянською історіографією, де усталився термін «Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр.» і писалося саме про Україну. Переяславську раду називають «знаменита» або «видатна історична подія», послуговуються терміном «російсько-козацьке військо», уникаючи визначення «українське» (але ж не прийнято писати, скажімо, замість «російсько-польських війн» – «дворянсько-польські війни»). Хоча у виданні коротенько (один абзац!) подано суть поглядів сучасної української історіографії, автори все ж воліють залишатися в рамках російського офіційного канону. Тому-то статейний список В.Б.Бутурліна з його описом Переяславської ради 1654 р. подається як єдино правильне джерело, причому інші джерела, тим більше, коли в них подається відмінна картина чи інші оцінки, навіть не згадуються. Автори визнають, що «Хмельницький вів фактично незалежну політику, котра йшла врозріз із курсом верховної влади, російський суверенітет над Малою Росією був радше формальним», але по суті виправдовують політику Москви. Є ще одна коротенька стаття Є.Є.Ричаловського («Від упорядника»; с.49–52), де стисло йдеться про історію тематичних археографічних публікацій, обумовлюються правила видання текстів тощо.

Містить книга іменний та географічний покажчики, списки скорочень, використаних джерел і літератури, примітки й короткий словник

української ділової писемності XVII ст. Є вісім сторінок кольорових ілюстрацій, де вміщено портрети царя Олексія, гетьмана Богдана Хмельницького, бояр В.Б.Шереметєва, А.С.Матвєєва, фотокопії трьох листів Б.Хмельницького, малюнки з голландської карти 1662 р. (козацька чайка, татарин, що переправляється через річку, зображення поляка, московита, татарина). Трапився дрібний недогляд: очевидно, комп'ютер замінив латинське буквосполучення «æ» кириличним «ж».

Добре, коли у виданні представлено необхідні додатки (це стосується в першу чергу іменного та географічного покажчиків). Коментарі (названі впорядником «примітками»), які охоплюють майже третину обсягу книги (с.281–390), дуже ґрунтовні, стосуються практично кожного документа. Тут подано стислі біографічні нариси про згадуваних осіб, широко використовуються не тільки документи з існуючих археографічних публікацій, але й архівні матеріали. У цілому цей розділ (на відміну від інших) не викликає заперечень. Словник ділової писемності XVII ст. часом відверто дивує. Авжеж, російському читачеві слід пояснити ряд українських слів (у XVII ст. при Посольському приказі були перекладачі з української на російську). Утім незрозуміло, чому впорядник відносить до ділової писемності XVII ст. слова, які й тоді були звичними у живому мовленні, і зараз, у XXI ст. («але», «безпечний», «вже», «жадати», «мусити», «осягнути», «праця», «рушити», «сподіватися» й т. д.). Чи не краще було б назвати цей підрозділ по-іншому та навести в ньому справді архаїчні слова, які зустрічаються в діловій українській писемності XVII ст.?! Є питання й до списку використаних джерел і літератури. Хоча він доволі повний, однак не бачимо тут не тільки деяких зарубіжних археографічних публікацій XIX–XX ст., але й окремих сучасних українських (досить назвати класичну публікацію І.Л.Бутича «Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657»). «Випали» навіть тематичні радянські збірники документів (наприклад «Исторические связи народов СССР и Румынии в XV – начале XVIII вв.: Документы и материалы в трёх томах», т.ІІ (1633–1673), Москва, 1968). Немає і спільної (Україна, Росія, Канада) фундаментальної публікації «Документи російських архівів з історії України» (т.І, Львів, 1998).

Переїдемо до оцінки основної частини книги. Саме по собі прагнення висвітлити російсько-українські міжкурядові зв'язки позитивне. Але відразу кидається у вічі, що публікуються документи, починаючи з Переяславської ради 1654 р. Чому так? Адже листування між Чигирином і Москвою розпочалося з 1648 р. Не можна не вказати й на те, що до уваги береться в основному Лівобічна Гетьманщина, а Правобічна ігнорується. Правда, у цьому томі, який охоплює другу частину гетьманату Б.Хмельницького, береться вся Гетьманщина, але тоді виникає невідповідність назви серії зі змістом першого тому. Схоже, упорядникові явно хотілося представити Лівобічну Гетьманщину як таку, що нібито представляла інтереси всієї України, тобто мала слухняно йти в руслі імперських устремлінь Росії.

Рецензований том претендує на повне зібрання міжкурядового російсько-українського листування 1654–1657 рр. і впорядникові вдалося досягти мети. Опубліковано 137 документів, а з тих, що були виявлені в Російському

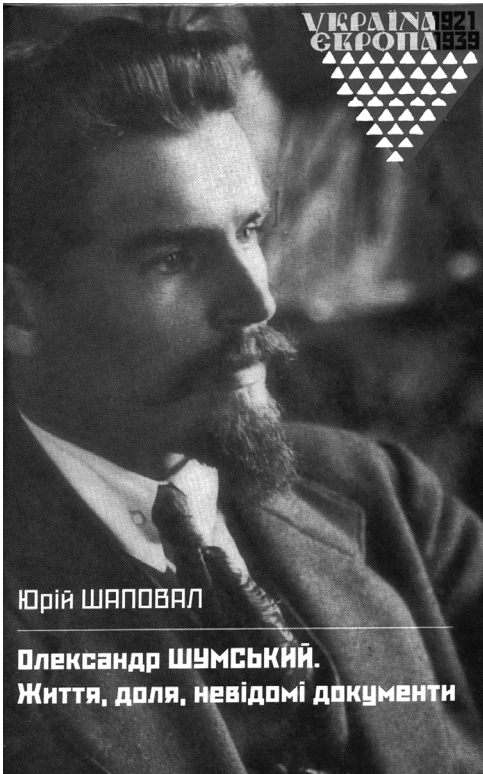
державному архіві давніх актів і вперше вводяться до наукового обігу (всього 59), є дуже важливі, наприклад щодо участі Петра Дорошенка (майбутнього гетьмана) в переговорах із царськими представниками та конфлікт під Биховом у серпні 1655 р. (№93). Однак у цьому томі багато археографічних повторів (78), причому майже всі ці документи було надруковано переважно в добре відомих і цілком доступних історикам виданнях І.Л.Бутича та І.П.Крип'якевича «Документи Богдана Хмельницького 1648–1657 рр.» (Київ, 1961), дореволюційній серії «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России». Поганого в повторах немає, але наукова значимість видання суттєво зменшується, тим більше, що кількість повторів, порівняно зі вперше введеним у науковий обіг, переважає.

Ще більш недоречно наведення в кожному документі повного царського титулу. Ця їх частина суворо стандартизована. Відомо, що зміни у царському титулі викликали дипломатичні конфлікти, навіть були приводом до війни. Якщо ж писець припускався бодай незначної помилки чи описки (скажімо, писав «обладателя» замість «облаадателя»), його нещадно шмагали батогами. Цілком достатньо було обмежитися словами «Божиею милостию...» та пропустити подальший доволі великий абзац, обумовивши цю обставину у вступі.

Примітки палеографічного характеру, що вміщені після кожного документа, часто надто громіздкі й більші за обсягом, аніж сам документ. Упорядник фіксує не тільки справді доречні, принципові дописки чи помилки, але й дріб'язкові, наприклад виправлення, написання іншими чорнилами. Усе це призводить до невиправданого збільшення обсягу збірника, адже з понад 200 сторінок, які припадають на публікацію текстів (с.55–279), більше двох третин займають повтори, царські титули та другорядні примітки. Було б доцільніше надрукувати замість цього всього документи часів гетьманату Івана Виговського та Юрія Хмельницького.

Таким чином, видання справляє суперечливе враження. Мимоволі на пам'ять приходить приказка: «Гора родила мышь». Але все ж треба визнати важливим уведення в науковий обіг нових документів.

Ю.А.Мицик (Київ)

ШАПОВАЛ Ю.

Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К., Л.: Україна Модерна; Українські пропілєї, 2017. – 742 с.

Цією книгою започатковано нову видавничу серію «Україна. Європа: 1921–1939», мета якої полягає в науковому виданні невідомих і маловідомих документів, що зберігаються в Україні й за кордоном. Ініціатори проекту (серед яких такі зарубіжні фахівці в галузі україністики, як М. фон Гаген, І.Галагіда, О.Гнатюк, А.Граціозі, Ф.Сисин, а також вітчизняні дослідники Р.Висоцький, Я.Грицак, О.Зайцев, Ю.Шаповал, і крім них – С.Плохій, котрого слід зарахувати до обох категорій) мають намір оприлюднювати документи, що дозволяють по-новому подивитися на місце України в Європі. Це, за

словами голови редакційної колеги видавничої серії Я.Грицака, потрібно, аби протидіяти маніпуляціям і відвертим фальсифікаціям, яким піддається новітня історія України у час гібридної війни (с.3).

Рецензована книга – перша повноцінна біографія О.Шумського, яка спирається на опублікований у ній же колосальний архівний матеріал. Праця складається з нарису про життєвий шлях, що займає 26% обсягу, і 236 документів (74%). Ю.Шаповал запозичив 167 документів із тритомної архівної справи-формуляра на О.Шумського, і 22 – зі слідчої справи його дружини Євдокії Гончаренко, розстріляної в 1937 р. У книзі друкується ще 47 документів, дотичних до цієї теми.

О.Шумський був однією з головних дійових осіб в опублікованих після захисту докторських дисертацій книгах І.Кураса та Дж.Мейса¹. Монографія першого виявилася єдиним у радянські часи дослідженням, присвяченим українським «дрібнобуржуазним» партіям, тобто націонал-комунізму. Сама її поява наприкінці періоду «маланчуківщини» була дивом-дивним, адже радянським авторам заборонялося звертатися до цієї проблеми. Дослідження І.Кураса й досі зберігає наукове значення, оскільки ґрунтується на великому архівному матеріалі. Слід лише проігнорувати той ракурс, під яким висвітлювалися наведені факти. А Дж.Мейс присвятив лідерові українського націонал-комунізму великий розділ свого докторату: «Олександр Шумський і проблема українізації радянської України»².

¹ Курас І.Ф. Торжество пролетарського інтернаціоналізму и крах мелкобуржуазных партий на Украине. – К., 1978; Мейс J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation: National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Cambridge, Mass., 1983.

² Мейс J.E. Communism and the Dilemmas of National Liberation... – P.86–119.

Першу позитивну в українській радянській історіографії згадку про О.Шумського знаходимо у статті В.Лозицького, опублікованій у березнево-му числі «Українського історичного журналу» за 1989 р.³ Трохи пізніше, але теж того року, у підготовленому Ю.Шаповалом збірнику науково-популярних статей з'явився невеликий нарис М.Панчука, присвячений безпосередньо О.Шумському⁴. Нарешті наступного року «Український історичний журнал» опублікував насичений багатьма архівними даними нарис І.Кураса та П.Овсієнка про діяльність О.Шумського в роки визвольних змагань⁵.

Частіше, ніж інші, про О.Шумського писав автор рецензованої книги. У двох ранніх книгах Ю.Шаповала, які спиралися на недоступні або малодоступні в ті часи документи КДБ СРСР, КДБ УРСР, партійного архіву Інституту історії партії при ЦК КПУ, О.Шумському присвячено окремі розділи⁶. І ось тепер до рук зацікавлених читачів потрапив великий фоліант.

Подані нижче роздуми стосуються не тільки книги Ю.Шаповала, але й самого феномену українського націонал-комунізму, яскравим представником якого був О.Шумський. Чи являв собою націонал-комунізм цілісну ідеологію, котра об'єднувала однодумців? Таку, наприклад, як націонал-соціалізм, чи то нацизм? Чи це словосполучення мало як підоснову «комунізм», а додатковий термін указував лише на національну специфіку, що виникала під час запровадження комуністичного ладу в іншому етнонаціональному середовищі? Чи воно включало у себе не тільки врахування комуністами національної специфіки, яке справді мало місце, але й принципово інше явище: імітацію комуністичної ідеології противниками комуністів під тиском конкретної політичної ситуації? Існує ще одна обставина, котра істотно корегує всі ці запитання: прибічниками якого комунізму були вожді більшовиків – марксистського чи ленінського? Хоч у радянські часи словосполучення «марксизм-ленінізм» писали через дефіс, насправді існувала якісна різниця між західноєвропейським марксизмом середини XIX ст. та ленінською теорією революції, яка одягалася в марксистські шати, але провадила до встановлення деспотизму азіатського типу. Під західноєвропейським марксизмом розуміється не ідеологія соціал-демократів, у тому числі російських меншовиків, а так званий «революційний марксизм» періоду «Маніфесту Комуністичної партії», у відданості якому клялися більшовики.

Почати треба з того, що українське питання виявилось бар'єром, який не дозволяв злиття політичних сил з однаковими соціальними програмами: загальноросійської партії конституційних демократів (кадетів) та української партії соціалістів-федералістів (есефів), загальноросійської партії

³ Лозицький В.С. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46–55.

⁴ Панчук М. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле – заради минулого. – К., 1989. – С.319–321.

⁵ Курас І.Ф., Овсієнко П.П. О.Я.Шумський у роки Жовтня і громадянської війни: еволюція поглядів і політична діяльність // Український історичний журнал. – 1990. – №2. – С.105–116.

⁶ «УВО» та її «лідер» // Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – С.132–148; Не самогубець! Злочин, розсекречений через 46 років // Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – С.134–151.

соціалістів-революціонерів і партії українських есерів, загальноросійської партії соціал-демократів (меншовиків) та української партії соціал-демократів В.Винниченка й С.Петлюри. Чи можна стверджувати за аналогією, що українські націонал-комуністи були такими ж комуністами, як і російські більшовики, однак зі власним поглядом на українське питання?

Ця аналогія не спрацьовує, тому що націонал-комунізм був ідеологічно й політично неоднорідним. Під цю збірну назву підпадають і О.Шумський – представник найбільш масової в національно-визвольному русі партії українських есерів, родоначальниці, поряд з українськими соціал-демократами, Центральної Ради, і В.Винниченко на певному відрізку своєї політичної кар'єри, і твердокам'яний лєнінець М.Скрипник – один із засновників партії більшовиків та її органів державної безпеки.

М.Скрипник і його послідовники в колах більшовиків були «білими воронами»⁷. Для В.Винниченка комунізм у національних шатах був нетривалим епізодом в його різнобарвній біографії. Лише О.Шумський був одним із лідерів партії українських есерів, більша частина якої у квітні 1918 р. поклала початок партії боротьбистів. У березні 1919 р. боротьбисти закріпили свою комуністичну позицію прийняттям нової назви – Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів-боротьбистів), а у серпні того року об'єдналися з невеликим уламком українських соціал-демократів під назвою незалежних лівих та утворили Українську комуністичну партію (боротьбистів), скорочено – УКП(б).

Питання про неоднорідність націонал-комунізму в рецензованій книзі обійдено. Відмінність українського націонал-комунізму від російського комунізму підкреслено з великою силою, але у чому вона полягала – не сказано. Закінчуючи передмову, Я.Грицак зробив ударною останню фразу, виділивши її в окремий абзац: «Олександр Шумський хотів побудувати комунізм і залишитися українцем» (с.5). Ю.Шаповал таврує комунізм «в його примітивізованому російсько-імперському образі», протиставляючи цей образ націонал-комунізму М.Хвильового, О.Шумського (с.24). Позиція автора не прояснюється достатньою мірою й після того, як він указує на с.73, чому О.Шумський у 1919 р. став наркомом освіти в більшовицькому уряді: «Це було одним з виявів того компромісу, на який більшовики змушені були таки піти, зважаючи на реальний вплив боротьбистів та на їхні постійні спроби представляти інтереси не лише величезної маси селян, а й справжнього українського комунізму (а не того, що його принесли в Україну більшовики)».

Можна здогадатися, що Ю.Шаповал поділяє загальноприйняте судження про націонал-комунізм, яке міститься в існуючих енциклопедіях. Наприклад, Г.Єфіменко характеризує це явище як національно орієнтований напрям у комуністичному русі, що виник серед деяких недержавних народів колишньої Російської імперії⁸. О.Юренко вважає націонал-комунізм крайнім лівим

⁷ Вираз С.Мазлаха й В.Шахрая з їхньої книги «До хвилі: Що діється на Україні і з Україною» (Саратов, 1919 р.). Див.: Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – К., 2001. – С.382.

⁸ Див.: Енциклопедія історії України. – Т.7. – К., 2010. – С.242.

напрямом в українському революційному русі, який поєднував ідеї комуністичної перебудови суспільства та створення суверенної національної держави⁹. Стає зрозумілим: щоб розібратися в націонал-комунізмі, треба спочатку визначити суть комунізму. Як не дивно, її й досі уявляють по-різному.

Ідеться про реальний комунізм, а не про звичний для колишніх радянських людей пропагандистський образ суспільства з розподілом благ за потребами. Варто охарактеризувати лад, який ленінська Росія «ненав'язливо» пропонувала Україні в роки визвольних змагань. У тексті рецензованої книги є зачіпки, від яких можна відштовхнутися.

Ю.Шаповал наводить судження Є.Маланюка з приводу «символу віри» націонал-комуніста М.Хвильового (який народився з прізвищем Фітільов): «“Комунізм” Хвильового був таким самим псевдонімом [...], як і його прізвище» (с.24). Що приховувалося під таким псевдонімом, Є.Маланюк не пояснив. Однак теоретик боротьбистів В.Еллан-Блакитний у серпні 1918 р. заявив від імені лівого крила Української партії соціалістів-революціонерів: «Ми не можемо єднатися з більшовиками та лівими есерами, оскільки вони комуністи, а ми – соціалісти» (с.62).

У чому полягала реальна різниця між комунізмом і соціалізмом? Треба на хвилину забути запроваджений у 1875 р. К.Марксом у «Критиці Готської програми» поділ комунізму на дві фази: соціалізм із розподілом матеріальних благ за працею, і власне комунізм у віддаленій перспективі з розподілом за потребами. Для існування першої фази К.Маркс скористався популярним серед його послідовників терміном, оскільки вони не бажали називатися комуністами. Опинившись у парламентах після європейських революцій середини ХІХ ст., марксистки назвали себе соціалістами й демократами, демонструючи цим самим відданість соціальним реформам і класовому миру. Капітал, поряд із працею, вони вважали рівноправним учасником виробничого процесу. А в російській політичній палітрі комуністами називали тільки більшовиків, та й то до Жовтневого перевороту вони неправомірно називали себе соціал-демократами, тобто соціалістами.

Зважаючи на принципову різницю між соціалістами й комуністами, українські соціалістичні партії треба було б назвати націонал-соціалістичними. Так їх і назвав М.Фрунзе, виступаючи з доповіддю про національне питання на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У (4–10 квітня 1923 р.). Торкаючись критики одного із засновників партії українських соціал-демократів Л.Юркевича в опублікованій 1913 р. В.Леніним брошурі «Критичні замітки з національного питання», він зауважив: «Ленін виступав до революції проти бундівців і українських націонал-соціалістів попереднього часу»¹⁰. Пізніше, однак, термін «націонал-соціалізм» було використано одіозною гітлерівською партією і він не ввійшов до партійно-політичного лексикону в інших країнах.

До речі, вимушена заміна визначення «соціалізм» терміном «комунізм» у понятті націонал-комунізму не рятує справи, як ми зараз побачимо.

⁹ Див.: Політична енциклопедія. – К., 2012. – С.488.

¹⁰ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції КП(б)У – №6. – Х., 1923. – С.268.

Суть революційного комунізму К.Маркс та Ф.Енгельс формулювали кількома словами. «Маніфест Комуністичної партії», опублікований ними напередодні європейських революцій середини ХІХ ст., проголошував: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»¹¹. Молоді німецькі революціонери передбачали, що пролетаріат установить свою диктатуру і проведе експропріацію приватної власності. Націоналізація засобів виробництва, тобто передача їх у руки нації, означатиме, як вони вважали, появу загальнонародної власності. Та вони не брали до уваги, що нації, суспільства, класи – це безструктурні спільноти, які не здатні володіти засобами виробництва і здійснювати політичну диктатуру. «Руки» могли бути тільки в держав або партій, тобто у структурованих спільнотах з ієрархічною побудовою. Приватна власність аж ніяк не перетворювалася на загальнонародну після того, як її націоналізували декретами пролетарської держави. Вона залишалася у приватному володінні тих, хто цю державу контролював. Зрілий К.Маркс у «Капіталі» теж кількома словами означив протилежну висловленій у «Маніфесті Комуністичної партії» думку щодо комунізму: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами»¹². Проте він продовжував уважати сформульовану ним у «Маніфесті...» утопічну комуністичну доктрину науковою.

Ми й досі сприймаємо ідею «світової революції», породжену важкими наслідками Першої світової війни, очима більшовиків. А даремно! Так, існували ознаки того, що Європа підтримує червоний виклик, який ішов із радянської Росії. Створюючи Комінтерн, кремлівські емісари розбіглися по всьому континенту з валізками конфіскованих у буржуазії валюти і брильянтів. Однак без Червоної армії, яка в 1919 і 1920 рр. зробила невдалі спроби «допомогти пригнобленому пролетаріату Європи», комунізм К.Маркса й Ф.Енгельса не був реалізований. Той комунізм, який у середині ХХ ст. поневолив третину людства, був російського, а не європейського походження. Він мав у собі дуже мало від марксизму, але дуже багато – від лєнінізму.

Під час революції 1905 р. В.Лєнін знайшов спосіб встановлення диктатури вождів своєї партії: 1) зміцнювати партію «нового типу», утворену на засадах «демократичного централізму», тобто сліпої підпорядкованості її нижчих ланок вищим; 2) повалити самодержавство силами рад, себто органів самоорганізації революційного пролетаріату, і віддати всю виконавчу владу радам; 3) зберегти організаційну роз'єднаність рад і партії більшовиків, за якої діяльність рад визначалася конституцією, а діяльність партії – статутом; 4) витіснити з рад представників конкуруючих партій і залишити в них тільки більшовиків та співчуваючих їм безпартійних депутатів, тобто перетворити ради на іншу форму існування партії більшовиків. Як інакше можна оцінювати тези, сформульовані у статті «Наші завдання і ради робітничих депутатів» (листопад 1905 р.)? Тут натрапляємо на дві зовні дивних тези. По-перше, В.Лєнін не бачив доцільності в тому, щоб Рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих

¹¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.4. – С.422.

¹² Там само. – Т.23. – С.12.

депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії». По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від Ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії». І найголовніше: В.Ленін був схильний розглядати Раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії, або вважав, що вона (Рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) «створити тимчасовий революційний уряд»¹³.

Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905 р. дає підстави стверджувати, що вже під час першої російської революції він розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою власної партії. З одного боку, вимагалося організаційно відділити ради від партії, і цю вимогу представлено в розглядуваній статті. З іншого боку, треба було забезпечити цілковитий контроль за урядом рад зі сторони партії більшовиків, що досягалося витісненням із них конкуруючих партій.

Винайдена В.Леніним формула влади створювала взаємопереплетені владні вертикалі – партійну (диктаторську) й радянську (управлінську), які у сумі забезпечували вождям не менший обсяг влади, аніж в імператора-самодержця. Але В.Ленін не бажав обмежуватися тільки політичною диктатурою. Революційний марксизм доби «Маніфесту Комуністичної партії» було використано в ленінізмі як «вишеньку на торті»: для ідеологічного обґрунтування експропріації суспільства партією-державою, або, як висловлювався В.Ленін, державою-комуною. Експропріація суспільства під гаслом ліквідації приватної власності, чи ж, висловлюючись в інший спосіб, комуністичне будівництво доповнювало політичну диктатуру вождів диктатурою економічною. Адже приватна власність на засоби виробництва, яка забезпечувала членам суспільства економічну незалежність від держави, опинялася в руках вождів.

У Росії, яка була країною соціальних контрастів, ради робітничих і солдатських (за походженням – переважно селянських) депутатів здобули після повалення самодержавства колосальну силу. Партія більшовиків узяла на озброєння радянські гасла, прорвалася з ними до влади й перестала бути організацією професійних революціонерів, повсякчасно поповнюючись людьми фізичної праці, за радянською термінологією – трудящими. У країні набули популярності комуністичні гасла, які доповнювали радянські: «експропріація експропріаторів» – замість співробітництва праці та капіталу, якого прагнули соціалісти, «класової війни» – замість класового миру, до якого закликали соціалісти. На горизонті вимальовувалося суспільство з розподілом благ за потребами, – «світле майбутнє», яке заштовхувало в партію більшовиків силу-силенну людей.

У Центральній Росії і поглинутих нею національних регіонах колишньої імперії почала визрівати під прикриттям європейського революційного марксизму азіатська деспотія. В.Ленін надав їй привабливої зовнішньої форми, але прихована суть являла собою диктатуру вождів незалежної від народного вибору політичної партії. Переважна маса більшовиків цього не розуміла, як не

¹³ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т.12. – С.56–57.

розуміла й більшість українських есерів, які перетворилися на боротьбистів. Але вже настав час оцінювати націонал-комунізм, розібравшись спочатку з російським комунізмом.

Чи можна виправдати лідерів боротьбистів, які побажали стати вождями більшовиків другого плану? Щоб відповідь не була риторичною, треба згадати В.Винниченка, котрий у 1920 р. «захворів» комунізмом і навіть створив в еміграції Закордонну комуністичну групу. Невдалий кандидат у націонал-комуністи провадив у травні – серпні того року переговори в Москві й Харкові з приводу можливої участі в уряді радянської України. Повернувшись до Відня, він у вересні 1920 р. опублікував «Звернення до комуністів і революційних соціалістів Європи та Америки», в якому описав те, що побачив на власні очі.

Перш за все, В.Винниченко побачив, що окремої КП(б)У не існує, а є РКП(б) в Україні, яка проводить політику винятково в інтересах центру. «Основна риса цієї політики є абсолютний централізм як у партії, так і в усіх галузях її діяльності – економічній, державній, політичній, національній і т. д., – писав він у цьому зверненні під назвою “Революція в небезпеці!”. – Але цей централізм стоїть у глибокій суперечності з програмою партії й тенденціями самої революції. Через те вся діяльність керуючої партії має дві сторони: одну – формальну, програмову, декларативну, другу – дійсну, реальну, не декларативну»¹⁴.

Які наслідки політики «безоглядного, абсолютного централізму» спостеріг у радянській Україні колишній лідер національної революції? Він писав далі: «Керуюча революцією партія з живого, творчого організму зійшла на велику, сильну машину, якою керує невелика група людей. Принципом призначення відповідальних керівників партійних організацій і знехтуванням принципу виборності зроблено те, що в партії пропало чуття відповідальності перед колективом, а замість його запанувала бюрократична підлеглість одного урядовця другому, вищому. Всі негативні риси бюрократизму цією системою введено в партію: кар’єризм, запобігання перед дужчим, зневаження слабшого, безконтрольність, занепад ініціативності, творчості і т. д.»¹⁵.

В.Винниченкові можна закинути не властивий політикові романтизм і навіть прагнення висунутися на перший план у політичному житті (що для політика якраз і властиво), проте його не можна звинуватити в безпринципності, коли йшлося про відстоювання суверенності українського народу. Перевідившись у тому, що гарантований Конституцією УСРР 1919 р. незалежний статус радянської України – це фікція, він повідомив про це всьому світу.

Як виглядали лідери боротьбистів у порівнянні з В.Винниченком? Ю.Шаповал подає свої висновки обережно, але дає достатній фактичний матеріал, щоб читачі сформулювали власне судження. У грудні 1919 р. виник Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г.Петровським, завданням якого було насадження радянської влади в Україні. Радянська вертикаль

¹⁴ Тисяча років української суспільно-політичної думки. – Т. VI. – С. 429.

¹⁵ Там само. – С. 430.

влади мала формуватися на виборах, але Всеукраїнським замість рад упроваджував ревкоми з призначенців. Якраз вони після оволодіння ситуацією на місцях за допомогою органів державної безпеки мусли потурбуватися про те, щоб ті громадяни, яких не позбавили права голосу, обрали в ради потрібних владі кандидатів. Членом Всеукраїнському став один із лідерів боротьбистів Г.Гринько. Він знав, як відбувалося насадження радянської вертикалі влади й з обуренням заявив редакції газети «Боротьба»: «Нині на Україну розповсюджуються апарати, органи і осередки влади, пов'язані матеріально та ідейно за своїм складом із системою радянської влади у Великоросії» (с.78).

Утім переговори про злиття УКП(б) із КП(б)У наближалися до кінця. Як стверджує Ю.Шаповал, позиція О.Шумського була такою: входити до КП(б)У слід без будь-яких резолюцій, щоб не ускладнювати це питання та не зв'язувати собі руки для подальшого політичного маневрування (с.81). Отже для О.Шумського входження до КП(б)У виявилось на першому плані, хоч він знав, що межі політичного маневрування в партії, котра функціонувала на засадах «демократичного централізму», були вузькими.

Ю.Шаповал користувався книгою І.Майстренка, яка має характер першоджерела. У підрозділі «Самоліквідація» як ліквідація він наводить без коментарів таку думку цього боротьбиста: «Якщо всі ліві політичні течії, що брали участь в українській революції по радянському боці, розставити за їх питомою тоді політичною вагою, то це виглядало б так: 1) Комуністична партія більшовиків України – КП(б)У, 2) Українська комуністична партія (боротьбистів), 3) Українська комуністична партія – укапісти, 4) Анархісти (махновського напрямку), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів) тощо» (с.77). Цитата змушує пригадати, чому І.Майстренко через багато років після зникнення боротьбистів розглядав події в кордонах України, коли було зрозуміло, що для Кремля таких кордонів у 1920 р. вже не було? Адже саме тоді В.Винниченко у процитованому вище зверненні до комуністів та соціалістів Європи й Америки гучно заявив, що КП(б)У не існує, а є тільки РКП(б) в Україні. «Самоліквідація» УКП(б) відбувалася у ситуації практично щоденного насичування УСРР червоноармійцями, мобілізованими в різних регіонах Росії при одночасному виштовхуванні за межі України мобілізованих тут вояків. До кінця 1920 р. чисельність військовослужбовців в республіці Л.Троцький довів до 1,2 млн осіб. Що могли протипоставити боротьбисти такій масі озброєних людей?

Перехід основної частини партії українських есерів на комуністичну платформу був пов'язаний значною мірою зі сподіваннями її лідерів знайти спільну мову з більшовиками, які вводили свої війська в Україну. Вони не розуміли, як не розуміла й основна маса більшовиків, що фразеологія соціальної справедливості була лише маскувальною наліпкою на ленінізмі. Вожді більшовиків зробили тільки одну істотну поступку селянству, погодившись на «чорний переділ», який на тривалий час залишав землю у приватній або колективній власності її користувачів. Поступка була обумовлена необхідністю поставити під контроль ленінської партії ради солдатських депутатів – наймогутнішу силу в російській революції. Гасло «чорного переділу» від початку належало

партії есерів, і запозичення його більшовиками нібито засвідчувало, що вони зближаються за характером вимог до соціалістів-революціонерів. Насправді, однак, у ленінській формулі влади не було місця для іншої політичної партії. Боротьбисти мали зійти з політичної сцени.

Результати «самоліквідації», яка відбулася на IV конференції КП(б)У у березні 1920 р., були вражаючими. За даними М.Фролова, що їх наводить Ю.Шаповал, перед партконференцією в УСРР налічувалося 15 тис. членів УКП(б) і 13,5 тис. членів КП(б)У. Далеко не всі члени УКП(б) побажали вступити у КП(б)У на засадах індивідуального членства. Під час наступних чисток боротьбистське походження виявлялося підставою для виключення з лав КП(б)У. Після серпневої чистки 1921 р. у КП(б)У залишилося, за заявою М.Скрипника, 118 колишніх боротьбистів (с.85, 87). Газета «Боротьба» припинила існування відразу після «самоліквідації». В одному з останніх чисел вона надрукувала статтю В.Еллана-Блакитного «УКП(б) зникла – хай живе комунізм!». Автор писав: «Поперед усього – революція. Вище за все – комунізм. Ці гасла на очах завойовують весь світ – і тільки доказом цього є відречення всіх комуністів партії боротьбистів від своєї партії в ім'я революції, в ім'я єдиної комуністичної партії – провідниці пролетаріату» (с.87).

Ю.Шаповал справедливо називає ці високі слова риторикою й підкреслює, що О.Шумський та його найближчі соратники принесли свою партію у жертву, а відповідальність за реалізацію виплеканих боротьбистами ідеалів брали персонально на себе. До цього треба додати, що уявлення лідерів боротьбистів про російський комунізм кардинально розійшлися з похмурою дійсністю. Усіх, хто залишився на відповідальних постах у КП(б)У, чекала трагічна доля. Така доля наздогнала навіть П.Любченка, який став ортодоксальним більшовиком, одним з організаторів суцільної колективізації сільського господарства й терору голодом в українському селі. Він був висунутий за свої заслуги на посаду секретаря ЦК КП(б)У в 1933 р. і голови Раднаркому УСРР у 1934 р., але боротьбистське походження далось взнаки у серпні 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У усунув П.Любченка з усіх посад і виключив із партії, після чого він позбавив життя дружину й сам застрелився.

Повернімося, однак, до «об'єднавчої» IV конференції КП(б)У. Це була єдина в довгій історії КППРС регіональна партконференція, яка не погодилася із затвердженням у Кремлі списком керівних осіб та обрала Центральний комітет КП(б)У на свій розсуд. ЦК РКП(б) негайно розпустив новообраний керівний орган і призначив замість нього тимчасове бюро з п'яти осіб на чолі з С.Косіором. За наполяганням В.Леніна до керівної п'ятірки було включено О.Шумського. Якраз він і керував «ліквідаційними трійками» з двох більшовиків і одного боротьбиста, котрі здійснювали в губерніях і повітах злиття КП(б)У та УКП(б).

У березні 1921 р. в Ризі було укладено мирний договір між Польщею та радянськими республіками, який підвів ризик під радянсько-польською війною 1920 р. О.Шумський очолив повноважне представництво УСРР у Варшаві. Діяльність його на посаді повпреда не ознаменувалася будь-якими результатами, оскільки українське повпредство цілком підпорядковувалося російському. Восени 1922 р. О.Шумського відкликали з посади на його прохання,

а з утворенням СРСР всі українські повпредства разом із Наркоматом закордонних справ УСРР було ліквідовано.

Зоряним часом О.Шумського можна назвати його перебування на посаді наркома освіти УСРР із вересня 1924 до лютого 1927 рр. Освітнє відомство було одним із найбільш потужних у міжвоєнній системі управління, оскільки включало всі навчальні й наукові установи, заклади культури, пресу, книговидавничу справу. Першочерговою увагою наркома користувалася політика українізації.

Радянська українізація була одним із різновидів політики коренізації влади, необхідність якої проголосив XII з'їзд РКП(б) у квітні 1923 р. Ішлося про укорінення влади за рахунок «місцевих людей» (вираз Й.Сталіна), про розбудову на периферії сукупності взаємопов'язаних владних вертикалей – компартійної (разом із чекістською) та радянської. Політика коренізації передбачала підготовку комуністичних кадрів із представників корінної національності, поширення освіти різними мовами, організацію мережі шкіл усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей.

Українізація, яка здійснювалася національними урядами в період визвольних змагань, і радянська українізація мали один спільний знаменник – знеросійщення. Для деяких істориків збіг різнопорядкових термінів став справжнім головним болем, і вони почали брати в лапки термін «радянська українізація»¹⁶. Та лапки, мабуть, не допоможуть. У політиці українізації треба розрізняти форму і зміст. Форма завжди була однаковою: розвиток мови й культури народу, котрий упродовж століть піддавався асиміляційним впливам ззовні. Зміст цій політиці надавав режим, який її проводив. Однак форма від змісту невіддільна, і тому наглядачі з Москви вирізняли в радянській українізації дві сторони. Перший секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг зазначив, що в розпочатій XII з'їздом РКП(б) кампанії коренізації існує не тільки позитивна для більшовиків сторона (укорінення радянської влади), але й негативна (піднесення національної самосвідомості народів аж до появи сепаратистських настроїв). Перебуваючи багато років в Україні, він розумів, що найбільша небезпека може йти звідси. Він першим, ще у червні 1923 р. цю небезпеку назвав на ймення: здатність більшовицької українізації переростати в петлюрівську¹⁷.

Конфлікт між генеральним секретарем ЦК КП(б)У Л.Кагановичем і О.Шумським, який завершився усуненням останнього з посади наркома освіти, був породжений тим, що останній надавав процесу українізації «петлюрівське забарвлення», а республіканський генсек переймався просуванням більшовицької українізації. Партійні вожді прагнули керувати процесом так, щоб етнічне відродження не переростало в національне, щоб українці втішалися розвитком своєї мови й культури, не претендуючи на здобуття незалежної від центру національної державності.

¹⁶ «Українізація» 20–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – 392 с.

¹⁷ Терри М. Империя «положительной деятельности»: Нации и национализм в СССР: 1923–1939. – Москва, 2011. – С.119.

Політика та кампанія коренізації спрямовувалися на те, аби «націоналізувати» російський комунізм, тобто зняти з нього тавро окупаційності. Перед власть імущими в Україні ставилося завдання створити з етнічних українців дисциплінованих членів партії, заснованої на засадах «демократичного централізму», відповідальних посадових осіб у партійному й радянському апаратах, безвідмовних виконавців у сфері державної безпеки та місцях ув'язнення, ідеологічно витриманих фахівців-учених у галузі соціогуманітарних наук, викладачів у вищих навчальних закладах, учителів загальноосвітньої школи, журналістів і працівників просвітницьких установ, майстрів культури. Для тієї невеликої купки боротьбистів, які ввійшли в обране коло владоможців, такі завдання були серйозним іспитом, і не всі з них, у тому числі й О.Шумський, виправдали сподівання. Це засвідчував знайдений Ю.Шаповалом засекречений обіжник «Про український сепаратизм» («Об украинском сепаратизме»). Віддрукований у Харкові у вересні 1926 р. в кількості 75 примірників, цей надсекретний документ орієнтував на збирання інформації про прихильників українізації, насамперед із числа представників українських інтелектуалів. Називалися найнебезпечніші, із погляду ДПУ УСРР, осередки українського національного життя, в яких кампанія українізації не асоціювалася з «націоналізацією» російського комунізму (с.139).

Треба зберігати повагу і співчуття до тих представників українського націонал-комунізму, які намагалися в міру своїх можливостей здійснювати українізацію так, як це робили в Українській Народній Республіці. Однак необхідно пам'ятати, що політика більшовицької українізації була спрямована на адаптацію російського комунізму до місцевих реалій. Зовні привабливий вигляд радянської влади, її патерналізм і демагогія могли на перших порах увести в оману українських патріотів. Обманувся навіть такий досвідчений політик, як В.Винниченко. Але неможливо було не розібратися у справжній суті російського комунізму, беручи участь у кампанії українізації більшовицького типу. У цьому й полягала трагедія О.Шумського, переконливо виписана в рецензованій книзі.

Залишається підбити підсумки. М.Скрипник бажав створити в Україні комунізм ленінського типу, але суверенний. Натомість О.Шумський і його однодумці в партії боротьбистів та її попередниці – партії українських соціалістів-революціонерів – були соціалістами, а не комуністами. Як згадувалося вище, В.Еллан-Блакитний так заявив тоді, коли ще не визначилася воєнна загроза з боку комуністичної Росії.

Опинившись у системі влади, створеній В.Леніним, націонал-комуністи боротьбистського походження розраховували використати її для суверенізації України. Здавалося, що політика українізації допоможе їм у цьому. Однак система показала свою силу. Вона скористалася колишніми боротьбистами для коренізації в національній республіці, а потім знищила навіть тих, хто відмовився від своїх переконань і служив їй вірою і правдою. О.Шумський від своїх переконань не відмовився, ставши однією з жертв ленінсько-сталінської системи влади.

Дещо про помічені вади – авторські й видавничі. Починаючи нарис про роботу О.Шумського повпредом у Варшаві, Ю.Шаповал зауважив, що Народний

комісаріат закордонних справ було створено в радянській Україні ще 1917 р., але реально він запрацював із березня 1921 р. (с.98). Це – неточність. 27 грудня 1917 р. виникло Народне секретарство з міжнаціональних справ радянської УНР, реорганізоване у секретарство закордонних справ 1 березня 1918 р. Однак 3 березня В.Ленін розпорядився його ліквідувати, щоб не порушувати умов Брестського мирного договору.

Ще одна неточність: у книзі послідовно використовується словосполучення «партійний і державний» (апарат, діяч, номенклатура тощо). Насправді влада в радянській Росії та у СРСР була не радянською, як проголошували з усіх трибун, а компартійно-радянською. Словосполучення «партійно-державна влада» опосередковано заперечує державний статус комуністичної партії. Навіть словосполучення «партійно-радянська влада» не зовсім точне. Адже партія й ради являли собою єдине ціле, хоч останні організаційно відокремлювалися від першої наявністю певної кількості непартизованих депутатів. Це дозволяло існувати на суворо контрольованих виборах у радянські органи влади словосполученню «блок комуністів і безпартійних». Висування інших кандидатур у ради вважалося контрреволюцією.

Одне зауваження стосується не стільки цієї книги, скільки всієї історіографії. У ній існує усталена традиція зображати політбюро (президію), оргбюро і секретаріат Центрального комітету РКП(б)–ВКП(б)–КПРС самостійними органами влади. В анотації до історико-біографічного довідника «Центральный комитет КПСС–ВКП(б)–РКП(б)–РСДРП(б): 1917–1991» (Москва, 2005 р.) ЦК характеризувався як найвищий орган влади, а його складові частини – політбюро (президія), оргбюро і секретаріат – як керівні органи. Така логічна незгодженість породжувалася анонімністю влади, котру назвали радянською, щоб сховати за конституційно оформленими радами незриму диктатуру вождів партії. Навіть тоді, коли з'явилася знаменита 6-та стаття Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль партії, навколо якої в період горбачовської «перебудови» було поламано чимало списів, вона не містила у собі жодного правового наповнення.

Як досягалася анонімність диктатури партійних вождів? По-перше, рішення партійного з'їзду або ЦК як найвищого органу влади між з'їздами, повинні були підтверджуватися радянськими органами влади (винятки існували у часи сталінського «культу особи» або хрущовського «волюнтаризму»). По-друге, і це істотніше, рішення «керівних органів ЦК» автоматично розглядалися як рішення ЦК. Політбюро Центрального комітету або інші «керівні органи ЦК» не мали функцій, відмінних від функцій ЦК. Відповідно, політбюро ЦК, в якому зосереджувалася диктатура вождів, ховалося за колективною владою кількох десятків, а потім – сотень членів Центрального комітету. Якщо всі рішення політбюро ЦК подавалися як рішення ЦК, то воно не існувало як самостійний, тобто окремих від ЦК, орган влади. Лише двічі в історії КПРС між політбюро ЦК, яке тоді називалося президією ЦК, і Центральним комітетом виникло протистояння, у ході якого стало зрозуміло, «хто в домі господар». Обидва випадки були пов'язані з особою М.Хрущова, котрий намагався перебрати на себе функції свого попередника. У 1957 р. він сперся на Центральний комітет

у протиборстві з президією ЦК, а в 1964 р. даремно розраховував спертися на підібраний ним склад президії ЦК у протиборстві з Центральним комітетом.

Із викладеного вище випливає висновок щодо слововживання. Кожний «керівний орган ЦК» має бути позначений не властивою йому назвою, а словосполученням, в якому повинен фігурувати Центральний комітет: політичне бюро Центрального комітету партії тощо. Із великої літери маємо писати тільки перше слово назви Центрального комітету (за СРСР обидва слова писалися з великих букв). Спеціалізована ланка ЦК, яка вважалася в радянські часи його керівним органом, не була самостійним органом із властивим тільки йому одному функціям (подібним, наприклад, до президій вищих радянських органів влади), а тому на велику літеру не заслуговує. Це стосується не тільки політбюро ЦК, в якому концентрувалася диктаторська влада вождів, але й секретаріату ЦК, де відбувалася персоналізація колективної (за статутом партії) влади. Посаду генерального секретаря ЦК теж треба позначати без зайвого піетету – із малої літери.

Редакційних огріхів у рецензованій книзі вистачає... Дивує те, що читач бачить у тексті величезну кількість деформованих слів, хоча друкарі мали перед собою електронний набір, тож могли використати програму перевірки на помилки. Термін «боротьбисти», який природним чином повторюється у цій книзі десятки разів, редактори вперто подавали як «боротьбісти».

Вистачає й фактичних помилок. Так, роком видання «Очерков истории Коммунистической партии Украины» зазначено 1997-й (с.31). П.Гавсевич не міг народитися в 1979 р., а померти – у 1920 р. (с.42). Написаний В.Ленінім у листопаді 1919 р. «Проект тез ЦК РКП(б) про політику на Україні» – добре відомий дослідникам документ. Однак у тексті, де йдеться про події в Україні після припинення денікінської окупації, його датовано листопадом 1920 р. (с.79).

У першій частині книги, тобто в монографії про О.Шумського, автор підібрав 86 ілюстрацій. Серед них – фотографії пам'ятних місць, пов'язаних із його долею, у тому числі зроблені Ю.Шаповалом, знайдені ним у секретних архівах світлини О.Шумського в різні роки життя, документи політбюро ЦК КП(б)У, які стосувалися О.Шумського, знакові уривки з його статей у газетах і журналах, автографи на важливих документах тощо. Однак ілюстрації втиснуто у книгу таким варварським способом, що прочитати тексти документів частіше за все неможливо навіть із лупою. Усе це треба врахувати під час підготовки нових видань серії «Україна. Європа: 1921–1939».

Секретні радянські архіви доступні для дослідників уже впродовж 30 років. Ю.Шаповал не втратив жодного з них, щоб дійові особи сталінського терору, кати й жертви стали відомі українському суспільству. Монографія про націонал-комуніста Олександра Шумського та колосальний документальний масив, на який вона спирається – на цей момент остання в довгому списку друківаних видань Ю.Шаповала. Сподіватимемось, що він не зупиниться тільки на цій постаті з числа лідерів партії боротьбистів. Історія українського націонал-комунізму в особах – актуальна тема, особливо у час гібридної війни з Російською Федерацією.

С.В.Кульчицький (Київ)

**ДОКУМЕНТИ
ОПЕРАТИВНОЇ ГРУПИ ЦК КПУ
(1986–1988)**

Чорнобиль:

Документи ОПЕРАТИВНОЇ ГРУПИ

ЦК КПУ (1986–1988) / Упор.:

О.В.БАЖАН, О.Г.БАЖАН, Г.В.БОРЯК,

С.І.ВЛАСЕНКО. – К.: ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ

УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ, ЦЕНТРАЛЬНИЙ

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ

України, 2017. – 830 с.

Понад тридцять років минуло з часу аварії на 4-му енергоблоці Чорнобильської атомної електростанції, розташованої на півночі Київської області. Практично з перших днів звістка про цю подію поширилась у світі, викликаючи різні почуття – від шоку до здивування (хіба таке можливе?) й обурення. Величезний масив різноманітної інформації з'явився за минулі роки про її передумови, причини, хід аварії, залучення величезних інтелектуальних і матеріально-технічних

ресурсів при намаганнях мінімізувати її наслідки, що й понині залишаються болючими для багатьох і багатьох людей. Проте серед низки публіцистичних видань, наукових та науково-популярних праць, монографій і статей із різних галузей сучасного знання з проблеми, найбільш інформативними й важливими для розуміння процесів, що відбувались у суспільстві впродовж поставарійного часу є, безумовно, збірники документів, які дають можливість заглибитися в минулу реальність, зрозуміти та оцінити вірність чи помилковість ужитих кроків, дій владних структур та широкого загалу.

Інститут історії України НАНУ за роки незалежності видав чимало збірників документів із різних аспектів вітчизняної історії, в тому числі й з питань Чорнобильської катастрофи (публікації документів і матеріалів «Чорнобиль: проблеми здоров'я населення», у двох частинах, 1995 р.; «Чорнобильська трагедія», 1996 р.). У 2016 р. було затверджено до друку, а 2017 р. на поліграфічній базі інституту видано (дуже обмеженим накладом) підготовлену спільно з Центральним державним архівом громадських об'єднань України надзвичайно цінну для дослідників проблеми та всіх зацікавлених книгу «Чорнобиль: Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988)».

Показово, що в поставарійний час в УРСР ішло дублювання змін організаційних структур управління вирішенням посталих проблем, які відбивали рівень розуміння ситуації, її сприйняття й оцінку масштабів. Якщо в перші години подія на ЧАЕС сприймалась у міністерстві енергетики СРСР як локальна, то вже до кінця дня 26 квітня 1986 р. нею почав займатися союзний уряд (Урядову комісію СРСР із ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС було створено розпорядженням Ради Міністрів СРСР від 26 квітня 1986 р.).

В УРСР 30 квітня сформовано Оперативну групу з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС при Раді Міністрів УРСР. 29 квітня в Москві відбулося перше засідання Оперативної групи політбюро ЦК КПРС. З травня аналогічна структура з'явилася в республіці.

Ураховуючи, що комуністична партія у СРСР була «керівною та спрямовуючою силою», на неї ліг весь тягар прийняття рішень та відповідальність за ситуацію, яка склалася. А оскільки КПУ була ставлеником центру в республіці, а її діяльність підпорядковувалася Москві, відповідальність за ситуацію на місцях повною мірою лежала на українських керівниках. Опубліковані у збірнику документи засвідчують як вторинність республіканського керівництва у прийнятті рішень, так і неготовність партійної, наукової, інженерно-технічної еліти країни до розвитку подій під час найбільшої техногенної катастрофи ХХ ст.

Запропонований увазі дослідників і зацікавлених читачів збірник документів дає можливість зрозуміти всю складність і багатоаспектність проблем, що постали перед ЦК Компартії України через аварію. До книги включено протоколи засідань Оперативної групи політбюро ЦК КПУ (ОГ ПБ ЦК КПУ) та їх стенограми, яких із 3 травня 1986 (моменту утворення) й до 16 листопада 1987 рр. відбулося 55. Останнім документом, що поданий у книзі – прийняте через рік після останнього засідання, рішення Оперативної групи політбюро ЦК Компартії України від 9 листопада 1988 р. Тобто ОГ ПБ ЦК КПУ лише рік активно займалася чорнобильськими проблемами, що підтверджує думку колишнього директора Запорізької АЕС та багатолітнього керівника об'єкта «Укриття» над зруйнованим 4-м енергоблоком ЧАЕС В.І.Купного про те, що ЦК Компартії України з 1987 р. практично самоусунувся від вирішення проблем станції, зони відчуження та інших, важливих для успішного налагодження в республіці нормального життя.

Матеріали збірника засвідчують різну інтенсивність проведення засідань упродовж року. Якщо у травні 1986 р., із моменту утворення Оперативної групи, не було засідань лише шість днів, то у червні – їх було тільки 11, у липні – 6, серпні й вересні – по 4, у жовтні – 3, листопаді та грудні – по 1. Оскільки подолання наслідків аварії на ЧАЕС виявилось нереальним (можна було говорити тільки про їх мінімізацію), а сам процес виявився затяжним і перейшов у площину щоденної цілеспрямованої господарської роботи, ЦК КПУ та Рада Міністрів УРСР на виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про організацію управління роботами з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, 14 жовтня 1986 р. створили Республіканську комісію з ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС, очолювану Є.В.Качаловським, передоручивши їй весь комплекс проблем.

Оперативна група ПБ ЦК КПУ у травні 1986 р. створювалась, як зазначається в постанові, для «систематичного зв'язку з Урядовою комісією (мається на увазі комісія ЦК КПРС у Москві – Н.Б.) й організації оперативного виконання її рішень, а також для координації дій республіканських, обласних і міських органів та вирішення інших завдань, що виникали». Увага оперативної групи

мала бути сконцентрована насамперед на здійсненні заходів із ліквідації наслідків аварії; евакуації з небезпечних зон населення, його розміщення, наданні кваліфікованої медичної допомоги, організації навчання дітей і розміщенні дошкільнят у дитячих закладах; проведенні роз'яснювальної роботи серед населення; забезпеченні безперервного контролю стану довкілля та здійсненні необхідних заходів з його нормалізації; підвищенні мобілізаційної готовності в разі ускладнення обстановки; на контролі за проведенням сільськогосподарських робіт, станом тваринництва та якістю продуктів сільськогосподарського виробництва; оцінці обстановки, що склалась в м. Київ, Київській області та інших містах республіки й підготовці відповідної інформації. Тобто перелік напрямів роботи переконливо засвідчував, що аварія лише на одному блоці АЕС створила величезне та складне коло проблем системного характеру, вирішення яких і через тридцять років не є остаточним.

Організувати роботу по всіх цих напрямках доручалося О.П.Ляшкові – голові Ради Міністрів УРСР (керівник групи), Б.В.Качурі – секретареві ЦК КПУ, Є.В.Качаловському – першому заступникові голови Ради Міністрів УРСР, В.А.Івашкові – секретареві ЦК КПУ з ідеологічної роботи, С.Н.Мусі – голові Комітету державної безпеки УРСР, Г.І.Ревенкові – першому секретареві Київського обласного комітету КПУ, В.А.Згурському – голові виконавчого комітету Київської міської ради народних депутатів, І.Д.Гладушеві – міністрові внутрішніх справ УРСР, О.М.Ткаченкові – першому заступникові голови Державного агропромислового комітету УРСР – міністрові УРСР.

Діяльність ОГ ПБ ЦК КПУ мала абсолютно закритий характер. На її документи, як і на всі інші, що розкривали ситуацію на ЧАЕС і довкола, було накладено гриф «Цілком таємно», знятий лише з набуттям Україною незалежності. Відсутність інформації або використання дезінформації всередині країни та за її межами викликали обурення й незадоволення діями влади, породжували недовіру до неї. А тим часом тільки перелік питань, поставлених на першому засіданні ОГ ПБ ЦК КПУ, засвідчує великі зусилля, які влада намагалася докласти до вирішення проблеми. Навіть цей, далеко не повний, перелік напрямів роботи має бути засторогою для сучасних розробників енергетичних стратегій щодо активного розвитку атомної енергетики в Україні.

Протокол засідання від 3 травня 1986 р. включає двадцять пунктів, які варто тут навести (окрім першого, організаційного) для розуміння складності ситуації. Отже ставилися завдання забезпечити щодобовий збір інформації про обстановку та хід ліквідації наслідків аварії; уживати заходів з виготовлення конструкцій і залізобетонних блоків за вимогою Урядової комісії; організувати термінове будівництво необхідної кількості могильників для захоронення води, що використовується для дезактивації техніки, будівель і споруд; продовжити виготовлення скидних пристосувань для засипки реактора у відповідності з замовленнями Урядової комісії; мати їх не менше тридобового запасу; забезпечити доставку необхідних матеріалів в аварійну зону; відкрити піщані кар'єри за межами 30-кілометрової зони, зробити

під'їзди до них; залучити населення для виконання робіт у кар'єрах; забезпечити проведення евакуації населення, а також худоби із зони за визначенням Урядової комісії; завчасно повідомляти населенню про евакуацію; ужити належних заходів для розміщення евакуйованих на новому місці проживання; проводити відповідну роз'яснювальну роботу серед місцевого населення; закріпити активістів за кожними десятьма дворами для виявлення питань, що виникали в евакуйованих, обліку їх та передачі виконкомам місцевих рад народних депутатів для вирішення; забезпечити надання евакуйованим роботи, а в разі необхідності надавати їм допомогу у виїзді на нове місце проживання; організувати прийом евакуйованих дітей у школи та дошкільні заклади; особливу увагу звернути на створення нормальних умов для учнів 10-х класів; установити суворий контроль за своєчасною доставкою продовольства й товарів першої необхідності в місця зосередження евакуйованого населення й забезпечити торгівлю цими товарами; організувати на належному рівні побутове обслуговування та громадське харчування; забезпечити суворе виконання вимог медичної комісії, створеної Урядом СРСР; налагодити медичний облік усіх евакуйованих; розгорнути медичні пункти; залучити необхідну кількість медичних працівників з інших областей республіки; забезпечити їх нарівні з евакуйованими продуктами харчування; організувати регулярний подвірний обхід працівниками охорони здоров'я, контроль за станом здоров'я людей, які прибувають, якістю продуктів харчування та води; підготувати прохання в Раду Міністрів СРСР про постачання у травні ц. р. всіх автобусів, виділених республіці за фондами на 1986 р., а також про відновлення знятих з Української РСР фондів на автобуси; здійснювати суворий контроль за станом навколишнього середовища – повітря, води, ґрунту; збільшити кількість пунктів контролю та частоту проб, забезпечити дублювання взяття проб; провести ревізію всіх артезіанських свердловин, знати їх кількість, розташування, якість води; підготувати пропозиції про використання продуктів рослинництва і тваринництва, що зазнали впливу радіації, а також про інформування населення з цих питань; внести пропозиції про завезення молока в м. Київ з інших областей республіки; підготувати до 9 травня ц. р. прогноз радіаційної обстановки по мінімуму й максимуму та відповідні рекомендації; проводити повний дозиметричний контроль усіх транспортних засобів, що прибувають у Київ, забезпечити вжиття необхідних заходів з їх повної дезактивації тощо.

Наведений перелік завдань не включав політичних і науково-технічних проблем, пов'язаних безпосередньо зі зруйнованим реактором 4-го енергоблоку ЧАЕС, вибором способу ізоляції його від довкілля, захистом повітря, водних поверхонь та ґрунтів у безпосередній близькості до станції. Вирішення цих питань взяла на себе Урядова комісія. Однак усі наступні засідання ОГ ПБ ЦК КПУ, протоколи і стенограми яких опубліковано у збірнику, віддзеркалюють намагання республіканських властей вирішувати весь комплекс поставлених проблем. Проте особливість радянської політичної системи – ухвалювати правильні, виважені рішення та не виявити політичної волі до їх реалізації – проявила себе й тут. Мала місце недостатня координація дій, проголошена

турбота про евакуйованих та залучений персонал, зокрема медиків, часто залишалася лише словами. Вимога оперативного забезпечення матеріально-технічними ресурсами призвела до їх вихолощення з наближених до зони територій. Дезактивація доріг і будівель, як виявилось, була нераціональним витрачанням ресурсів у зв'язку із поновленням забруднення через короткий час. Контроль якості води, продуктів харчування, сільськогосподарської продукції, який мав би бути тотальним, таким не став через відсутність в УРСР достатньої кількості вимірювального обладнання. Медичне обслуговування мало багато вад, зокрема й через закритість інформації з радіобіології навіть для фахівців...

Протоколи і стенограми засідань ОГ ПБ ЦК КПУ, уміщені у збірнику, показують глобальність проблеми, породженої вибухом реактора на атомній станції, відображають вимушене залучення значної кількості партійно-господарських працівників, військових спеціалістів та фахівців різних галузей науки й виробництва до виконання вказівок Урядової комісії ПБ ЦК КПРС та до вирішення проблем, що виникали, на місцевому й республіканському рівнях. Крім безпосередньо членів ОГ ПБ ЦК КПУ, в її роботі впродовж року взяли участь близько 300 осіб як із Києва, так і з інших міст УРСР, а також Москви. І через тридцять років після аварії, порівнявши рішення й дії окремих учасників процесу, відображені у збірнику, із величезною кількістю сучасної інформації про неї, можна відзначити роль певних осіб та їх внесок у розв'язання проблем. Так, необхідно відзначити зусилля Академії наук УРСР в особі її президента Б.Є.Патона, директора Інституту ядерних досліджень академіка І.М.Вишневського, директора Інституту колоїдної хімії та хімії води А.Т.Пилипенка, академіка-секретаря відділення фізико-технічних проблем матеріалознавства АН УРСР І.К.Походні, директора Інституту проблем матеріалознавства академіка В.І.Трефілова, ученого в галузі фізико-хімії та технології дисперсних неорганічних і вуглецевих матеріалів, начальника відділення Інституту загальної та неорганічної хімії АН УРСР В.В.Стрелка та багатьох інших, від знань, принциповості й виваженості позиції яких у той момент багато залежало.

Складність і масштабність проблеми була такою, що у засіданнях Оперативної групи в Києві брали участь представники вищих ешелонів влади з Москви, наприклад С.П.Буренков – міністр охорони здоров'я СРСР, Л.А.Ільїн – віце-президент Академії медичних наук СРСР, Ю.А.Ізраель – голова Держкомгідромету СРСР, член-кореспондент АН СРСР. Неодноразовими в матеріалах засідань є посилання на заступника голови Ради Міністрів СРСР із машинобудування І.С.Силаєва, міністра внутрішніх справ СРСР О.В.Власова, міністра середнього машинобудування СРСР Ю.П.Славського, начальника Всесоюзного промислового об'єднання «Союзатоменерго» міністерства енергетики й електрифікації СРСР Г.А.Веретенникова, заступника начальника ЦО СРСР – начальника Управління підготовки народного господарства по цивільній обороні Г.П.Яшкіна та ін.

Науково-довідковий апарат збірника містить розгорнуті примітки, іменний і географічний покажчики, список скорочень та маловживаних слів.

Завдячуючи цим допоміжним можливостям можна провести глибокий аналіз кола проблем, породжених аварією, участі в роботі ОГ ПБ ЦК КПУ партійних і господарських працівників республіканського, обласного й місцевих рівнів, медиків, будівельників, транспортників, аграріїв та ін. Вивчати матеріали можна не тільки крізь призму персональних даних, а і їх географічну складову.

Вихід у світ книги «Чорнобиль: Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988)» – надзвичайно важливий і, будемо сподіватися, не останній крок в оприлюдненні інформації про аварію на ЧАЕС та зусилля з її мінімізації. Подібні публікації, збагачуючи наші знання, мають стати уроком і пересторогою майбутнім поколінням.

Н.П.Барановська (Київ)

ХРОНІКА

Б.В.ЧЕРКАС (Київ)

VII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В РАМКАХ ПРОЕКТУ “COLLOQUIA RUSSICA” «РУСЬ І СВІТ КОЧІВНИКІВ (ДРУГА ПОЛОВИНА IX–XVI ст.)»

Захід відбувся 23–26 листопада 2016 р. в м.Пльзень (Чехія). Тематика його охоплювала питання співіснування осілого та кочового світів у рамках політичного впливу Русі. Беручи до уваги як складність проблеми, так і історико-географічний ареал на конференції зібралися фахівці, котрі представляли різні наукові школи Європи. Питання обговорювались як у парадигмі історії подій, так і у площині лінгвістики, фольклористики, археології.

Розподілені по окремих тематичних пленарних засіданнях – панелях – доповіді відбувалися впродовж кількох днів. Крім того, у рамках конференції відомі історики читали свої лекції. Останній момент важливий з огляду на особливість наукових заходів циклу «Colloquia Russica», адже всі конференції мають на меті спільну роботу як уже знаних фахівців, так і молодих дослідників, початківців. Тож не стала винятком і зустріч у Пльзені.

Хронологічно тематика виступів охоплювала все середньовіччя. Серед тем, висунених на обговорення, фігурували питання політичної історії, війн, міжцивілізаційних взаємовпливів, культури, демографії, соціально-економічних відносин тощо. Доповідачами були представники України (Київ, Львів, Івано-Франківськ, Чернівці, Миколаїв, Запоріжжя), Ісландії, Чехії, Словаччини, Білорусі, Угорщини, Сербії, Польщі, Росії, Туреччини: *О.Комар, К.Халей-Халинська, Д.Глебова, М.Бергер, О.Парон, О.Мартинюк, Н.Хамайко, С.Темушев, О.Парахін, І.Скочиляс, Н.Рудика, К.Гуревич, П.Подберьозкін, М.Друга, Д.Гарді, П.Смрч, А.Юсупович, О.Узелац, С.Ярос, Ї.Комендова, М.Лавренченко, А.Стасюк, А.Федорук, А.Емінова, В.Гулевич, К.Святнюк, Р.Попель, Б.Черкас, А.Живачівський, А.Кузь, О.Господаренко, Л.Рибар, Р.Бегеулов, Т.Сочкова, Н.Міка, В.Нагірний* та ін.

Перша панель присвячувалася хозарам. Причому визначались як проблеми історичної географії, так і дослідження джерельного матеріалу за тим чи іншим сюжетом. На другій панелі йшлося про Волзьку Булгарію, печенігів, було представлено аналіз джерел наративного (Ал-Ідрісі) та археологічного походження. Учасники третьої панелі заслухали доповіді з історії половців та їх контактів із сусідами. Тут розглядалися питання географії руху кочовиків, критичного осмислення джерел, визначення взаємовпливів руського й половецького світів. На четвертій панелі розбирали

характеристики половців у християнських джерелах. П'ята панель повністю присвячувалася проблемам історії монгольського завоювання, зовнішній і внутрішній політиці Улусу Джучи. Доповідачі шостої панелі розглядали відносини з татарами крізь призму сусідства. Сьома та восьма панелі були спрямовані на висвітлення й аналіз становлення відносин у Центрально-Східній Європі в умовах розпаду Улусу Джучи та виникнення на його уламках нових держав. Дев'ята панель акумулювала у собі доповіді, присвячені торгівлі Сходу й Заходу у Причорноморському регіоні XIV–XVI ст. І нарешті десята панель зібрала дослідників, котрі вивчають політику у східній ланці Великого кордону на рубежі XVI–XVII ст.

Щодо лекцій, то їх прочитали історики з України, Фінляндії, Росії (Республіка Татарстан), Чехії, Білорусі, Польщі: *Ф.Успенський, А.Плешивенко, Р.Хаутала, А.Голембіовська-Тобіаш, С.Валіуліна, С.Темушев, П.Варека*. Слід відзначити, що з шести лекцій чотири мали у своїй основі археологічну проблематику, а дві спиралися винятково на аналіз писемних джерел.

Культурна програма включала у себе відвідання історичних місць Пльзеня, передусім Старого міста, Музею пивоваріння та Західночеського музею.

Те, що вдалося зібрати таку кількість учасників, дати можливість не лише оприлюднити нові здобутки дослідників, але й обмінятися думками стало заслугою організаторів конференції, а саме філософського факультету Західночеського університету (Пльзень) та інституту історії Ягеллонського університету (Краків). Оргкомітет конференції очолювали декан філософського факультету Західночеського університету проф. П.Варека та координатор проекту «Colloquia Russica» канд. іст. наук В.Нагірний. Вагомий внесок в організацію заходу зробили голова сенату Західночеського університету канд. філос. наук А.Конісмаркова й керівник центру медієвістичних студій Прикарпатського університету (Івано-Франківськ) проф. М.Волошук.

Д.П.Ващук (Київ), О.А.Юга (Кам'янець-Подільський)

**V МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«УКРАЇНА І ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ В XIV–XVIII ст.:
ПОЛІТИЧНІ, ЕКОНОМІЧНІ, МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ
ВІДНОСИНИ В ЗАГАЛЬНОЄВРОПЕЙСЬКОМУ ВИМІРІ»**

Одним із періодів історії України, який викликає постійний науковий інтерес як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, є литовська доба. Свідченням цього стало проведення впродовж 13–16 вересня в Кам'янці-Подільському вже п'ятої за ліком конференції. А започатковано серію цих заходів було в 2007 р. з ініціативи Інституту історії України НАНУ та Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка, який і залишається незмінною «резиденцією» конференцій.

Цьогорічна зустріч відбулася за підтримки Міністерства освіти і науки України (наказ МОН України №619 від 21 квітня 2017 р.) та в рамках проекту «Спадщина Великого князівства Литовського на території України в історичній ретроспективі» (2017-D-UA-11), який фінансується за програмою розвитку співпраці й підтримки демократії МЗС Литовської Республіки. Партнерами проекту виступили Інститут історії України НАНУ, Інститут історії Литви та Кам'янець-Подільський національний університет імені І.Огієнка. Саме активна участь в організації форуму керівництва названих інституцій забезпечила представницький склад учасників. Зокрема до Кам'янця-Подільського прибули історики з різних міст нашої країни (Київ, Дніпро, Чернівці, Острог), а також із Литви, Польщі, Молдови та Білорусі.

Робота конференції розпочалася з вітального слова ректора університету д-ра іст. наук, проф. *С.Копилова*, який акцентував увагу присутніх на значимості наукового форуму в розв'язанні цілого комплексу актуальних питань українсько-литовських відносин. Керівник вишу побажав усім учасникам плідної роботи та приємних вражень від перебування в університеті й місті над Смотричем. Від імені керівництва Інституту історії України НАНУ з вітальним словом виступив д-р іст. наук, пров. наук. співроб. *Б.Черкас*, котрий наголосив на вкрай важливому значенні подібних наукових зустрічей, які сприяють розв'язанню цілого ряду дискусійних питань щодо ролі Великого князівства Литовського в історії України. Від імені міського голови Кам'янця-Подільського до учасників зібрання звернувся секретар міськради *Д.Васильянов*, зазначивши, що одним із визначальних чинників в історії становлення Кам'янця став саме литовський, а сьогодні Литва – це один із найбільш послідовних та щирих адвокатів України в Євросоюзі.

Свідченням результативності попередніх чотирьох конференцій із визначеної проблематики стала презентація історико-туристичного путівника «Шлях Гедиміновичів», який вийшов у світ завдяки фінансовій підтримці МЗС Литовської Республіки. Цей факт указує на те, що, по-перше, науковий форум із проблем українсько-литовських відносин викликав неабияке зацікавлення за межами нашої країни; по-друге, відзначається не лише суто теоретичним характером, але й має цілком прикладне значення, адже щонайменше сприяє розширенню мережі туристичних маршрутів у межах України, котрі, зокрема, стосуються литовської доби.

Власне робота конференції тривала впродовж 13–14 вересня, а 15 вересня її учасники взяли участь в екскурсійній програмі та презентації наукових і науково-популярних видань, пов'язаних з історією Великого князівства Литовського.

Варто зазначити, що перед початком конференції всі її учасники отримали видруковані тези доповідей, що дозволило детальніше ознайомитися з авторськими концепціями щодо різних актуальних проблем та активізувало змістовні дискусії під час засідань.

Першу доповідь виголосив д-р іст. наук, пров. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Б.Черкас*, котрий звернув увагу на місце та роль Великого князівства Литовського в історії України. На думку дослідника, головним результатом існування українських земель у складі Литви було те, що саме впродовж цього періоду у свідомості населення, яке мешкало на теренах від Сіверського Дінця й аж за Карпатські гори, від Прип'яті до Чорного моря остаточно закріпилося розуміння своєї окремішності. У результаті вже після Люблінської унії досить актуальною була ідея відродження на землях від Волині до Сіверщини окремого князівства. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *Д.Ващук* порушив проблему формування державного устрою Великого князівства Литовського з урахуванням приєднаних українських земель, входження яких до складу Литви перетворило її на одну з найбільших тогочасних європейських держав. Доповідач зазначив, що розв'язання цієї проблеми потребує ретельного дослідження особливостей внутрішньополітичного життя удільних князівств та характеру їх взаємин із центральною владою. Політичному становищу українських земель у складі Великого князівства Литовського за нумізматичними джерелами приділила увагу у своєму виступі канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАНУ *І.Хромова*.

Академік УАІН, д-р іст. наук, проф. *В.Степанков* проаналізував «Щоденник канцелярський» Я.Радзивілла як джерело дослідження зимово-весняної кампанії 1651 р. польського війська на Поділлі. Історик з'ясував, що у «Щоденнику» збереглося близько 30 копій листів, новин, «конфесат» козаків, повідомлень, які проливають світло на задуми польського командування, ситуацію на подільському прикордонні у січні – лютому 1651 р., позицію київського воеводи А.Киселя щодо продовження переговорів зі Б.Хмельницьким, напад поляків на Красне та їх наступальні операції, включаючи облогу Вінниці, де оборонявся полковник І.Богун, відступ польського війська до Кам'янця-Подільського й оцінку кампанії окремими шляхтичами тощо. Канд. іст. наук, доц. *В.Газін* простежив вплив литовського чинника на перебіг московсько-польської війни 1654–1667 рр., що велася за домінування в регіоні Східної Європи.

Представники Національного університету «Острозька академія» д-р іст. наук, проф. *П.Кулаковський* і канд. іст. наук, доц. *В.Атаманенко* у своїх виступах звернули увагу присутніх на матеріальне забезпечення урядів Київщини й Волині та описи міст Волині середини XVI ст.

Канд. іст. наук, доц. *Л.Жеребцова* висвітлила торгівельне життя Києва за матеріалами трактату Михалона Литвина «Про звичаї татар, литовців і московитів». Головну увагу дослідниця зосередила на зіставленні інформації щодо митних зборів, описаних у творі, із тими, що діяли в Києві у середині XVI ст. Канд. іст. наук, доц. *А.Федорук* акцентував увагу на битві коаліції князів Галичини й Поділля з еміром «Темерем» у 1374 р. З особливостями побутування селянського жіночого одягу на Волині XVI ст. за даними актових джерел присутніх познайомив *В.Безпалько*.

Доповіді литовських дослідників *О.Валенене* й *С.Сарцявичуса* було присвячено топографії Вільнюса XIII–XVIII ст. та інтерпретації геохімічних даних цегли Луцького замку. Представники Молдови *В.Константинов* і *Є.Черненко* основну увагу у своїх

виступах акцентували на проблематиці литовсько-молдавських відносин початку та середини XVI ст. Білоруський історик *Р.Попель* розкрив образ Києва та Київської землі у складі Великого князівства Литовського в наративних джерелах XV–XVIII ст.

Робота конференції відбувалася в атмосфері конструктивності, доброзичливості та поваги до думок і позицій. На завершення учасники заходу висловили одностайну думку щодо необхідності продовження традиції організації подібних форумів із питань українсько-литовських відносин XIV–XVIII ст. Такі зустрічі повинні сприяти теоретичній розробці малодосліджених або дискусійних питань, а також мають ураховуватися на державному рівні в контексті вироблення максимально ефективної зовнішньої політики – як у відносинах України з Литвою, так і всією європейською спільнотою.

І.К.Патриляк (Київ)

**V МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1920–1950-х рр.»
(до 75-річчя створення Української повстанської армії)**

Захід під такою назвою відбувся 5–6 жовтня 2017 р. у стінах Львівського національного університету імені І.Франка. Проходив він у рамках відзначення 75-річного ювілею створення Української повстанської армії. Зважаючи на наукову та суспільну зацікавленість проблематикою конференції, непересічність історичної дати до Львова з'їхалися представники 16 міст України, а також гості з Канади, Латвії, Литви, Словаччини (загалом близько 100 учасників). Співорганізаторами конференції, поряд зі Львівським національним університетом імені І.Франка, виступили Інститут історії України НАНУ, Український інститут національної пам'яті, Київський національний університет імені Т.Шевченка, Науково-дослідний інститут українознавства МОН України, Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України, Львівська обласна державна адміністрація, Львівська обласна рада, Центр незалежних історичних студій, Центр досліджень визвольного руху.

На відкритті конференції її учасників привітали ректор Львівського національного університету імені І.Франка *Володимир Мельник*; голова Івано-Франківської обласної ради, відомий дослідник історії українського визвольного руху *Олександр Сич*, заступник голови-керівник апарату Львівської облдержадміністрації *Маріанна Вільшинська*, заступник міського голови Львова *Андрій Москаленко*. У вітальних промовах, поряд з ювілейними нотками, чітко простежувалося розуміння необхідності справді наукового, максимально неупередженого підходу до вивчення всіх аспектів історії українського визвольного руху, його ролі у процесі формування колективної історичної пам'яті українського народу, чіткої національної самоідентифікації.

Пленарне засідання конференції, яке відбувалося в актовій залі Львівського університету, вів завідувач кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського проф. *Олексій Сухий*. Широке коло питань, пов'язаних із людськими втратами українського визвольного руху в 1940-х рр., охарактеризував у своїй доповіді завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАНУ проф. *Олександр Лисенко*, котрий систематизував наявні статистичні дані, зробив узагальнення, що дозволили показати масштаби протистояння, динаміку втрат, вплив визвольної боротьби на демографічну ситуацію в Україні.

Гострі проблеми українсько-польського протистояння на території Галичини в 1943–1944 рр. окреслив у своїй доповіді голова Українського інституту національної пам'яті *Володимир В'ятрович*. Дослідник дав коротку характеристику української та польської історіографії питання, оцінив конфлікт як «війну» між Українською повстанською армією та Армією крайовою, під час якої обидві сторони вчиняли злочини проти цивільного населення, зробив спробу підрахувати втрати сторін конфлікту.

Масштабну картину взаємин між українськими самостійницькими силами та представниками польського державницького підпілля в роки Другої світової війни відтворив завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені І.Франка проф. *Леонід Зашкільняк*. У своїй доповіді він указав на важливість «польського вектору» в політиці українського національно-визвольного руху, на помилки в оцінках майбутнього розвитку ситуації, яких

припускалися лідери українського й польського підпільних рухів, на спробах знайти порозуміння у взаєминах між двома народами, на «факторі кордону», котрий залишався нездоланною перепоною на шляху до можливого примирення між українцями та поляками на спірних територіях.

Ролі радянської агентури в боротьбі з керівниками українського національного підпілля (на прикладі агентурної справи Дмитра Клячківського) присвятив свій реферат декан історичного факультету Київського національного університету імені Т.Шевченка проф. *Іван Патриляк*. Дослідник зосередив увагу на основних агентурних операціях проти керівника ОУН та УПА на Волині, масштабах агентурної роботи радянських органів держбезпеки, їхніх успіхах і прорахунках. Доповідач наголосив на важливому практичному значенні подібних досліджень для українських спеціальних служб, які сьогодні змушені протистояти російсько-сепаратистському підпіллю на підконтрольних законній владі територіях нашої країни та проводити оперативні агентурні заходи на тимчасово окупованих Росією українських землях Криму й Донбасу.

Гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ проф. *Станіслав Кульчицький* зупинився у своїй доповіді на детальній характеристиці досліджень, здійснених у рамках діяльності робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення проблеми ОУН–УПА в 1997–2005 рр. Він нагадав учасникам конференції історію створення самої робочої групи істориків, указав, в якому зародковому стані перебувала вітчизняна історіографія українського визвольного руху у середині 1990-х рр. і який потужний вплив мала на розвиток цього напрямку досліджень робота комісії.

Неабиякий інтерес присутніх на засіданні учасників конференції та гостей викликала доповідь митрополита *Димитрія (Рудюка)*, який крізь призму документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України висвітлив окремі аспекти українського національно-визвольного руху в північних районах сучасної Хмельницької області в 1930-х рр., зокрема продемонстрував роль церкви в національно-визвольній боротьбі на прикладі «справи чотирьох», основним фігурантом якої був протоієрей Володимир Рогальський.

Словацький дослідник *Міхал Шмігель* (Банська-Бистриця) запропонував до уваги учасників конференції доповідь, присвячену великому рейду УПА в 1947 р. територією Чехословаччини. Автор зосередився на джерелознавчому аспекті проблеми, зокрема характеризуючи словацькі та чеські джерела, які стосуються висвітлення пересування повстанських відділів, операцій чехословацької армії проти УПА, ставлення місцевого населення до рейдуючих підрозділів.

Важливою для висвітлення глобальних процесів, котрі відбувалися на східноєвропейських просторах у другій половині 1940 – на початку 1950-х рр., була доповідь литовського історика *Даріуса Йодіса* (Каунас). Дослідник дав широку характеристику національно-визвольного руху в Литві впродовж 1944–1953 рр. Наведені ним статистичні дані, демонстрація масштабів литовського збройного опору радянзації краю дозволили учасникам конференції порівняти ситуацію у двох країнах, оцінити значення українського визвольного руху та його вплив на розвиток подій у регіоні між Балтійським і Чорним морями.

Після завершення пленарного засідання робота конференції тривала в рамках шести секцій, які присвячувалися історіографії українського визвольного руху, джерелознавчим проблемам, українській визвольній боротьбі міжвоєнного періоду, протистоянню ОУН та УПА нацистському й радянському окупаційним режимам тощо. Надзвичайно цікавими узагальненнями, осмисленням фундаментальних проблем

історіографії українського визвольного руху, історіософськими міркуваннями рясніли доповіді *Віталія Стецкевича* (Кривий Ріг), *Яни Примаченко* (Київ), *Василя Футали* (Дрогобич), *Василя Ухача* (Тернопіль), *Олексія Сухого* (Львів), *Сергія Губського* (Київ) та ін.

Джерелознавчим методикам досліджень, проблемі актуалізації нових джерел з історії українського визвольного руху присвятили свої виступи *Василь Гльницький* (Дрогобич), *Володимир Ковальчук* (Київ), *Олександр Іщук* (Київ), *Віталій Манзуренко* (Львів).

На найрізноманітніших аспектах ідеологічних дискусій та практичної діяльності українського визвольного руху в міжвоєнну добу загострили увагу учасників конференції *Ігор Соляр* (Львів), *Степан Качараба* (Львів), *Олег Павлишин* (Львів), *Андрій Сова* (Львів), *Богдан Галайко* (Київ), *Леся Онишко* (Київ) та інші доповідачі третьої секції.

Жваву дискусію учасників конференції викликали доповіді *Володимира Трофимовича* (Острог), *Миколи Посівнича* (Львів), *Ігоря Бігуна* (Київ), *Олександра Понипаляки* (Київ), *Богдана Якимовича* (Львів), *Аліни Понипаляк* (Київ), *Ганни Капустян* (Кременчук), *Наталії Іванової* (Вінниця), *Вадима Стецюка* (Кам'янець-Подільський), *Віктора Голубка й Алли Середяк* (Львів).

Багатовекторність у методологічних підходах до дослідження проблематики, різноманітність у напрямках наукових пошуків продемонстрували у своїх виступах знані дослідники українського визвольного руху *Анатолій Русначенко* (Київ), *Михайло Романюк* (Львів), *Костянтин Кондратюк* (Львів), *Ярослав Антонюк* (Київ), *Павло Гай-Нижник* (Київ), *Руслан Сіромський* (Львів), *Володимир Бірчак* (Київ) та інші учасники п'ятої секції.

Важливо відзначити, що окрему секцію конференції цілком було присвячено історії визвольних рухів народів Центральної та Східної Європи в їх протистоянні нацистському та комуністичному режимам, що дозволило поглянути на український визвольний рух у регіональному контексті. Глибокі, яскраві доповіді на цій секції виголосили *Ігор Гаврилів* (Львів), *Тетяна Швидченко* (Київ), *Галина Стародубець* (Житомир), *Юріс Цигановс* (Рига), *Оксана Калищук* (Луцьк) та ін.

Суттєвий інтерес учасників конференції та громадськості Львова викликав круглий стіл «Академічний історичний наратив українського визвольного руху та проблема його інтерпретацій», який відбувався на другий день конференції у Дзеркальній залі Львівського університету. Модератором заходу був проф. *Богдан Гудь*, а спікерами – *Володимир В'ятрович*, *Станіслав Кульчицький*, *Микола Литвин*, *Іван Патриляк*, *Леонід Зашкільняк*, *Олексій Сухий*, *Богдан Якимович*. Жваво обговорювалися питання методології дослідження українського визвольного руху, термінологічні дискусії, існування конфліктних наративів, використання історії в публічному просторі, вплив її на сучасну політику та міжнародні відносини, вивчення історії українського визвольного руху у середній та вищій школі тощо. До активної дискусії долучились *Анатолій Русначенко*, *Павло Гай-Нижник*, *Роман Шуст*, *Ігор Підкова*, *Олександр Іщук*, *Ярослав Антонюк*, *Мар'ян Мудрий*, *Володимир Ковальчук*, *Василь Футала*, *Віталій Манзуренко* та інші учасники конференції, викладачі Львівського університету, гості.

Круглий стіл органічно трансформувався в підсумкову дискусію, на якій було обговорено та ухвалено резолюцію конференції, прийнято рішення про публікацію збірника з матеріалами конференційних доповідей.

О.В.Ясь (Київ)

ІХ МЕТОДОЛОГІЧНИЙ СЕМІНАР «ГЛОБАЛЬНА ІСТОРІЯ, НАЦІОНАЛЬНІ НАРАТИВИ ТА ПРОФЕСІЯ ІСТОРИКА З ПЕРСПЕКТИВИ ТЕОРІЇ Й ПРАКТИКИ»

Традиція проведення методологічних семінарів в Інституті історії України НАНУ вже сягнула десятирічного терміну. Це свідчить про те, що форум посів поважне місце в академічному житті фахової спільноти українських істориків. Більше того, до семінару залучається не тільки коло традиційних учасників із різних регіонів нашої країни, а й нові дослідники, зокрема молоді науковці. З одного боку, це вливає до семінару нову кров та помітно омолоджує склад учасників. З іншого боку, примітною рисою форуму стало те, що на ньому репрезентовано практично всі генерації сучасних українських істориків, які пропонують свої візії, концептуальні пропозиції та дослідницькі стратегії.

Упродовж 2006–2015 рр. було проведено вісім методологічних семінарів: «Нова українська історіографія: образи, методи, напрями» (17 січня 2006 р.); «Нова історіографічна культура та український гранд-наратив» (24 квітня 2007 р.); «Історична наука в Україні як історія інтелектуальних співтовариств» (25 листопада 2008 р.); «Історія науки як історія понять» (15 квітня 2010 р.); «Поворот до матеріального: нові горизонти історичної науки» (21 жовтня 2011 р.); «Ментальні мапи як інструментарій історика» (20 листопада 2012 р.); «Проект людського “Я”: тіло, життя, історія» (20 травня 2014 р.); «Історик та Влада: наукові школи, генерації, співтовариства» (8 жовтня 2015 р.). Більшість доповідей і повідомлень, виголошених на методологічних семінарах, публікуються в альманасу теорії та історії історичної науки «Ейдос». На сьогодні побачили світ дев'ять випусків (розміщено у вільному доступі на веб-сайті Інституту історії України НАНУ).

Черговий, дев'ятий, методологічний семінар відбувся 19 жовтня 2017 р. Він складався з таких тематичних панелей-блоків: 1. Нова історична ідеологія у глобалізованому світі; 2. Глобальна історія та український національний наратив; 3. Глобальна історія – напрям історичних досліджень ХХІ ст.; 4. Глобалізація науки. Формування нових професійних ідентичностей історика; 5. Глобальна біографія; 6. Транснаціональна історія.

На першій панелі з доповідями виступили *І.Колесник* («Глобальна історія: українська візія»), *Л.Зашикільняк* («Методологічні аспекти та перспективи сучасної глобальної історії»), *В.Ададуров* («Глобальна історія як стратегія інтеграції у сучасні когнітивні процеси: перспективи та виклики для українського історіографічного поля»). Навколо зазначених доповідей розгорнулася інтенсивна дискусія, під час якої обговорювалися розмаїті версії та проєкції глобальної історії, проблеми сполучення і взаємодії національних, транснаціональних проєктів, інтеграції українських істориків до європейської та світової соціогуманітаристики тощо.

Другий блок складався з доповідей *В.Головка* («Китайська грамота: український історичний наратив в транснаціональній комунікації»), *Я.Калакури* («Методологічний контекст співвідношення і взаємопроникнення української та зарубіжної історії»), *В.Масненко* («Епістемологічні моделі українського історіописання у координатах глобальної, національної та локальної історії»), *Г.Виноградова* («Принцип адаптування Русі до глобальних вимірів середньовічної християнської цивілізації: подолання концептуальних конфліктів»), *В.Ващенко* («Хмельниччина у контекстах глобальної історії ХVІІ ст.: рефлексії та ретроспекції»). Зазначені доповіді зніщювали

полеміку щодо ролі комунікації, обміну, мережевих зв'язків і циркулюючих впливів на концептуалізацію глобальної, транснаціональної, всесвітньої/загальної історії.

На третій і четвертій панелях семінару було заслухано доповіді *Д.Вирського* («Нелюдська історія людства (з приводу Юваль Ноя Харарі “Sapiens. Коротка історія людства”»)), *А.Острянка* («Глобальна історія: future in the past»), *О.Удода* («Про “користь” і “шкоду” глобалізації історії для професійної ідентичності історика»), *В.Потульницького* («Внесок української еміграції міжвоєнної доби у розвиток історичної науки (методологічний та тематичний аспекти»)). Доповіді, виголошені впродовж роботи цих панелей, спричинилися до цікавого обміну думок про формати комунікації в науковому житті, багатоманітність, змагання й поєднання медійних, культурних, професійних ролей сучасного історика як публічного інтелектуала та, водночас, ученого-експерта й академічного дослідника.

П'ята та шоста панелі семінару включали доповіді *Л.Буряк* («Глобальна історія у біографічному дискурсі Віктора Петрова (Домонтовича»)), *І.Тонкошкура* («Європейське метапокоління як інструментальний концепт глобального історіописання»), *М.Будзар* («Європа 40–50-х рр. XIX ст. очима лівобережного панства (на матеріалах дорожніх нотаток родини Галаганів»)), *А.Киридон* («Історик і реконструкція минулого: актуалізація пам'яттєвого дискурсу»), *К.Колесникова* («Злочинна влада та можливості її усунення силовими засобами в історіописанні від античності до Реформації») та ін.

Підсумкова дискусія семінару присвячувалася інструментальним проблемам, дискурсивним практикам і стратегіям представлення історії України в розрізі глобальної, усесвітньої, транснаціональної минувшини. У межах форуму відбулася презентація колективної монографії «Історик і Влада» (Київ, 2016 р.) та дев'ятого випуску альманаху теорії й історії історичної науки «Ейдос» (Київ, 2016/2017 рр.).

ЮВІЛЕЇ

О.П.РЕЄНТ (Київ)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА Я.С.КАЛАКУРИ

«Український історичний журнал» неодноразово писав про доктора історичних наук, заслуженого професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка, нашого давнього автора, про його життєвий і творчий шлях та внесок в українську історіографію. Тому наша мета – не переповідати біографію знаного вченого й педагога, а привернути увагу наукової спільноти головним чином до його інтелектуальних надбань минулого п'ятиріччя, які виявилися досить результативними: 5 індивідуальних та колективних монографій, 2 підручники, 3 навчально-методичних посібники та більше 50 статей. Синтезувати цей доробок видається доцільним, важливим, актуальним, адже йдеться про історика загальноукраїнського масштабу, відомого й

за рубежом, який майже 55 років працює в історичному співтоваристві. Як зазначав академік В.А.Смолій, багаторічна і плідна діяльність Я.С.Калакури пов'язує його не лише з Шевченковим університетом та іншими вишами, але й з установами НАН України, зокрема з Інститутом історії України. Він – член редколегій наукових збірників «Історіографічні дослідження» та «Спеціальні історичні дисципліни», бере активну участь у засіданнях круглих столів, науково-теоретичних конференціях, семінарах, у роботі спецради із захисту дисертацій¹. За сумісництвом історик тривалий час працював в Інституті української археографії та джерелознавства НАН України та в Науково-дослідному інституті українознавства Міністерства освіти і науки України.

Життєвий і творчий шлях Ярослава Степановича Калакури багато у чому подібний до біографії істориків його покоління: школа, педучилище, університет, аспірантура, науково-педагогічна та громадська діяльність. Водночас для нього характерна низка особливостей: а) він народився на Галичині за два роки до так званого «золотого вересня 1939-го», де рівень національної й релігійної свідомості був помітно вищим, ніж у комунізованій УРСР, що не могло не відбитися на морально-

¹ Смолій В. Невтомний трудівник історичного цеху // Ярослав Степанович Калакура: біобібліографічний довідник / Упор. І.Н.Войцехівська, М.Г.Палієнко та ін. – К., 2012. – 159 с.

етичних цінностях майбутнього історика; б) його дитинство і юність, коли закладалися світоглядні орієнтири, припали, з одного боку, на часи світової війни, гітлерівської окупації, націоналістичного спротиву насадженню тоталітарних режимів, а з іншого – збіглися з ідеологічними маніпуляціями комуністичної влади, спрямованими на радянізацію дітей та молоді, виховання в піонерських і комсомольських організаціях, на формування в них лояльного ставлення до системи; в) помітний вплив на професійне становлення педагога й науковця справили атмосфера «потепління» в Коломийському педучилищі та Чернівецькому університеті, де він навчався в умовах переходу від агонії сталінізму до хрущовської «відлиги», розгортання руху шістдесятників і дисидентів, що живило його україноцентричні орієнтири, поєднувані з ідеалами націонал-комунізму; г) включення молодого науковця в орбіту партійно-комсомольської номенклатури й апаратної роботи не похитнуло національну свідомість і християнські цінності історика, що дозволило йому не стати фанатичним ортодоксом у радянські часи, а з відновленням державної незалежності України у числі перших у середовищі радянських істориків дистанціювався від комуністичної ідеології, марксистської методології історичної науки й активно долучитися до відродження національних традицій української історіографії, розвитку українознавства, національного джерелознавства та архівознавства.

Трудову діяльність Я.С.Калакура розпочав 1955 р. в Нижньо-Вербіжській школі на Коломийщині, а науково-педагогічну – у 1964 р. у Станіславському педінституті (нині Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника), а відтак майже півстоліття його життя незмінно протікає у стінах Київського університету ім. Тараса Шевченка. Тут він був аспірантом у відомого історика Івана Івановича Шевченка, тут у 1980 р. захистив докторську дисертацію, пройшов шлях від заступника директора з навчальної та наукової роботи Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук до проректора університету з навчальної роботи, директора Інституту суспільних наук у 1980-х рр. Із 1994 по 2002 рр. очолював кафедру архівознавства та спеціальних галузей історичної науки, а після виходу на пенсію залишився професором цієї кафедри як заслужений професор університету. Саме робота в колективі кафедри стала чи не найголовнішим і найбільш плідним періодом у житті Ярослава Степановича як творчої особистості, педагога й дослідника у царині методології історичної науки, історіографії, українознавства, джерелознавства, архівознавства та археографії.

Завдяки своїй ерудиції, організаційним здібностям та досвіду він швидко зумів стати лідером архівознавчої кафедри університету, не тільки зберегти і примножити традиції своїх попередників – визначних архівістів та джерелознавців Федора Шевченка, В'ячеслава Стрельського та Володимира Замлинського, але й започаткувати новий етап в її розвитку як багатопрофільного осередку теорії, методології, історії і практики історичної науки, джерелознавства, архівознавства та спеціальних історичних дисциплін. Ярослав Степанович ініціював опрацювання сучасної концепції професійної архівної освіти в Україні з урахування національних традицій і досвіду європейських держав², очолив авторські колективи з підготовки й видання нового покоління університетських підручників з архівознавства, історичного

---

² *Калакура Я.С.* Архівіст третього тисячоліття (модель історика-архівіста очима архівознавчої кафедри Національного університету імені Тараса Шевченка) // *Архівознавство. Археографія. Джерелознавство.* – Вип.1: Архів і особа. – К., 1999. – С.37–45.

джерелознавства³, створив авторський курс лекцій з української історіографії, сформував ділову та доброзичливу атмосферу в колективі. Усе це сприяло зростанню наукового потенціалу кафедри, її методичної роботи, підвищенню авторитету у середовищі однопрофільних кафедр вишів України.

Упродовж останнього п'ятиліття під впливом демократизації, інформатизації та євроінтеграції українського суспільства відбулися суттєві зміни в тематиці наукової творчості та у змісті педагогічної діяльності професора Я.С.Калакури. І все ж у центрі його уваги залишаються ключові питання загальної та проблемно-тематичної історіографії, які знайшли відображення у другому, доповненому, виданні лекційного курсу «Українська історіографія»⁴. Автор уточнив визначення поняття «українська історіографія», наголосивши, що історіографія, як спеціальна галузь історичної науки, не тільки підбиває підсумки досліджень, а й критично оцінює набутки різних поколінь, актуалізує недостатньо опрацьовані проблеми, виявляє прогалини й хибні твердження, окреслює теми, що потребують додаткового або нового вивчення. У такий спосіб реалізується її конструктивно-критична та прогностична функції. Учений запропонував періодизацію пострадянського історіографічного процесу, виокремив внесок українських істориків у дослідження історії зарубіжних країн. Останній проблемі він присвятив низку спеціальних статей⁵, в яких йдеться і про інтеграцію української історичної думки у світовий історіографічний простір.

У новітніх студіях з історіографії Я.С.Калакура досліджує еволюцію історіографічної ситуації, провідні тенденції розвитку й нарощування історичних знань, починаючи з княжих часів⁶ і завершуючи внеском в інституціоналізацію української історіографії М.С.Грушевського⁷ та історіографічним доробком сучасних істориків⁸. Важливе місце у цих працях посіли питання декомунізації української історіографії, її остаточного розриву з методологією партійно-класового і формаційного підходу до історії, утвердження цивілізаційного розуміння історіографічного процесу, позитивні наслідки антропологічного, культурного та інформаційного поворотів, які принципово змінили характер і методику пізнавальної діяльності істориків.

³ Архівознавство. – К., 1998, 2002. – 356 с.; Історичне джерелознавство / Кер. авт. кол. Я.С.Калакура. – К., 2002. – 488 с.; вид. 2-ге., доп. – К., 2017. – 512 с.

⁴ *Калакура Я.С.* Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2002; вид. 2-ге, доп. – К., 2012. – 512 с.

⁵ *Калакура Я.С.* Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. – Т.ХХХ. – К., 2012. – С.212–234; *Його ж.* Зарубіжний світ як предмет дослідження новітньої української історіографії // Український історичний журнал. – 2012. – №5. – С.120–134; *Його ж.* Зарубіжний світ у вимірі новітньої української історіографії // Україна – Європа – Світ. – Вип.11. – Тернопіль, 2013. – С.207–219.

⁶ *Калакура Я.С.* Історичні знання в Галицько-Волинській державі // Галичина. – Вип.20/21. – Івано-Франківськ, 2012. – С.435–440.

⁷ *Калакура Я.* Михайло Грушевський – фундатор історіографічних досліджень // Український історичний журнал. – 2016. – №3. – С.4–17; *Його ж.* Історіографічні студії М.Грушевського // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.17. – Тернопіль, 2016. – С.203–215; *Його ж.* «Історія України-Руси» М.Грушевського як науковий синтез української історії на ґрунті позитивізму та національної ідеї // Позитивізм: рефлексії щодо класичної моделі історіописання. – Х., 2016. – С.35–45.

⁸ *Калакура Я.С.* Новітня українська історіографія всесвітньої історії // Збірник наукових праць ННДІУВІ. – Т.ХХХ. – К., 2012. – С.212–234; *Його ж.* Історіографічні студії професора Анатолія Коцура // Часопис української історії. – Вип.25. – К., 2013. – С.104–108; *Його ж.* Комплекс «совковості» пострадянської історіографії // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини»: У 2 ч. – Вип.16. – Тернопіль, 2015. – Ч.2. – С.163–174.

Варті уваги розвідки Я.С.Калакури проблемно-тематичного характеру, діапазон яких достатньо широкий: це й питання історичної пам'яті⁹, взаємодії історика та влади¹⁰, Української революції¹¹, Голодомору в Україні¹², української духовності¹³ та історіософії Тараса Шевченка¹⁴, українсько-турецьких взаємин козацької доби¹⁵ та ін. Автор загострив увагу на необхідності захисту історичної пам'яті України від кремлівської неоекспансії, відмежування від концепцій російських істориків великодержавницької орієнтації, активізації професійних дискусій, послідовного розвінчування домислів і спростування фальсифікацій української історії в російській історіографії, протидії спробам останньої нав'язувати світу спотворене уявлення про українську минувшину й сучасність¹⁶. Ці проблеми набули особливої актуальності в контексті анексії Криму та підтримки сепаратистських і терористичних угруповань на Донбасі.

На чільне місце новітніх досліджень історіографа вийшли проблеми методології історіографічного дослідження. Знаковою подією став вихід у світ першого в Україні науково-методичного посібника «Методологія історіографічного дослідження»¹⁷, де ґрунтовно висвітлено сучасні підходи до методології історіографії як цілісного вчення про сутність та організацію історіографічного дослідження, його теоретичні засади й концептуальні парадигми, структуру, логічну організацію, правила, методи, засоби пізнавального процесу, техніку дослідницької діяльності науковців. У цьому визначенні автор акцентував увагу на ключовій ролі та призначенні методології

⁹ Калакура Я.С. Національна пам'ять: історіографічний контекст // Національна пам'ять: соціокультурний та духовний виміри. Національна та історична пам'ять. – Вип.4. – К., 2012. – С.30–41; *Його ж.* Національна пам'ять як чинник утвердження української ідентичності // Проблеми державного будівництва в Україні. – Вип.21: Україна в євроінтеграційних процесах: У 2 т. – Т.1. – К., 2012. – С.35–37; *Його ж.* Історична і національна пам'ять: історіографічний вимір // Особа в контексті часу: Книга на пошану Лариси Нагорної. – К., 2014. – С.21–35.

¹⁰ Калакура Я.С. Образ українського радянського історика в контексті інтроспекції // Ейдос. – Вип.8. – К., 2015. – С.41–53; *Його ж.* «Синдром комунізації» істориків і його живучість у пострадянській історіографії // Історик і влада. – К., 2016. – С.55–76; *Його ж.* Петро Тронько в інтер'єрі української та пострадянської історіографії // Історична пам'ять. – Вип.34/35. – Полтава, 2016. – С.124–134.

¹¹ Калакура Я.С. Три образи Гетьманату П.Скоропадського в українській історіографії // Національна та історична пам'ять: Павло Скоропадський – останній гетьман України (до 140-річчя від дня народження). – Вип.7. – К., 2013. – С.56–66; *Його ж.* Соборність України як концепт новітньої історіографії // Історична пам'ять. – Вип.33. – Полтава, 2015. – С.116–125; *Його ж.* Українська духовність: історіографічний вимір // Українознавство. – 2013. – №1. – С.28–34.

¹² Калакура Я. Історіографія та джерельні свідчення демографічних наслідків голодомору в УРСР 1932–1933 рр. // Голодомор 1932–1933 років: демографічні втрати українського народу. – К., 2017. – С.116–121.

¹³ Калакура Я.С. Українська духовність: історіографічний вимір // Українознавство. – 2013. – №1. – С.28–34.

¹⁴ Калакура Я.С. Україна в історіософії Тараса Шевченка // Проблеми державного будівництва в Україні. – Вип.22. – К., 2014. – С.25–274; *Його ж.* Рідний край в історіософії Тараса Шевченка // Краєзнавча Шевченкіана України. – Черкаси, 2014. – С.17–234; *Його ж.* Українська та зарубіжна історіографії в реценціях Тараса Шевченка // Україна – Європа – Світ: Серія «Історія, міжнародні відносини». – Вип.13: Присвячується 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. – Тернопіль, 2014. – С.15–26; *Його ж.* Творчість Тараса Шевченка як історичне та історіографічне джерело української і зарубіжної історії // Там само. – Вип.14. – С.10–15.

¹⁵ Калакура Я. Історіографія українсько-турецьких взаємин козацької доби: погляд із XXI століття / Yaroslav Kalakura. Uluslararası Türkiye-Ukrayna İlişkileri Sempozyumu: Kazak Dönemi (1500–1800) Bildiriler (Взаємини між Україною та Туреччиною: козацька доба (1500–1800 рр.)): Збірник матеріалів Міжнародної наукової конференції. – İstanbul, 2015. – S.573–590.

¹⁶ Калакура Я. Конструювання образу ворога як технологія маніпуляцій російської історіографії та пропаганди // Україна – Європа – Світ. – Вип.16. – С.179–188.

¹⁷ Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження. – К., 2016. – 319 с.

як цілісної системи правил, методів і засобів пізнання історіографічного процесу, узагальнення надбань істориків з тієї чи іншої проблеми, встановлення повноти й об'єктивності дослідження. Без усвідомлення необхідності взаємодії всіх складників історіографії неможливо дослідити та осмислити загальне й особливе в її розвитку, а значить і виробити адекватне розуміння та пояснення історіографічного процесу. Тракткування методології історіографії як цілісності дало змогу знайти відповіді на пріоритетне питання дослідницької практики: у чому полягають особливості історіографічного дослідження, що і як воно покликане пізнавати, якими методами та засобами послуговуватися. Серцевину методології складають принципи історизму, системності, об'єктивності, усебічності, наступності (спадкоємності), а також антропологізму, який орієнтує на домінування в дослідженнях людинознавчого, людиноцентричного підходу до процесу нарощування знань. Ідеться не тільки про «залюднювання» праць іменами конкретних істориків, яким відводиться ключова роль в інтелектуальному процесі продукування історичних знань і формуванні історичної свідомості, але й про заглиблення в особливості кожної наукової школи та її представників, тобто в мікроісторіографію, з'ясування наукових орієнтирів та громадянської позиції істориків.

Автор послідовно відстоює ще один методологічний принцип історіографії, а саме – спростування хибних тверджень, фальсифікацій і спотворень, насамперед тих, що зачіпають історичну правду. Ідеться про різного роду інсинуації, поширювані у працях окремих вітчизняних та зарубіжних істориків, зокрема з Польщі, Росії, Румунії, Угорщини, Туреччини та ін., особливо тих, які намагаються сконструювати історичне обґрунтування т. зв. концепцій «руського мира», «Великопольці», «великої Румунії чи Угорщини», «великої Османії», підвести під них український контекст.

У методологічному інструментарії історіографа автор ключове місце надає системі методів наукового пізнання, яка включає загальнонаукові, фахові (суто історіографічні), міждисциплінарні та галузеві методи. Найбільш ефективними він вважає методи історіографічного аналізу й синтезу, системно-структурного та проблемно-функціонального підходів, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи конкретно-соціологічних досліджень, типологізації, класифікації, наукометрії, контент-аналізу тощо. На основі аналізу досвіду провідних історіографів автор обґрунтовує висновок про те, що будь-яке дослідження може бути успішним і результативним за умови комплексного застосування методів – насамперед тих, що дають змогу продуктивно розв'язати завдання.

Окрім праці з методології історіографічного дослідження авторові належить понад 30 статей із теорії та методології історичної науки, які ввійшли до термінологічно-понятійного довідника з історичної науки, у тому числі такі, як «методологічний інструментарій», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічне джерело», «історіографічний факт», «постпозитивізм», «модернізм» та ін.¹⁸

Систематизуючи концептуальний вимір методологічних студій історіографа, не можна оминати його підвищений інтерес до методології цивілізаційного осмислення історії України. У низці статей¹⁹ Ярослав Степанович розкриває

¹⁸ Історія у термінах і поняттях: Довідник. – Вишгород, 2014. – 732 с.

¹⁹ *Калакура Я.* Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // *Ейдос*. – Вип. 7. – К., 2013. – С.371–381; *Його ж.* Цивілізаційний вибір України: теоретико-методологічний, історичний та освітянський аспекти // *Україна у світовій історії*. – 2014. – №3 (52). – С.224–242;

зміст цивілізаційного підходу в історичному пізнанні, переконливо доводить його переваги в порівнянні з формаційним трактуванням історичного процесу. Цивілізаційний підхід у поєднанні з активізацією міждисциплінарних досліджень у галузі загальної, проблемної, концептуальної, культурної та інтелектуальної історії став визначальним напрямом сучасної української історичної науки, яка прагне заглибитись в особливості різновиду української регіональної цивілізації як складової європейського і світового цивілізаційного процесу, з'ясувати шляхи утвердження цілісності цивілізаційної системи України та зіткнення в ній локальних самотностей. Завдяки цьому підходу історична наука виходить із кризи, зумовленої абсолютизацією формаційної теорії, її партійно-класовою інтерпретацією, а історія України дедалі ширше постає в контексті світового історичного процесу. Цивілізаційна парадигма історії базується на філософії цілісності світу, на діалектичній єдності соціуму та культури.

Цивілізаційний підхід особливо важливий у контексті дослідження української цивілізації як історично сформованої на власному ґрунті спільності людей та об'єктивно існуючої реальності, що представляє собою сукупність нації і суспільства, його політичної організації, духовних, матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж понад тисячолітньої безперервної історії – від найдавніших часів до сучасності. У ній органічно переплітаються самотність українського народу, його мови, ментальності й культурно-духовних цінностей, дивовижна краса природи, створюючи разом унікальне поєднання людини та середовища, рідкісний культурно-геополітичний простір²⁰. Маючи локально-регіональний і порубіжний характер, українська цивілізація всіма своїми компонентами історично й культурно укорінена у західноєвропейську класичну цивілізацію, є одним з її давніх сегментів.

Доречно наголосити, що напрацьовані Я.С.Калакурою та іншими авторами теоретико-методологічні засади цивілізаційного підходу до історичного процесу знайшли практичне застосування в конкретно-історичних дослідженнях, підготовлених з його участю. Ідеться про ключову роль ювіляра у створенні цивілізаційної історії України від найдавніших часів до сучасності (у двох книгах)²¹, цивілізаційного виміру історії культури українського народу²², ментальності української цивілізації²³.

Остання праця варта окремого розгляду, оскільки в ній чи не вперше в українській історіографії висвітлюється сутність ментального виміру української регіональної цивілізації, її феномен, історичні витоки й основні етапи розвитку від найдавніших часів до сьогодення. Автори виклали теоретико-методологічне, історіософське та історіографічне підґрунтя цивілізаційного осмислення ментальності українського народу, її змін у процесі етногенезу, націєтворення, національно-визвольного та

---

¹⁹ Його ж. Цивілізаційні орієнтири новітньої української історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.24. – К., 2014. – С.23–38.

²⁰ Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культурні виміри розвитку цивілізації на рубежі століть: проблеми визначення. – К., 2002. – С.601; Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. – К., 2013. – С.37.

²¹ Юрій М.Ф., Алексієвець Л.М., Калакура Я.С., Удод О.А. Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн.1. – Тернопіль, 2012. – 700 с.; Їх же. Україна XIX – початку XXI століття: цивілізаційний контекст пізнання. – Кн.2. – Тернопіль, 2012. – 696 с.

²² Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – 496 с.

²³ Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Ментальний вимір української цивілізації. – К., 2017. – 512 с.

державницького руху за самоствердження й відновлення незалежності України. Велику увагу звернуто на еволюцію ментального образу українців під впливом зародження писемності, прийняття християнства, формування козацтва, розвитку книгодрукування, університетської освіти, науки, міжконфесійного діалогу, засвоєння духовних цінностей епох Ренесансу і Просвітництва, історіософії Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Михайла Грушевського та ін., кристалізації національної ідеї, утвердження ідентичності та соборності українства.

Значне місце в монографії посів аналіз регіональних культурних, духовних, психоповедінкових та владно-політичних особливостей українського менталітету на материковій території й у діаспорі, зумовлених іноцивілізаційними чинниками. Автори не оминули увагою руйнівних наслідків для української ментальності репресивної політики імперських режимів, голодоморів та войовничого безбожництва, показали форми самозахисту менталітету українців, їх спротив асиміляційним процесам і синдрому постколоніальної ментальності та маргінальності на тлі глобалізації, євроінтеграції, російської агресії.

Поряд з історіографічними та методологічними студіями Я.С.Калакура продовжує плідно досліджувати джерела з історії державності України, українського руху опору, актуальні проблеми спеціальних історичних дисциплін²⁴, архівознавства та археографії. Він осмислює особливості розвитку української архівної справи, її історії й організації, у тому числі в пострадянській Україні²⁵. Йому належить пріоритетна роль у дослідженні архівного менеджменту, опублікував низку статей із цієї проблеми²⁶, які лягли в основу поданого до друку авторського навчального посібника «Менеджмент в архівній справі».

Пошуковий характер мають й археографічні студії Я.С.Калакури, в яких переконливо стверджується, що Україна має власні археографічні традиції, котрі успішно відроджуються в умовах державної незалежності. Він одним із перших подав визначення терміна «українська археографія», трактує її як спеціальну галузь української історичної науки, тісно пов'язану з філологією, архівознавством, джерелознавством, спеціальними історичними дисциплінами, котра займається опрацюванням історичних, теоретичних, методологічних засад виявлення, відбору, вивчення, підготовки до публікації та оприлюднення документальних й інших інформаційних ресурсів із метою дедалі ширшого їх залучення до наукових досліджень, використання в науковій, навчальній, культурно-просвітницькій, виховній діяльності²⁷. Авторські публікації стосуються фундаторів української

²⁴ Калакура Я. Інтегративна функція спеціальних історичних дисциплін // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.26/27 – К., 2015. – С.407–419.

²⁵ Калакура Я.С. Наукова школа архівістів та археографів Університету св. Володимира // Вісник КНУ ім. Тараса Шевченка: Історія. – Вип.5. – К., 2013. – С.25–30; *Його ж.* Українське архівознавство: критерії національного // Студії з архівознавства та документознавства. – Т.22/23. – К., 2015. – С.17–20; *Його ж.* Пострадянське архівознавство в Україні: декомунізація і тенденції розвитку // Сумський історико-архівний журнал. – Вип. XXVI. – Суми, 2016. – С.5–15.

²⁶ Калакура Я.С. Стратегія і тактика архівного менеджменту // Архіви України. – 2013. – №5. – С.5–17; *Його ж.* Управлінські рішення в структурі архівного менеджменту // Там само. – 2014. – С.92–105; *Його ж.* Стиль роботи архівістів: контекст менеджменту // Там само. – 2015. – №5/6. – С.7–22; *Його ж.* Архівний менеджмент в умовах демократизації та децентралізації суспільства // Там само. – 2016. – №5/6. – С.119–135.

²⁷ Калакура Я. Історичні та теоретико-методологічні засади української археографії // З любов'ю до народів: Ювілейний збірник на пошану В.І.Наулка з нагоди 80-річчя. – К., 2013. – С.63.

археографії, її наукової школи, внеску вчених Університету св. Володимира і його наступника – Шевченкового університету – у підготовку професійних археографів²⁸.

Варто також зазначити, що дослідник не пориває з історико-краєзнавчою проблематикою, бере участь у науково-практичних конференціях із краєзнавства. З інтересом зустрінуто його стаття про місце краєзнавства у творчості Тараса Шевченка²⁹. У ній проводиться думка про те, що краєзнавчу спрямованість у тій чи іншій формі має вся спадщина поета й художника, насамперед його соціальна та пейзажна лірика, історичні поеми, художні твори, а також безпосередня краєзнавча діяльність у рамках експедицій за дорученням Київської археографічної комісії, що відкрило можливість подорожувати Київщиною, Чернігівщиною, Поділлям, Волиню, брати участь в археологічних розкопках. Автор нагадав, що Т.Шевченко зберіг інтерес до краєзнавчих експедицій, навіть перебуваючи на засланні (описова експедиція Аральського моря, експедиція в гори Кара-Тау тощо).

Загалом Я.С.Калакура є автором понад 550 наукових, науково-методичних праць, підручників та навчальних посібників, з яких більше половини побачили світ в умовах незалежності України. Водночас він приділяє велику увагу вдосконалення навчального процесу, підготовці науково-педагогічних кадрів, є членом спеціалізованої ради із захисту дисертаційних робіт, під його керівництвом підготовлено 15 докторів і 50 кандидатів наук.

Усі, кому довелося працювати та спілкуватися з Ярославом Степановичем, відзначають його мудрість, інтелект, творчу енергію, велику працездатність, відданість справі, самоорганізованість і вимогливість, активну громадянську позицію, які органічно поєднуються з чуйністю й доброзичливістю, небайдужістю до людей. Своє 80-ліття ювіляр відзначає в активному творчому процесі, сповнений цікавими задумами і планами, зігрітий увагою родини, колег, учнів, друзів. Усі вони зичать йому міцного здоров'я, подальшої плідної праці на ниві історичної науки й підготовки нового покоління істориків, родинного тепла та довголіття!

---

²⁸ *Калакура Я.* Фундатори української археографії // Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану Н.І.Миронець з нагоди 80-річчя від дня народження. – К., 2013. – С.47–60; *Його ж.* Археографічна школа Університету св. Володимира // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.16/17. – К., 2013. – С.240–255; *Його ж.* Вчені університету св. Володимира як фундатори української археографії // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. – К., 2015. – С.38–47.

²⁹ *Калакура Я.С.* Рідний край в історіософії Тараса Шевченка // Краєзнавча Шевченкіана України. – Черкаси, 2014. – С.17–23.

В.М.Матях (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.С.СТЕПАНКОВА

Вересень 2017 р. є особливим для доктора історичних наук, професора Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка Валерія Степановича Степанкова. Адже саме цього місяця науковий загал має приємну нагоду привітати шанованого ювіляра зі знаменною для нього датою.

Життєвий шлях знаного українського вченого й педагога розпочався 18 вересня 1947 р. у с. Слобідка-Рихтівська (Кам'янець-Подільський р-н Хмельницької обл.). Непросте повоєнне дитинство та сповідувані в родинному колі ціннісні імперативи, працелюбство і доброчесність, уважне ставлення до оточуючих, а також тяга пізнання заклали підвалини його особистості, сформували той перший шар світогляду, подальші напластування на який шліфувалися як постійним самовдосконаленням, так і студентським та армійським середовищами, колективами, в яких починалася трудова діяльність, входженням у викладацький гурт нещодавно закінченого вишу, зав'язуванням перших контактів в академічних колах, які помітно зміцніли й оформилися в тісну співпрацю у процесі становлення його як досвідченого дослідника.

Валерієві Степановичу вдалося повноцінно реалізувати себе відразу у двох іпостасях – як викладача вишу і як ученого, науковий доробок якого витримано у класичних традиціях академізму. Про педагогічну діяльність ювіляра можна говорити багато, оцінюючи її предметну та методологічну складові, вимогливість як до себе, так і студентського загалу, наголошуючи на досвіді адміністрування тощо. Загалом його викладацька кар'єра склалася успішно. У 1970 р. В.С.Степанков обійняв посаду асистента кафедри загальної історії Кам'янець-Подільського педінституту, у 1977 р. його обрано на посаду старшого викладача, а у січні 1985 р. – доцента кафедри загальної історії. У 1992 р. він стає професором кафедри історії України, у 1995 р. здобуває звання професора, із червня 1999 по серпень 2006 рр. обіймає посаду завідувача кафедри всесвітньої історії (до завідування нею повернеться майже через десять років, значно збагатившись знанням новітніх методологічних тенденцій в освітній справі). Визнанням внеску В.С.Степанкова у виховання студентської молоді стало відзначення його почесними грамотами Міністерства освіти (1978, 1986, 2002 рр.), нагородження знаком «Відмінник освіти України» (1998 р.), занесення на обласну Дошку пошани «Кращі люди Хмельниччини» (1999, 2002 рр.), присвоєння звання заслуженого працівника народної освіти України (1993 р.).

Від 1970 р. можна говорити про В.С.Степанкова як науковця. Саме тоді почалася його робота над кандидатською дисертацією, присвяченою соціальним рухам на Правобережжі у середині XVII ст., що через певний час знайшла своє оформлення в монографії «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави». Вихід друком цієї праці в 1991 р. виявився своєрідним

рубежем у становленні Степанкова-історика. Будучи методологічно сформованим у радянській світоглядній парадигмі, однак зберігаючи прихильність до позитивізму з його акцентацією на документальній основі дослідницької роботи, він уже у своєму першому монографічному форматі спромігся піднятися над нав'язуваними десятиліттями штучними схемами української ранньомодерної історії. Для творчого почерку В.С.Степанкова характерні надзвичайна вимогливість до себе в поєднанні з пієтетом перед надбанням попередників і колеґ, що, утім, аж ніяк не виключає його критичного осмислення; раціоналізм мислення; скрупульозність у доборі та опрацюванні фактичного матеріалу з одночасним вписанням його у широкий контекст проблеми; обґрунтованість висновків та узагальнень; власне бачення історичного поступу України в ранньомодерну добу, її місця у процесах загальноєвропейського масштабу.

За вагомим внеском, зробленим у дослідження українського історичного процесу раннього нового часу, зокрема національно-визвольних, соціальних, державотворчих аспектів, В.С.Степанков сьогодні посідає одне з чільних місць у багатому на індивідуальності фаховому середовищі вітчизняних істориків-новістів, початки складання якого слід віднести на час інституціоналізації в Україні історичної науки, тобто ще на середину XIX ст. У творчому доробку науковця, різноплановому за жанрами та форматами, близько 20 монографій і брошур, майже 350 статей у наукових збірниках та фаховій періодиці, до 150 науково-популярних публікацій, методичні розробки, лекційні курси, шкільні й вишівські підручники. Науково-педагогічному загалу та щиро зацікавленим історією своєї Батьківщини читачам добре відомі такі праці, як, наприклад, «Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет» (1993, 1995, 2009 рр.), «Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації» (1997 р.), «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII ст.» (2008 р.), «Петро Дорошенко: Політичний портрет» (2011 р.), «Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади» (2014 р.), «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)» (2014 р.). В.С.Степанков виступив одним з авторів у таких колективних працях, як «Володарі гетьманської булави» (1994, 1995 рр.), «Полководці Війська Запорозького» (1998 р.), «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» (2001 р.), «Нариси з історії дипломатії України» (2001 р.), «Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: Нариси з історії ментальності та національної свідомості» (2001 р.), «Історія української культури» (т.3, 2003 р.), «Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах» (2004 р.), «Історія українського селянства: Нариси в двох томах» (2006 р.), «Історія українського козацтва: Нариси у двох томах» (2006–2007, 2010–2011 рр.), «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (2007 р.), «Політична система для України: історичний досвід та виклики сучасності» (2008 р.), «Економічна історія України: Історико-економічне дослідження в двох томах» (2011 р.), «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (2011 р.), «Українське козацтво і Велике князівство Литовське» (2014), «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (2014 р.), «Українське козацтво» (2015 р.). Він узяв участь у редколегіях 169 наукових видань, підготував понад 50 гасел до «Енциклопедії історії України», численні рецензії на історичні праці, тези на наукові конференції, написав 74 відгуки на кваліфікаційні праці та виступив офіційним опонентом по 20 кандидатських і докторських дисертаціях.

При цьому превалюючою у його наукових інтересах уже впродовж багатьох років залишається проблематика соціальних відносин і соціальних протистоянь в ранньомодерному суспільстві в переддень та на етапі Української національної революції 1648–1676 рр. Учений спробував класифікувати антагоністичні вияви у суспільних настроях, типологізувати соціальну боротьбу як селянську війну, визначити її хронологічні межі та етапи, проаналізувати діяльність великих повстанських з'єднань, соціальний склад їх керівництва, з'ясувати наслідки селянської війни для майбутнього соціального розвитку української спільноти.

Не менш важлива домінанта для В.С.Степанкова – дослідження державотворчих процесів раннього нового часу. Фахівець приділяє значну увагу вивченню ролі в державницьких змаганнях українського козацтва та створеної в роки революції нової української еліти, формуванню української державної ідеї та засад державного будівництва у середині – другій половині XVII ст., геополітичній ситуації навколо козацької держави та шляхам розв'язання складних політичних колізій тощо. У полі дослідницької уваги постійно перебувають також такі аспекти, як політична роль Запорозжя в розвитку революційних подій і розбудові державності, етнічні та конфесійні питання в діяльності українських урядів, соборницькі змагання. Багато уваги В.С.Степанков приділив українсько-російським відносинам означеної доби, зокрема зосередив увагу на таких зрізах, як передумови, зміст та наслідки переяславських домовленостей, спробував з'ясувати причини намагань української сторони розірвати їх. Крім розробки сюжетів політичних процесів доби Національної революції, його творчий доробок позначено дослідженням питань соціальної та економічної політики гетьманських урядів, становлення козацької моделі господарювання, змін у національній свідомості українського соціуму під впливом революційних подій, формування й функціонування спецслужб і дипломатії козацької України тощо.

Учений безпосередньо причетний до розробки концепції Національно-визвольної війни українського народу, яку дещо згодом було трансформовано в концепцію Української національної революції XVII ст. Це означало докорінний переворот у вітчизняній історіографії стосовно трактування подій 1648–1676 рр. в єдиному контексті ранньомодерних європейських революцій та висвітлення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, становлення національної моделі політичної системи. Основні концептуальні положення такого підходу відбито в монографіях «Українська революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки рішення» (1999 р.), в окремому томі п'ятнадцятитомного видання «Україна крізь віки», присвяченому революційній добі 1648–1676 рр., у праці «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)» (2009 р.) тощо.

Вимір діяльності вченого визначається не лише кількістю друкованої продукції, індексами цитування, членством у редколегіях, підготовленими учнями та наступниками на ниві історичного студіювання, а й визнанням у колі фахівців та на державному рівні. За значний внесок у розвиток української історичної науки Президія НАН України в 1993 р. присудила В.С.Степанкову премію ім. М.С.Грушевського. У 2001 р. вчений став лауреатом Державної премії України в галузі науки й техніки, у 2003 р. відзначений Почесною грамотою Верховної Ради України за особливі заслуги перед

українським народом, у 2006–2007 рр. нагороджений знаками Міністерства науки і освіти України «За наукові досягнення» та «Петро Могила», у 2007 р. удостоївся ордена «За заслуги» III ступеня, а 2010 р. – відзнаки Президента України Хрест Івана Мазепи. Чистоту пошуково-наукового експерименту Валерія Степановича у царині вітчизняної історії раннього нового часу засвідчило саме життя, суспільно-політичні реалії двох перших декад XXI ст. та практика новітнього українського державотворення, підтвердивши реалістичність його наукових висновків та їх глибоку прогностичність.

Нині ювіляр перебуває у нових творчих шуканнях, сповнений натхнення й цікавих задумів. Побажаймо ж йому міцного здоров'я та сприятливих умов для їх найшвидшої реалізації!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / Кер. проекту, упор. П.П.Гай-Нижник. – К., 2016. – 586 с.

Бабин Яр: пам'ять на тлі історії: Альбом-каталог мультимедійної виставки до 75-річчя трагедії / Упор. В.Нахманович. – К.: Laurus, 2017. – 252 с.

Бартоліні М.Г.
Пізнай самого себе: Неоплатонічні джерела в творчості Г.С.Сковороди / Пер. з італ. М.Прокопович за участю К.Новікової. – К.: Академперіодика, 2017. – 160 с. (серія «Skovoroda World Studies / Світові сковородинські студії»)

Бевз Т.
Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2016. – 312 с.

Блануца А.
Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / Відп. ред. П.Сас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 423 с.

Богомолець О.В.
Українська домашня ікона / Вступ. слово В.М.Поповича. – К.: ВД Д.Бураго, 2017. – 520 с.

Верменич Я.
Конструювання української ідентичності: національні й регіональні проекти другої половини XIX – початку XX ст. / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 356 с.

Відділ історії України XIX – початку XX ст.: (до 80-ї річниці заснування Інституту історії України НАН України та 25-річчя незалежності України) / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 157 с.

Воїнов С.
Новгород-Сіверський: Нариси історії: 900-річчю Новгород-Сіверського князівства присвячується. – Чернігів: Сіверянська думка, 1999. – 164 с.

Гайдуцький П.
НеЗабуті реформи в Україні 1991–2017. – К.: ДКС-центр, 2017. – 852 с.

Гимпельсон Е.Г.
НЭП и советская политическая система: 20-е годы. – Москва: Ін-т рос. історії, 2000. – 440 с.

Гойченко Д.
Красный апокаліпсис: сквозь раскулачивание и голодомор: Мемуары свидетеля. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.

Гончар О.
Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 274 с.

Горобець В.
Світанок української держави: Люди, соціум, влада, порядки, традиції. – Х.: Клуб сімейного дозвілля, 2017. – 448 с.

Гумецька А.
Вибрані філологічні праці. – К.; Париж; Дакар, 2017. – 648 с.

Гуржій О.І.
Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: соціально-правовий статус і місце у владних структурах Російської імперії / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 172 с.

Єфіменко Г.
Формування східного кордону України: Український Донбас. – К.: ЛІКБЕЗ. Історичний фронт, 2016. – 20 с.

Завальнюк К.
Лицарі волі: Повстанський рух на Поділлі у персоналіях (20-і роки XX ст.). – Вінниця: Логос, 2000. – 268 с.

Зінченко А.
Життя і служіння Митрополита Василя Липківського. – К.: Дуліби, 2017. – 336 с.

Зінченко А.
Новітня історія релігійних спільнот в Україні: Навч. посіб. для студентів спец. напряму «Історія». – К.: Київ. ун-т ім. Б.Грінченка, 2011. – 408 с.

Зінченко А.
Храми Якіма Погрібняка. – К.: Білоцерківська книжкова фабрика, 2016. – 182 с.

Зубрицький М.

Зібрані твори і матеріали: У 3 т. / Гол. редкол. Ф.Сисин. – Т.2: Матеріали до біографії. – Л.: Літопис, 2016. – 614 с.

История сталинизма:

Принудительный труд в СССР: Экономика, политика, память: Мат. междунар. науч. конф., Москва, 28–29 октября 2011 г. / Отв. ред. Л.И.Бородкин, С.А.Красильников, О.В.Хлевнюк. – Москва: РОССПЭН, 2013. – 511 с. (серия «История сталинизма. Дебаты»)

Іванченко Л.А., Зіброва І.В., Проценко Л.Г.

Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.): Історико-краєзнавчий нарис. – К.: НУБіП України, 2017. – 158 с.

Історики та «історії»: До 75-ліття Інституту історії України Національної академії наук України (1936–2011): Фотонарис / Відп. ред. В.Смолій; упор. О.Юркова. – К.: Ніка-Центр, 2011. – 20 с.

Історія давньої зброї: Дослідження 2016 / Гол. редкол. М.Ф.Дмитрієнко; упор. Д.В.Тоїчкін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 476 с.

Історія Національної академії

наук України 1956–1960 / Гол. редкол. О.С.Онищенко; упор. Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко, С.В.Старовойт та ін. – Ч.1: Документи і матеріали. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2016. – 872 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Історія Національної академії

наук України 1956–1960 / Гол. редкол. О.С.Онищенко; упоряд. Л.М.Яременко, Г.В.Індиченко, С.В.Старовойт та ін. – Ч.2: Додатки. – К.: Нац. б-ка ім. В.І.Вернадського, 2016. – 1064 с. (серія «Джерела з історії науки в Україні»)

Історія німців України: Мат. Всеукр. наук. конф. – К.: ПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2017. – 152 с.

Кугутяк М.

Українська націонал-демократія 1918–1939: У 4 т. – Т.2. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2004. – 704 с.

Липинський В.

Архів / Ред. І.Коровицький. – Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського. – Філяделфія; Пеннсильванія: Східно-Європейський дослідний ін-т ім. В.К.Липинського, 1973. – 452 с.

Ляшко А.

Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Кн.1: Путь выживания. – К.: Деловая Украина, 1997. – 400 с.

Ляшко А.

Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Кн.2: Путь в номенклатуру. – К.: Деловая Украина, 1997. – 544 с.

Ляшко А.

Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Кн.3, ч.1: На ступенях власти. – К.: Деловая Украина, 2001. – 392 с.

Ляшко А.

Груз памяти: Трилогія: Воспоминания. – Кн.3, ч.2: На ступенях власти. – К.: Деловая Украина, 2001. – 527 с.

Мар'їнка: етнокультурний портрет українського селища на Донеччині кінця 1920-х рр. / Вступ. ст., упор., комент. О.Боряк. – К.: Кліо, 2017. – 160 с.

Микола Федорович Котляр: біобібліографічний покажчик / Уклад. С.М.Блашук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 140 с.

Михайлюк О.В.

Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.

Міністерство внутрішніх справ України: події, керівники, документи та матеріали (1917–2017 рр.) / За заг. ред. А.Б.Авакова. – Т. VI: Міністерство внутрішніх справ – Міністерство охорони громадського порядку Радянської України в період десталінізації та подальших реорганізацій (5 березня 1953 р. – грудень 1968 р.). – К.; Х.: Мачулін, 2016. – 986 с.

Наукові записки / Гол. ред.

О.О.Рафальський. – Вип.3/4 (83/84). – К.: ПІЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2016. – 412 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка: Історичні науки / Відп. ред. В.Газін. – Т.26: До 80-річчя від дня народження проф. А.Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 432 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка / Відп. ред. В.Степанков. – Т.27: До 70-річчя від дня народження проф. В.Степанкова. – Кам'янець-Подільський, 2017. – 480 с.

Національна спілка краєзнавців України в інформаційному просторі: До 90-річчя журналу «Краєзнавство» / Відп. ред. О.П.Реєнт; упор. С.В.Букет, В.І.Дмитрук, Р.В.Маньковська, В.І.Милько. – К.: НСКУ, 2017. – 183 с.

Немецкое население Таврической губернии / Сост. Л.П.Кравцов (отв. сост.), Е.В.Каркач. – Т.1: Аннотированный тематический перечень дел: Канцелярия таврического губернатора: 1803–1917 гг. Таврическое губернское правление: 1803–1917 гг. – Одесса: Астропринт, 2000. – 520 с.

Немецкое население Таврической губернии / Сост. Л.П.Кравцов (отв. сост.), Е.В.Каркач. – Т.2: Аннотированный тематический перечень дел: Таврическое губернское правление: 1803–1917 гг. Таврическое отделение Крестьянского поземельного банка: 1884–1920 гг. – Одесса: Астропринт, 2005. – 710 с.

Петренко І.
Історик Віра Жук (1928–2008): життя, відда-не науці. – К.: Міленіум, 2017. – 513 с.

Полиновий травень 44-го: дослідження, документи, свідчення / Авт. та упор. Л.В.Легасова, О.Є.Лисенко, Г.Т.Бекірова та ін.; відп. ред. І.П.Васильєва. – К.: Аеростат, 2017. – 312 с.

Політика безпеки. Польща. Україна / За ред. Т.Горбовського, П.Косевського. – Варшава: Фундація Стефана Баторія, 2015. – 182 с.

Політичний процес в Автономній Республіці Крим: особливості, суперечності, прорахунки (1991–2014 рр.): Аналітична доповідь. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2016. – 304 с.

Попова Т.Н.
Жизнеописание учёного-историка на перекрестке историографических традиций: Теория. Методология. Практика. – Одесса: Бондаренко М.А., 2017. – 456 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 262 с.

Професор Веденєєв Дмитро Валерійович: бібліографічний покажчик праць: До 50-річчя від дня народження. – К.: Укр. фонд культури, 2017. – 76 с.

Путівник з історії Польщі 966–2016: 1050 років. – Warszawa: In-t Pamięci Narodowej, 2016. – 117 s.

Реєнт О.П.
Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та повсякденність / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 298 с.

Реєнт О.П., Малій О.В.
Всесвітня історія: Підруч. для 9 кл. загально-освіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2017. – 232 с.

Реєнт О.П., Малій О.В.
Історія України: Підруч. для 9 кл. загально-освіт. навч. закл. – К.: Генеза, 2017. – 272 с.

Ротар Н.Ю.
Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Чернівців. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2016. – 344 с.

Рубльов О.С.
Західноукраїнські землі у складі ІІ Речіпосполитої, 1921–1939: історичні нариси / Відп. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. – 227 с.

Ситник К., Бевз Т.
Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений. – К.: Наук. думка, 2017. – 368 с.

Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л.
Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи: (Аналітична доповідь) / Відп. ред. Г.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 616 с.

Соціум. Документ. Комунікація: Зб. наук. ст. / Гол. ред. В.П.Колуп. – Вип.3. – Переяслав-Хмельницький, 2017. – 152 с.

Старосольський В.Й.
Держава і політичне право: У 2 ч. / Авт. вступ. ст. І.О.Кресіна, В.Л.Згурська, О.В.Кресін. – Ч.1. – К.: Логос Україна, 2017. – 592 с.

Старосольський В.Й.
Держава і політичне право: У 2 ч. / Авт. вступ. ст. І.О.Кресіна, В.Л.Згурська, О.В.Кресін. – Ч.2. – К.: Логос Україна, 2017. – 472 с.

Суспільні інтереси в Україні: груповий мир, зміст, шляхи узгодження: Аналітична доповідь / За ред. О.М.Майбороди. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2016. – 192 с.

Темірова Н.
Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

Тур В.Г.

Крымские православные монастыри XIX – начала XX века: История. Правовое положение. – Симферополь: Таврия-Плюс, 1998. – 154 с.

У пошуках гармонії...: Наук. зб. до 50-річчя проф. Вадима Михайловича Хмарського / Наук. ред. і упор. Е.П.Петровський. – Одеса: ТЕС, 2017. – 512 с.

Україна в Центральній-Східній Європі / Відп. ред. В.А.Смолій. – Вип.17: Ювілейний збірник на пошану д-ра іст. наук, проф. В.Степанкова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 532 с.

Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика. / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. – Вип.ІІІ. – К.: КНЛУ, 2006. – 199 с. (серія «Історія, економіка, філософія», вип.11/12)

Федьков О.

Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка, 2017. – 600 с.

Хамитов Н.

Философская антропология: Словарь / Под ред. д-ра филос. наук, проф. Н.Хамитова. – 4-е изд., испр. и доп. – К.: КНТ, 2017. – 472 с.

Чекисты на скамье подсудимых:

Сб. ст. / Сост. М.Юнге, Л.Виола, Дж.Росман. – Москва: Пробел-2000, 2017. – 680 с.

Шаповал Ю.

Олександр Шумський: Життя, доля, невідомі документи. – К.; Л.: Україна модерна, Українські пропілеї, 2017. – 742 с.

Applebaum A.

Red Famine: Stalin's War on Ukraine. – Milton: Clays Ltd, 2017. – 482 p.

Hrushevsky M.

History of Ukraine-Rus / Transl. by M.D.Olynyk; ed. by Y.Fedoruk, C.Editor. – Vol.9: Book 2. – Part 2: The Cossack Age, 1654–1657. – Edmonton; Toronto: Canadian In-t of Ukrainian Studies Press, 2010. – 480 p.

Labno J.

Commemorating the Polish Renaissance Child: Funeral Monuments and their European Context. – Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2011. – 457 p.

Polacy na Ukrainie:

Zbiór dokumentów / Pod red. S.Stępnia. – Cz.2: Lata 1939–1945. – T.1: Od 17 września 1939 do 6 lipca 1945 r. – Przemyśl: Południowo-Wschodni In-t Naukowy w Przemyślu, 2015. – 306 s.

Symposium historiographicum

czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум: присвячений 150-річчю від дня народження М.Грушевського / Відп. ред. В.В.Масненко. – Т.1. – Черкаси: Черкаський нац. ун-т ім. Б.Хмельницького, 2016. – 312 с.

The Future of the Past: New Perspectives on Ukrainian History / Ed. by S.Ploky. – Cambridge: Harvard University, 2016. – 506 p.

World Guide to Library, Archive, and Information Science Associations / Ed. by A.Meinhold. – 3rd, compl. revis. ed. – Berlin: Walter de Gruyter GmbH & Co, 2010. – 486 p.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- RUSYNA O.V. Political and Confessional Orientations of the Orthodox Scribes on the Verge of 15–16th Century 4
- NIKOLAICHUK D.O. Kyiv Provincial Government: Organization of the Activity (End of the 18th – Early 20th Centuries) 24
- VRONS'KA T.V., LYSENKO O.YE., SHANDRA V.S. Regimes of Military and Emergency State on the Ukrainian Lands in the Second Half of the 19th and Early 20th Centuries: a Retrospective Analysis of Russian Imperial Legislation 40
- FED'KOV O.M. (*Kamianets'-Podil's'kyi*). Situation of the Ukrainian Social-Democratic Union Cells in the Beginning of the Stolypin Reaction 55
- PANYCH O.I. International Activity of the Evangelical Christian-Baptist in the Conditions of the Soviet Policy of State Atheism (1960–1980's) 72

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- FEDORUK YA.O. English Newspapers on Ukraine at the Early Stage of the War Between Muscovy and the Polish-Lithuanian Commonwealth (1654) 91
- TAIROVA-YAKOVLEVA T.G. (*Saint-Petersburg, Russian Federation*). Books from the Library of Samiilo Velychko, Clerk of Zaporizhian Host 103

DISCUSSIONS

- MAROCHKO V.I. Statistics of Victims of the Holodomor: Anthropological and Demographic Discourse 112

PUBLICATIONS

- Letters of Alfred Jensen to Mykhailo Hrushevs'kyi (*introductory article and publication by V.V.Tel'vak and I.B.Hrych*) 133

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- HULA R.V. (*Poltava*), PEREDERII I.H. (*Poltava*). Political Ideas of Conservatism in the Context of the Development of the Historical Process in Ukraine 1900–1917 146

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- MAKSIMOVICH M.A. About Little Russian Folk Songs (*introductory article by O.V.Yas'*) 166

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Dashkevych Ya. Ukraine and East (*O.V.Yas'*) 180
- Blanutsa A. Land Policy of the Jagiellonian Dynasty at Ukrainian Lands of the Grand Duchy of Lithuania (1440–1572) (*L.V.Voitovych, L'viv; A.Ye.Stasiuk, Halych*) 188
- The Correspondence of Hetmans of the Left-Bank Ukraine with Moscow and St. Petersburg in 1654–1764. – Vol.I: Hetmanate of Bohdan Khmel'nyts'kyi of 1654–1657 (*Yu.A.Mytsyk*) 192
- Shapoval Yu. Oleksandr Shums'kyi: Life, Fate, Unknown Documents (*S.V.Kul'chyts'kyi*) 195
- Chornobyl': Documents of the Operational Group of the Central Committee of the CPU (1986–1988) (*N.P.Baranov's'ka*) 208

CHRONICLES

- CHERKAS B.V. VII International Scientific Conference within the Project "Colloquia Russica" "Rus' and the World of Nomads (Second Half of the 9–16 Centuries)" 214
- VASHCHUK D.P. (*Kyiv*), YUHA O.A. (*Kamianets'-Podil's'kyi*). V International Scientific Conference "Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania in the 14–18 Centuries: Political, Economic, Interethnic and Socio-Cultural Relations in the European Dimension" 216
- PATRYLIAK I.K. V International Scientific Conference "The Research Problems of the Ukrainian Liberation Movement of the 1920s–1950s" (Commemorated to the 75th Anniversary of the Creation of the Ukrainian Insurgent Army) 219
- YAS' O.V. IX Methodological Seminar "Global History, National Narratives and the Profession of a Historian in the Perspective of Theory and Practice" 222

ANNIVERSARIES

- REIENT O.P. Commemorating the 80-th Anniversary of Doctor of History, Professor Ya.S.Kalakura 224
- MATIACH V.M. Commemorating the 70-th Anniversary of Doctor of History, Professor V.S.Stepankov 232

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 236